

J. KONKS

EESTI AJALUGU

I

AJALOO ÕPPERAAMAT
PROGÜMNAASIUMI I KLASSILE

EESTI KIRJANDUSE SELTS

A- 11373

I

60946

EESTI AJALUGU I

*Haridusministeeriumi poolt
koolides tarvitamiseks
lubatud.*

5221

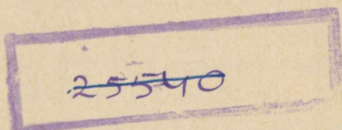
J. KONKS

EESTI AJALUGU

I

AJALOO ÕPPERAAMAT
PROGÜMNAASIUMI I KLASSILE

KOLMAS TRÜKK

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1939

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
60946

G. Roht'i trükk, Tartus 1939.

A-11373

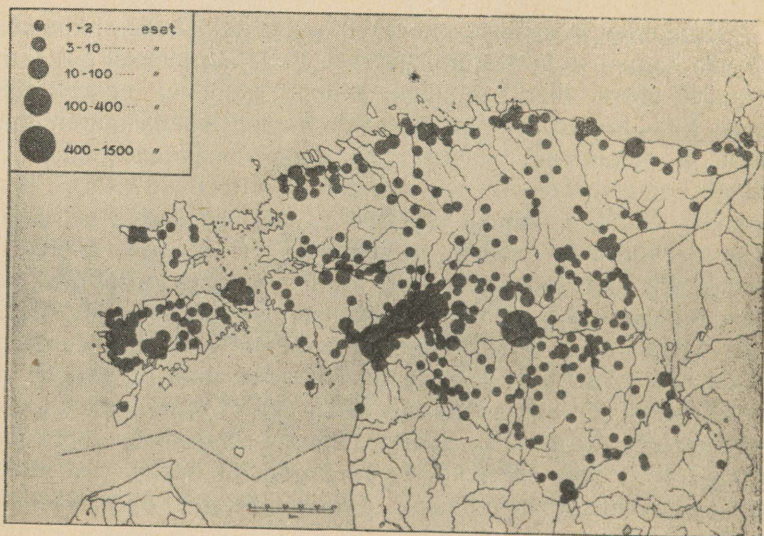
Kodumaa kivi- ja pronksiaeg.

Esiajalugu ja ajalugu. Inimesed on elanud maakeral kümneid, võib-olla koguni sadu aastatuhandeid. Selle aja jooksul on elatise hankimise viisid, riietus, elamud, vaimne elu jne. rohkesti täienenud. Järk-järgult on inimene endale loonud lähedamad elutingimused ja painutanud loodust üha enam oma tahte alla. On loomulik, et esivanemate elu huvitab järeltulevaid põlvi. Seda vaadeldes nähakse, kuidas visa töö ja võitluse kaudu on jõutud praeguse elujärjeni. Selles peegelduvad esivanemate mured ja rõõmud, mis köidavad oleviku põlvi minevikuga ja virgutavad neid järjest rohkem edasi püüdma. Lähemat minevikku on teadlastel kerge valgustada. Selle kohta on säilinud teateid ajalehtedes, raamatuis, siis veel hulk dokumente arhiivides, suulisi mälestusi jne. Hoopis raskem on aga saada ülevaadet sellest ajast, mil inimesed ei osanud veel kirjutada. Säärast kauget minevikku inimkonna ajaloost, kust pole säilinud ühtegi kirjalikku teadet, kutsutakse esiajalooliseks ajaks. Sellele järgneb ajalooline aeg.

Esiajaloolise inimese elust-olust saame teateid teisiti. Sellest jutustavad meile mitmesugused muinasleiud, nagu näit. tööriistad, relvad, eluasemed, sööginõud või nende osad, ehted, riidetükid jne. Seda hämarat aega aitavad valgustada ka rahvalaulud, vanasõnad, lugulaulud jne. Need on kandunud suust suhu ja põlvest põlve, kuni nad üles märgiti.

Esiajalooline aeg jaguneb kivi-, pronksi- ja rauaajaks, silmas pidades seda materjali, millest on valmistatud tarberiistad ja relvad. Kiviaeg algab inimese tegutsema hakkamisega maakeral ja lõpeb meie kodumaal a. 1300 e. Kr. Pronksiaeg kestab siin a. 1300—500 e. Kr. ja raua-aeg a. 500 e. Kr. — 1200 p. Kr. Seega algab ajalooline aeg meie kodumaal XIII sajandiga. Mitmeil teistel rahvastel algab ta varem, olenedes sellest, kuidas kuskil on säilinud kirjalikke teateid.

Vanem ja noorem kiviaeg. Tarberiistad ja relvad. Kiviajal olid inimese elutingimused vaevaled ja võitlus ülalpidamise eest raske. Tarberiistad tehti siis esijoones kivist. Algul leppis inimene lihtsalt loodusest leitud kivikiiludega, mille terava otsaga ta võis lõigata, puurida, õõnestada ja auku torjata. Aja jooksul aga õppis ta kivile tahumise teel sobivamat kuju andma. Veel hiljem ta hakkas valmistama ka kivi kirveid, milleks köideti

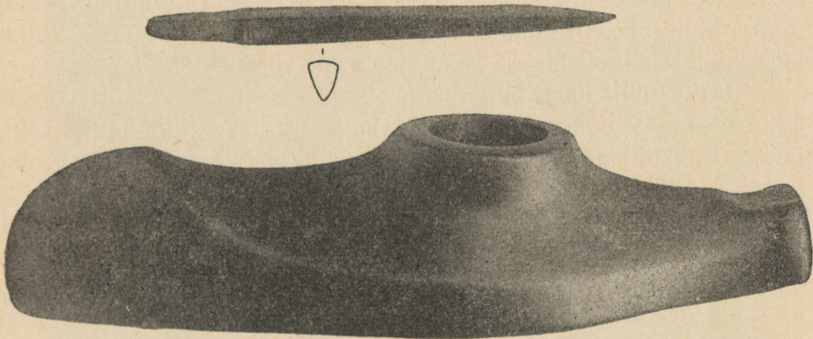
Kiviaja leidude leving Eestis.

tahumata või tahatud kivikiil varre külge. Kõitmiseks kasutati niint, nahariba või ka loomasoolt. Kivist tarberiistade kõrval tunti ka luust riistu, näit. naaskleid, nõelu, õngi jne. Inimese vanimaks relvaks olid kivikiil ja puukaigas. Suurt edusammu märgitses aga see, kui ta õppis valmistama noolt, vibu ja oda. Noole või oda saamiseks köideti terav kivikiil lühema või pikema kepi külge. Vibunööriks kasutati tollal sitkeid looma künnapuid.

Inimese oskused täienesid järjest. Ta õppis kivi lihvimiseks ja sellesse auku puurima, mis märgitseb vanema kiviaja lõppu ja noorema kiviaja algust. Lihvimine toimus niiskel liivakivil, mida kasutati ühtlasi ka teritamisevahendiks. Auku puuriti tava-

liselt looma sääreluuga. Selleks kasteti luust puuri niiskesse liivasse ja hõõruti niikaua kivil ümber, kuni see kivi läbistas. Nüüd kirvest ja haamrit varre külge enam ei seotud, vaid need löödi aukupidi varre otsa. Säärase kindlalt kinnitatud tööriistaga võidi juba üsna tugevat hoopki anda ja inimene hakkas senisest rohkem saama metsade isandaks.

Kiviaja leiukohad Eestis. Tähtsamad leiud. Juba vanemal kiviajal oli meie kodumaa osaliselt asustatud. Inimesed on siin elanud jõgede ja järvede ääres, nagu seda näitavad mitmesugused muinasleiud. Need on tulnud nähtavale peamiselt väljakaevamiste teel. Vanimaks kiviaja leiukohaks on **K u n d a** raba Viru rannikul.

Kivist nooleots ja venekirves.

Sealt on saadud umbes 2000 luu- ja kiviriista, nagu oda-, noole- ja ahingiotsi, talbu, kirveid jne. Need esemed on rappa sattunud seetõttu, et seal varem asus järv, kus käidi kalastamas. Järve ääres aga olid asulad; samuti elas inimesi ka järves asetseval saarel. Tähtsaks kiviaja esemete leiukohtadeks on veel **R e i u** jõe suue Pärnumaal, **V õ r t s j ä r v e** põhjarannik ja **E m a j õ e** org Tartu lähedal. Peale eelnimetatute on kiviaegseid esemeid leitud ka mujalt. Mitmesuguste tarberiistade hulgas on eriti tähelepanuväärne **v e n e -** ehk paadikujulised **k i r v e d**. Nende valmistamiseks tarvitati mõnd kõvemat kiviliiki. Kirve tera tehti kaarjas ja lihviti hoolega siledaks ning vahedaks. Varre otsa kinnitati need augu kaudu. Noorema kiviaja leidude hulgas väärivad tähelepanu **s a v i n õ u d e** killud. Nende järgi võib otsustada, et siin tarvitati

tollal ilusaid pajataolisi savianumaid. Pinnalt on need kaunistatud lohuridadega ja mingisuguse kammitaolise riistaga vajutatud soonekestega. Säärased savinõud kuuluvad nn. k a m m k e r a a m i k a hulka. Siin leidus aga ka teist liiki savinõusid. Nende ülaosa ilustasid lohukesed, täkked või nõõriga vajutatud sooned. Sellised nõud kuuluvad nõõr k e r a a m i k a hulka.

Elatusviisid. Kiviajal elatati end tavaliselt küttimisest ja kalastusest. Meie kodumaa laantes elutses tollal palju karusid, hunte, oravaid, ilveseid, jäneseid, siis veel põtru, ürghärgi ehk tarvaid, piisoneid jne. Jahimees liikus metsades oma esimese kodulooma ning sõbra koera seltsis ja püüdis saaki. Selleks kasutas ta mitmesuguseid silmuseid, tegi põdra- ja hundiauke ning tappis kivikirve või nuiaga neid loomi, kes lasksid ligineda küllalt lähedale. Kaugelt laskis ta noolega või viskas odaga.

Kalu püüti luust õngedega, ahingitega jne. Kasutati aga ka taimekiududest punutud mõrdu, võrke ja arvatavasti ka nooti. Liha ja kalatoite täiendati korjamise teel saadud taimede ja nende viljaga. Söödi pähkleid, marju, seeni, taimede juuri, lehti jne. Tollal, kui tuld veel ei tuntud, söödi liha toorelt. Hiljem aga keedeti seda savipottides või küpsetati tulel. Tuld saadi kahe puutüki hõõrumisest teineteise vastu ja seda püüti suure hoolega säilitada. Nagu liha, nii tarvitati ka kalu söögiks kas toorelt või küpsetatult. Alalhoidmiseks aga kuivatati neid ja arvatavasti ka suitsetati.

Nooremal kiviajal hakati meil ka algeliselt põldu harima. Ülesharitud maatükid olid esialgu väikesed, asetsedes keset metsi ja padrikuid. Mulda kohendati käsitsi puust konksu, nn. küüne abil. Põllutöö oli esialgu naise hooleks. Mees hakkas seda tegema siis, kui kasutati juba veoloomade tööjõudu. Umbes üheaegselt põllundusega sai alguse ka karjandus. Inimene märkas, et kasulik on loomi elusalt koju tuua ja neid järk-järgult tappa liha saamiseks. Aegamööda hakati juba kinnipüütud loomade järelkasvu eest hoolitsema. Nooremal kiviajal kodunesid lammast, lehm, härg, siga ja lõpuks arvatavasti ka hobune. Karjakasvatuse rajaja oli mees, sest see ala arenes välja küttimisest. Kariloomi peeti algul liha ja naha pärast, kuna lehma lüpsma ja lammastelt villa pügama õpiti alles hiljem.

Kiviaja elatusviisid ei võimaldanud inimestele paigalpüsimist. Kui jahi- või kalasaak kuskil vähenes, tuli edasi liikuda. Põllu-

harimise arenemine tõi aga muutuse. Külvaja peab lõikust ootama ega või oma elukohta igal ajal vahetada. Põllundusega ühenduses muutus inimene paigalasuvas ehk paiksaks.

Elamud. Kehakatted. Tavaliseks elamuks meie kodumaal oli kiviajal telgitaoline püstkooda. Selle kere koosnes haki moodi kokku pandud teivastest ja lattidest. Pealt kaeti need talvel mätastega või loomanahkadega, suvel aga kasetohu ja kuusekoorega. Püstkoja keskel asetses kividest laotud leease, kus talvel

Kiviaja küla.

toitu keedeti või küpsetati. Suvel tehti seda väljas. Lee kõrval olid loomanahkadega kaetud magamisasemed. Elamud asetsesid üksteisele ligistikku laagritaoliselt koos. Kodade vahel oli õu, kus tehti mitmesuguseid töid ja toimetusi. Sealsamas jooksid ja mängisid ka lapsed ja puhkasid tööväsimust vanad.

Kehakatteid valmistati kiviajal loomanahkadest. Need polnud muidugi mitte riided meie aja mõttes. Sooja ilmaga köideti tollal lihtsalt loomanahk ümber niuete. Külma ilmaga aga püüti end üleni peita mõne suure looma nahasse. Mõned panid jälle nahad ümber nii, et üks rippus ees ja teine taga, ja kõitsid need

õlgadelt ja külje pealt kokku naharibade, kõõluste või koguni taimekiududest lõngaga. Nooremal kiviajal tunti meie kodumaal, nagu paljudes kohtades mujalgi, ka villast või taimekiududest põimitud riieid.

Pronksiaeg. Pronks on tina ja vase sulam ja selle tarvitamine sai alguse Väike-Aasias. Sealt levis see Vahemere kaudu Lõuna-Euroopasse ja ulatus viimaks meilegi. Pronksiaeg õitses neis mais, kus leidis rohkesti vaske ja inglistina või mõnesuguseid muid loodusvarasid, mille vastu võidi neid metalle osta. Meie kodumaal neid võimalusi polnud. Seepärast tarvitati koha peal tarberiistade valmistamiseks ikka veel kivi, luud ja puud.

Pronksiaja kivikalme.

Pronksesemete leide on meil umbes 20 ja nende hulka kuuluvad kirved, odaotsad, sirbid, rinnanõelad jne. Enamik neist esemest on välismaalt sisse toodud. Kuigi pronksiaeg tõi siinsete asukate ellu üsna vähe muudatusi, ometi hakkas tollal esinema oluline muudatus matmisviisis. Seniajani maeti laibad maa-alusesse haudadesse, aga pronksiaja lõpul hakati kalmeid ehitama maa pinnale. Laip pandi kiviplaatidest valmistatud kirstu, kusjuures peeti silmas suunda põhjast lõunasse. Mõnikord asetati mitu kirstu kõrvuti ja kaeti need siis üleni kivide ja mullaga. Sääraseisse kivikirst-kalmeisse maeti surnuid nii põletamata kui ka põletatult. Viimane komme oli tol ajal Kesk-Euroopas üldine ja ulatus meilegi. Arvatavasti taheti põletamisega hävitada

surnusse asunud kahjulikke jõude või loodeti sellega aidata hinge kergemini kehast vabaneda. Meie kodumaal kestis laiba põletamise komme kuni esiajaloolise aja lõpuni, kuigi selle kõrval püsis ka laiba matmine.

Vanem raua-aeg. Soome-ugri rahvad.

Vanem raua-aeg. Nagu pronks, nii leiutati ka raud Väike-Aasias. Seal võeti see tarvitusele tarberiistade ja relvade valmistamisel ja sealt see levis mujalegi. Raua-ajaga algab viimane osa esiajaloolisest ajast. See jaguneb meie kodumaal omakorda järgmisteks alajärkudeks: vanem raua-aeg, a. 500 e. Kr.—400 p. Kr., keskmine raua-aeg, a. 400—800 p. Kr., ja noorem raua-aeg, a. 800—1200 p. Kr.

Vanemal raua-ajal leiab metalli tarvitamine meie kodumaal järjest rohkem pinda. Kivi- ja luuesemed kaotavad oma senise väärtuse. Nende valmistamisele ei panda enam suurt rõhku. Elatise muretsemisel tõuseb vanema raua-aja teisel poolel esikohale põllundus, kuna küttimine ja kalastus jäävad rohkem tagaplaanile. See oli paratamatu. Rahva arv oli kasvanud ja metsade ning vete and ei suutnud teda enam elatada. Nüüd andsid põlised laaned ruumi põllulagendikele. Endiste mühavate metsade asemele tekkisid siin ja seal nurmed ning asulate sagarad. Kõigele lisaks võimaldab vanem raua-aeg pilku heita meie kodumaa muistseile asukale. Teadlased oletavad, et juba kivi- ja pronksiajal elasid siin soome-ugrilased, kelle hulka kuuluvad ka eestlased. See pole küll päris kindel, aga siiski väga usutav. Seda tõendavad kõigepealt muinasleiud, mis ei kõnele ühegi teise rahva kasuks. Mineviku kauguse tõttu pole muidugi teada, kuidas ja millal just nad siia tulid. Vanemal raua-ajal, umbes paar tuhat aastat meie ajast tagasi, elasid siin aga kindlasti eestlaste otsesed esivanemad.

Soome-ugrilased. Soome-ugri rahvad elavad nüüd laialipillatult ja üksteisest kaugel. Aastatuhandeid tagasi nad moodustasid ühise rahva, kelle algasukohaks peetakse maid, mis asetsevad Volga ja Oka jõe ümbruses. Seal elati kiviaja kultuuri tasemel. Elamuks oli püstkoda ja elatist hangiti peamiselt kütti-

mise ja kalastamisega. Kehakatteks olid loomanahad ja koduleomadest tunti koera, lammast ning pooleldi ka põhjapõtra. Aja jooksul aga hakkas ühine rahvas jagunema. Üks osa sellest, nimelt praeguste ungarlaste esiisad, rändasid lõuna poole. Pärast pikki rännakuid jõudsid nad ungarlaste praegusele asukohale. Votjakid ja sürjanid asusid Dviina jõe ja Uurali vahele. Ostjakid ja vogulid aga rändasid üle Uurali ja valisid oma eluasemeks Obi jõgikonna, kuna mordvalased ja tšeremissid jäid algkodu lähedusse Volga äärde. Kõige kauemini püsisid üheskoos alg- ehk läänemere-soomlased. Siia kuulusid eestlased, soomlased, karjalased, vepslased, vadjalased ja liivlased. Umbes Kristuse sündimise ajal nad elasid veel üheskoos Väina jõe ja Laadoga järve vahel. Siis aga laialdus see rahvas. See ei toimunud muidugi äkki, vaid aegamööda. Tõuke selleks andsid slaavlased. Need rändasid järk-järgult lõunast põhja poole ja tungisid läänemere-soomlaste aladele. Liivlased asusid elama praeguse Liivi lahe rannamaile ja karjalased jäid peatuma Laadoga järve ümbrusse. Vepslaste koduks sai Aunuse järve piirkond, kuna praeguste soomlaste esivanemad läksid meie kodumaa kaudu üle lahe Soome. Meie esivanemad asusid ligikaudu praeguse Eesti piiridesse. Vadjalased aga jäid elama maa-alale, mida praegu hüütakse Lääne-Ingeriks. Soome-ugrilaste laialdumisega kadus ka ühine keel, mida nad ühisrahvana kõnelesid. Tänapäeval on kaugeil hõimudel üksteise keelest üsna võimatu aru saada ja nende keelte sugulust suudavad vaid teadlased näidata.

Noorem raua-aeg.

Maa asustus ja piirid. Esimene suur tõus meie esivanemate elus Läänemere kaldal oli vanema raua-aja teisel poolel. Veel suuremaid tulemusi aga saavutati kõigil elualadel nooremal raua-ajal. Muinasleiud näitavad, et kogu Eesti oli siis üsna ühtlaselt asustatud. Rahva arv oli praegusest küll palju madalam ja kõikus 150 000—180 000 vahel. Eestlaste asumispiirkond võttis tollal oma alla umbes needsamad maa-alad mis praegugi. Meie esivanemate naabreiks olid põhjas üle lahe soomlased, idas vadja-

lased ja venelased, lõunas lätlased ja neist lääne pool, rannikualal, liivlased.

Rahva töö. Põllundus ja karjandus. Nooremal raua-ajal oli eestlaste peamiseks ülalpidamise alaks põllundus. Põllumaa jagunes siis põlis põlluks ja alemaaks. Esimene neist asetses küla läheduses, teine aga kaugemal. Põlis põllud olid jaotatud lappide kaupa perede vahel ja neist seisis ikka üks osa kesas,

Alepõletajad.

kuna teine oli vilja all. Iga talu haris küll ise oma põllulappe, aga ta pidi seda tegema külakonna kindlaksmääratud külvikorra järgi. Nii tuli kogu külal hoida teatav hulk lappe ühe või teise vilja all või jälle kesas. Aiemaad olid jaotamata. Need kuulusid ühismaana ühele või koguni mitmele külale. Nende harimisest võttis kogu küla ühiselt osa. Teatav osa alemaast võeti 3—4 aastat järjest kasutamisele ja jäeti siis 15—20 aastaks puhkama. Aletegu oli eriti raske siis, kui rajati uudismaad põlisesse metsa. Sel puhul raiuti vastaval alal kas puud maha või vigastati neid tüve ümbert. Mahalastud ja vigastatud puid lasti seal aasta või paar

kuivada. Siis süüdati need puuvallid põlema. Tukke veeretati tugevate teivastega edasi, et kogu ala saaks ühtlaselt puutuhaga väetatuks. Maad künti nooremal raua-ajal harkadra ja seaninaga ja äestati karuäkkega. Viimane tehti kuusepakkudest, kuhu ühele küljele olid oksad jäetud pulkadeks. Põllul kasvatati rukist, otra, nisu, kaera, hernest, lina, kanepit, tatart ja naereid. Viimaseid kahte külvati just alemaale. Vilja koristati sirpide ja vikatitega. Rehte pekseti kõverate, ühest puust tehtud vartadega. Terad jahvatati peeneks käsikivil. See oli igav ja raske töö, mida tegid harilikult orjad või naised.

Teiseks ülalpidamise andjaks oli meie muistseil esivanemail karjandus. Koduloomi peeti tähtsaimaks varanduseks. Kasvatati rohkesti hobuseid ja veiseid, peeti ka lambaid, kitsi, sigu ja kasvatati kanu.

Nagu alemaad, nii olid ka karja- ja metsamaad ühele või mitmele külale ühiselt kasutada. Seega karjatati ka loomi ühiselt.

Küttimine, kalastus, mesindus, käsitöö. Põllupinna laiennemisega kahanesid metsad ja küttimise võimalused muutusid kitsamaks, võrreldes kiviajaga. Mõned loomatõud olid kas hoopis välja surnud või muutunud väga haruldaseks, nagu näit. tarvas. Vähenema hakkasid ka metssead, sest suurte tammikute kadumisega hävis see metsaliik, kus need loomad meelsasti elutsesid. Siiski tasus jahikäimine end küllaldaselt. Sel teel saadi liha toidujätkuks ja karusnahku endale kehakatteks või müügi jaoks.

Kalastust harrastasid muidugi jõgede-, järvede- ja mere lähedased elanikud. Merel ja suuremail järvedel oli õigus kalastada neil küladel, kelle piirkonda kuulusid vastavad rannikuosad. Mere rannikul tol ajal alaliselt ei elatud, sest kardeti röövlaevade riisumisretki. Küll aga ehitati sinna kalamaju, kus seisid võrgud ja leidsid ajutist peavarju kalastama tulnud mehed.

Mesilaste pidamine oli meie esivanemaile tuntud juba kauges mjnevikus ja seda harrastati edasi ka nooremal raua-ajal. Mesindus toimus tol ajal nn. metsmesinduse teel. Nimelt hoolitseti metsas leiduvate mesilasperede eest. Puuõnnsusi suurendati, vahel õonestati päris tervedki puud seest tühjaks, et siis uued sülemid ehk mesilaspered võiksid neis ruumi leida. Et mesipuud asusid ühiselt kasutatavas metsas või karjamaal, siis oli igal külakonna perel õigus nende peale. Kes esimesena leidis uue sülemi, see

pani sinna oma märgi juurde ja võis mee omandada. Mett saadi üsna rohkesti ja seda tarvitati toiduks, valmistati sellest aga ka jooki — mõdu. Vaha oli otsitavaks väljaveokaubaks.

K ä s i t ö ö d tuli meie esivanemail teha rohkesti, sest kõik majapidamises tarvilikud riistad ja esemed valmistati kodusel teel. Naiste käsitööks oli muidugi ketramine ja kudumine. Vokki siis veel ei tuntud ja selle aset täitis kedervars. Viimane oli puukepike, millele oli kinnitatud puust või kivist hooratas. Heie kinnitati kepi otsas oleva hamba külge ja lükati siis kedervars peoga põlve peal pöörlema. Valmis lõng keerutati ümber kedervarre

Ketramine kedervarre abil.

ülemise osa; selle järel tõmmati koonlast jälle uut heiet juurde ja lasti keerdu, jne. Tollal on kootud nii villast kui ka linast riiet, aga tänini pole teada, missugustel kangaspuudel kudumine toimus. Suure kuulsuse käsitöö alal on saavutanud tollaegsed **s e p a d**. Nad olid tegelikult samasugused põlluharijad kui teisedki talupojad ja sepis oli neile ainult kõrvalharrastuseks. Leidude järgi võib otsustada, et metallitöö seisis siin kõrgel järjel. Nii raud-, pronks- kui ka hõbeesemed on maitsekad ja puhtalt välja töötatud. Metallid toodi enamasti väljast sisse. Ainult rauda on mõnel pool sulatatud ka omast soomaagist. Sepad seisis muistsete eestlaste juures erilises lugupidamises. Pealegi olid nad teistest külaelanikest jõukamad, sest sepis andis head tulu.

Kaubandus. Nooremal raua-ajal ei olnud meil veel erilist kaupmeeste-kihti. Kauplemine oli ainult põlduhariva rahva kõrvaliseks elatusviisiks. Siiski aitas see rahva jõukuse kasvamiseks tugevasti kaasa. Kaubeldi esijoones muidugi mererannas, kuhu saabusid skandinaavia ja ka saksa kaubalaevad. Tähtsamaid

s a d a m a i d ja elavamaid kaubavahetuspunkte on olnud Matsalu, Pärnu, Tallinna ja ka Saaremaa lahtedes. Tähtsat otsest ühendust Eesti aladega peeti Pärnu jõe suudme kaudu. Siit läks tee Pärnu, Navesti ja Põltsamaa jõe mööda Suur-Emajõkke ja siit Tartu kaudu Peipsile. Sealt edasi algas ühendus Venemaaga. Mõnikord jälle sõitsid väliskaupmehed Koiva jõe mööda üles ja läksid siis Otepää kaudu Irboskasse ja Pihkvasse. Kui võõrad kaupmehed jõudsid kuhugi randa, toodi kõigepealt kaubad maale. Kui arvati, et on vaja pikemalt peatuma jääda, tõmmati ka laevad kaldale ja alati kaubavahetust. Sisse toodi meile meretaguste kaupmeeste poolt tööriistu, relvi, ehteid, samuti ka mainitud esemete valmistamiseks vajalikku metalli: rauda, vaske, pronksi, hõbedat ja kulda. Sisse veeti ka vatmalit ehk kalevit. Väljaveokaupeks olid eestlastel vaha, mesi, vili ja karusnahad. Viimased toodi peamiselt Venest ja ka Soomest ning müüdi edasi.

Nooremal raua-ajal võtsid ka eestlased ise, peamiselt just saarlased, ette kaubaretki üle Läänemere. Eriti hoogsaks muutusid nad sel alal alates XI-st sajandist. Kaubavahetus ei piirdunud mitte ainult mererannikuga, vaid haaras ka sisemaad. Siit käis läbi oma-, vahel ka võõramaa kaupmehi. Kauplemine elavnes just liiklemisteede ääres, eriti veel teeristmeil asetsevais külades. Neist kujunesid aja jooksul turu- või laadakohtad, millest said tähtsaimaiks Tartu, Otepää ja Viljandi.

Tolleaegne kaubandus oli vahetuskaubandus, s. t. kaup anti kauba vastu. Küll kasutati maksuvahendina ka ehteid ja välismaa münte, aga neid võeti vastu ja anti edasi kaaluga. Leiukohtadest on meil saadud üle 10 000 välismaise mündi.

Teed ja liiklemisvahendid. Maateed olid käsitledaval ajal üsna puudulikud. Nad sarnlesid praeguste külavahe- ja metsateedega. Vesistesse ja soistesse kohtadesse asetati läbipääsu hõlbustamiseks hagu ja puupakke. Vähemaile jõgedele ja ojadele tehti ülekäimiseks purded või käidi madalamaist kohtadest lihtsalt läbi. Suuremaist jõgedest sõideti üle parvedega. Peale maateede kasutati ka veeteid. Selleks pakkusid avaraid võimalusi meie kodumaa jõed, järved ja meri. Maal tarvitati edasilikumise vahendena vankreid, regesid ja suuski, vetel aga sõideti puutüvest õõnestatud venedes. Randlastel oli meresõidu jaoks muidugi ka suuremaid laevu.

Külad ja elamud. Muistsed eestlased elasid koos üsna suurtes küladega, mis äratasid tähelepanu oma ilusate, avarate hoone-tega. Külade kuju oli mitmesugune, olenedes sellest, missugune oli kohapealne maastik. Lausmaal koondusid talud tavaliselt tiheda sagarikuna põllumaade keskele. Piklikel seljandikel, sooveertel ja mäenõlvadel asetsesid majad aga pika reastikuna ühel pool teed. Künklikul maastikul asetsev küla koosnes laialipaisatud üksiktaludest. Harilikuks eesti elamuks oli tugev palkehitis. See jagunes kaheks ruumiks: toaks ja kojaks. Tuba oli inimeste eluruumiks, mõned pered kasutasid seda ka saunaks ja rehetoaks. Toas asus kinnine ahi, kus võidi leiba küpsetada. Aknaid polnud, küll aga olid seinas avauseid, mida saadi lükandlauaga sulgeda. Põrandad olid mullast, savist või kivist. Koda vastas tõenäoliselt meie praegusele rehealusele. Seal pekseti vilja ja hoiti talvel loomining nende toidutagavaru. Elamu katus tehti täisviiluga. Hoone otsseinad ehitati seejuures kolmnurkselt üles ja neile asetati latid. Viimastele laoti õlgedest, pilliroost või kisklaudadest katus. Kisklaudu saadi puid kiiluga lõhki ajades ja hiljem tahuti neid veel kirvega. Lage esialgu polnud; soojuse kinnihoidmiseks kaeti katus mätastega. Alles hiljem hakati lagesid ehitama. Peale elamu oli talul veel aitu, lautu ja muid kõrvalhooneid. Mida jõukam oli peremees, seda rohkem ehitas ta ka hooneid. Tõenäoline on seegi, et jõukamail talupoegadel olid rehed elumajast lahus. Tuba sisustasid kõigepealt magamislavad, siis veel istmed, laud ja puust vakad vara hoidmiseks. Elumajja kogunes kogu talu elu ainult talveti. Suvel elati hoopis lahedamalt, siis keedeti väljas nn. suviköögis ja magati aidas või mujal.

Riided ja ehted. Kõnesoleval ajal oli mehe kui ka naise alusriideks varrukatega särk. See tehti enamasti villasest, vahel aga ka linasest riidest. Naise harilikuks üleriideks oli varrukateta pikk särgitaoline umbkuub, mis käis mõlemalt õlalt lahti. Seejuures olid seljatüki õlaosad küllalt pikad ja ulatusid üle kummagi õla rinnale. Seal kinnitati nad nõela või sõlega. Umbkuue alläär, samuti ka käe- ja kaelaavaused olid kaunistatud kirjute pookadega. Värviliselt kirjatud oli ka vöö, mis hoidis kuube ümber keha koos. Veel kandsid naised villaseid värviliste muustritega ilustatud põlli. Mõnikord olid põlledesse sisse kootud või peale ömmeldud koguni metallist kaunistised. Suurrätikuid, selliseid,

nagu on olemas praegu, siis ei tuntud. Küll aga kandsid naised õlgadel piklik-nelinurkset villast riidetükki, nn. s õ b a. Sõba otsi ehtisid paksud narmad ja ääri pronksilustised. Naiste peakatteks olid l i n i k u d. Tüdrukud käisid kuni abiellumiseni palja

Noorema raua-aja naise ülikond
(Lääne-Soomest).

päi, kasutades juuste hoidmiseks peapaelu. Sukki siis veel ei tuntud; säärite ümber mähiti nn. sääremähised ja jalanõudeks olid viisud, pastlad ja ka nahkkingad.

Nagu näitavad kalmeleiu, kandsid naised tollal rohkesti mitmesuguseid ehteid. Sõrmes olid pronksist ja hõbedast sõrmused. Kaelas ja käsivarte ümber kanti võrusid. Rinnaehteks olid sõled, mis kujult meenutasid hobuserauda, ja rinnakeed. Need kinnitati uhkete nõeltega rinnaesisele ja nad koosnesid keekandjaist ja neist kaares alla langevaist kettidest. Võöl tupes kanti n u g a.

Meeste kehakatte kohta on säilinud vähe andmeid, aga võib arvata, et ka narmad kandsid mingit u m b - k u u b e. Jalatsid olid samasugused kui naistelgi. Võib arvata, et mehed kandsid ka mingisuguseid saapaid; sellele viitavad kannuste leiud. Võõle sidusid mehed endale metallpannaldega n a h k v ö ö, mille külge riputati mitmesugused rel-

vad. Nagu naised, nii kandsid ka mehed sõlgi, sõrmuseid ja kaela- ning käevõrusid.

Ühiskondlik elu. Ühiskondliku elu vähimaks ühikuks oli üksik perekond, mis koosnes isast, emast ja lastest. Selle kõrval leidis veel suurperekondi, s. o. vanemaid poegade, kellel omakorda olid ka perekonnad. Suurpered püüsid koos esijoones seepärast, et siis oli kergem läbi viia ühiseid töid, nagu ale- ja heinategemist, siis ka karjamaade kasutamist jne. Pealegi võidi suurpere liikmena leida parimat kaitset igasuguse välise vägivalla vastu. Tollal valitses veel veri-kättemaksu komme ja selle järgi pidid veresugulased oma liikmele tehtud ülekohut tasuma. Perekonna peaks oli isa ja temale tuli alistuda. Isa surma järel läksid ta ülesanded vendadest vanimale.

Perekond rajati abiellumise kaudu, kusjuures naine saadi kas kokkuleppe, ostu või ka „tõmbamise“, s. o. röövimise teel. Enamasti asus naine mehe kodusse elama, vahel aga läks mees naise tallu koduväiks. Viimased olid peamiselt vaesemad mehed, kes koduväiks minnes said majapidamise ja varanduse osaliseks. Muistses Eestis esines ka mitmenaisepidamist, aga seda võisid endale lubada ainult rikkamad mehed.

Mitmest üksikperest, teinekord ka ühest suurperest, moodustus küla. Sealseid ühiseid küsimusi lahendas küla vanem. Külavanem kutsus kokku perevanemate koosolekuid ja seal otsustati mitmesuguseid küsimusi. Siia kuulusid näit. alemaade saagi jagamine, ühismaade laiendamine ja vahel ka pärispõllu uuesti jagamine jne.

Külad liitusid kihelkondadeks, kellel olid jällegi oma ühised huvid, samuti ka ühised kohustused. Igal kihelkonnal oli ühiselt ehitatud kindlustus — linnus, vahel oli neid koguni rohkem. Linnused tuli korras hoida, et rahvas võiks seal sõja puhul varju leida. Peale selle tuli kihelkonna elanikel sõja korral teid valvata, sõjavägesid moonaga varustada ja tarbe korral ühiselt vaenlasele maksu maksta. Kihelkonnal oli ka ühine kohtukorraldus ja õigusemõistmine. Kõigi nimetatud ülesannete lahendamist juhtis kihelkonna vanem. Mõnes suuremas kihelkonnas oli koguni kaks vanemat. Tähtsamate asjade otsustamiseks kutsusid kihelkonnavanemad kokku rahvakoosoleku.

Kihelkondadest moodustusid maakonnad. Neist vääri-

vad tähelepanu esijoones kaheksa suuremat: U g a n d i, S a k a l a, J ä r v a m a a, V i r u m a a, L ä ä n e m a a, R ä v ä l ä, H a r j u m a a ja S a a r e m a a. Vähemaiks, nii ütelda kõrvalaladeks olid Vaiga, Mõhu, Nurmekund ja Alempois. Maakond lahendas esijoones mõnesuguseid sõjalise laadiga ülesandeid. Näit. koguti ühine sõjavägi kas enesekaitseks või vaenlase maale tungimiseks, sõlmiti ühiselt rahu jne. Kas muistseil eestlastel oli ka alaline maa- vanem või tõusis raskeil aegadel maakonna juhiks mõni mõjukam kihelkonnavanem, ei ole teada. Küll näib tõsiasjana, et maakonna ühiseid asju on lahendanud kihelkonnavanemate kogu. Riikliku korralduseni meie esivanemad välja ei jõudnud. Küll aga pidasid maakonnad omavahel nõu. Nii on teada, et XIII saj. algul eesti hõimud käisid iga aasta ühiste asjade üle nõu pidamas R a i k ü l l a s Harjumaal.

Rahva kihid. Nooremal raua-ajal jagunes meie rahvas kahte erinevasse kihti, v a b a d e k s ja o r j a d e k s. Kõigil vabadel olid ühesugused õigused. Õiguste poolest kõigiti piiratud olid aga orjad. Neid kasutati põllutöolistena, karjastena, kaluritena ja sageli pandi nad saunikutena elama küla ääremaile. Orjadeks olid endiste orjade järeltulijad ja lisa saadi neile ostu teel või sõjavangide näol. Vabade hulgas olid silmapaistvaimad v a n e m a d. Viimased tähendasid ühelt poolt küll küla, kihelkonna ja võib-olla koguni maakonna juhti, teiselt poolt aga ka teatavat rahva kihti. Erilisi eesõigusi neil polnud. Tegelikus elus nad olid samuti talupojad, harrastasid kaubandust ja meresõite nagu teisedki vabad elanikud. Kuid nad erinesid teistest omaenese või jälle sugulaste jõukuse ja mõjuga. Vanema surma puhul sai uueks vanemaks sugukonna mõjukaim mees, kas valimise või koguni ameti pärimise teel. Ka muude vabade talupoegade vahel leidis erinevusi peamiselt just jõukuse poolest.

Sõjandus. Relvad. Nooremal raua-ajal tuli meie esivanemal üsna sageli ette võitlusi naabritega. Need olid aga lühiajalised ja korraldati esijoones kättemaksuks vaenlase mõne varema rüüsteretke eest. Vahel käidi ka naabermail saagisõjas, rööviti seal vara ning rikkusi ja pöörati siis koju tagasi. Maadevallutamise ja teiste rahvaste alistamise sõdu muistsed eestlased ei pidanud. Maa-sõjakäike korraldati kevade poole talve. Siis oli meestel rohkem aega ja lumetee tõttu sai hõlpsasti liikuda üle vete, soode ja läbi

Sõjateele asumas.

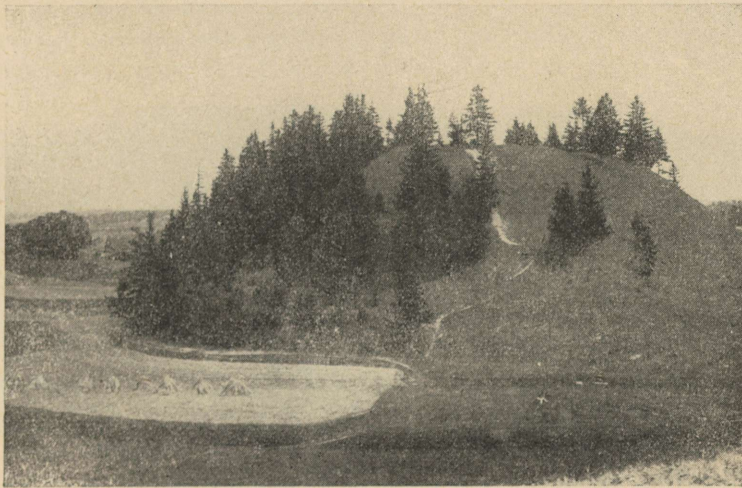
metsade. Pealegi võidi lumest kergesti vaenlase jälgi leida ja neid mööda siis peidukohti üles otsida. Vaenlase külasse jõudes hargnes eestlaste vägi laiali ja hakkas rüüstama. Tabatud mehed tapeti, naised ja lapsed võeti vangi ja toodi ühes muu saagiga kodumaale. Võitluses vastasega osutasid eestlased kartmatust ja vahvust. Vaenlase sõjasalkade meie maale tungimisest andsid külad üksteisele teada kas sõjasarve puhumisega või selleks määratud künkail märgutulede süütamisega.

Alalist sõjaväge meie esivanemal ei olnud, kuid iga täisealine mees pidi osa võtma maakaitsest kui ka vaenlase ründamisest. Vajaduse korral võis eestlaste sõjavägi tõusta 10 000—15 000 meheni. Oma võitlusvõimelt seisis ta vaenlase juures heas kuulsuses. Jalaväe kõrval esines ratsaväge, mida sageli oli kuni ½ kogu malevast. Tolleaegseist relvadest seisis esikohal mõõk. See oli umbes meetripikkune, sirge, kaheterane ja keskel oli tal veresoon. Mõõka kanti vöö küljes nahast või puust tupes. Mõõk oli vaba mehe tunnuseks ja koguni uhkuseks. Seetõttu olidki paljudel mõõga kaitseraud, nupp ja sageli teragi kaunistatud hõbedaga. Teiseks tähtsaks relvaks oli käsioda. See koosnes pikast varrest ja selle otsas asetsevast raudterast. Viskodad olid samasugused kui käsiodad, aga palju vähemad ja kergemad. Neid kanti mitu tükki korraga kaasas. Lähivõitluses tarvitati veel mõõknuge, mis meenutavad pikka pussi, siis ka sõjakirvest ehk taprit ja lööginuia ehk kärpi. Viimaseks oli tugev pahklik puunui, mille jämedamasse otsa oli löödud raudteravikke. Vaenlasele peale tungides kasutati vibu ja nooli ja heideti lingudega kive. XIII sajandi algul õppisid meie esivanemad tundma ka ambu ehk vibupüssi, millest lasti lühikesi raudnooli. Samal ajal hakati ehitama ka kiviheitemasinaid ehk paterelle. Need täitsid umbes meie aja kahuri ülesannet.

Sõduri kaitsevarustuseks oli esijoones kerge laudadest valmistatud kilp, käepidemega keskel. Jõukamad sõdurid kandsid arvatavasti ka metallkiivrit ja soomussärki, kuigi neid esemeid seni seil väljakaevamistel veel pole leitud.

Muinasiinnad. Kui vaenlane ilmus ootamatult maale ja ei suudetud talle küllalt tugevat vastupanu korraldada, siis katsusid elanikud oma elu ja vara päästa põgenemisega pelgupaikadesse. Kõige lähemaks varjupaigaks oli muidugi mets. Selle

tihedasse padrikusse aeti ka kariloomad ja kanti sinna toidutagavarad. Mõnikord raiuti metsa sügavuses varjupaiga ümbrusse maha suuri puid, et kui vaenlane leiab põgenikud üles ja tungib peale, siis langetatud puude tagant oleks hea vastu hakata. Varju otsiti ka raske ligipääsuga soosaaril ja maa-aluseis koopais. Mõned koopad olid nii suured, et sinna ligi 1000 elanikku peitu mahtus. Hoopis paremini aga võidi varju leida muinaslinnades ehk linnustes. Rahvas mäletab nende asemeid praegugi veel „maalinna“, „linnamäe“, „Kalevipoja süngi“ ja muude nimede all. Linnu-

Otepää linnamägi.

sed püüti ehitada niisugusesse kohta, kuhu vaenlasel oli väga raske ligi pääseda. Selleks valiti mõni kõrge mäeküngas, seljandik või koguni soosaar. Eestis esines kahte liiki linnuseid: ühed olid mägij- ja teised vall-linnused. Mägilinnused moodustusid mäekünkude ja -seljandikkude kindlustamise teel, nagu Viljandi, Otepää ja Tartu. Vall-linnused kujutavad suuri ringvalle ja nad ehitati tasasele maale. Nende ehitamine nõudis määratud tööd ja vaeva. Tuntuimad vall-linnused on Valjala, Varbola, Lohu jt. Muistsed eestlased ei tundnud müürimise kunsti. Seda näitavad nende vanad kindlustused. Paljusid linnuseid piiras kivi- või muld-

vall, millele oli tehtud veel puust kõrge püsttara. Mõned muinaslinnad olid aga piiratud ainult taraga. Selle seespoolel küljel asetsesid rõdud, kus liikusid linnuse kaitsjad. Õu oli kaetud kruusaga ja mõnel pool koguni kividega prügitatud. Mitmel linnusel on olnud ka kaev, kust saadi vett. Kindlustuse õues, seljaga vastu valli asetsesid palkmajad, mis olid ajutiseks elamuks. Linnuse valides väravaid ei olnud. Mõnest kohast aga oli vall või tara tehtud natuke madalam ja sisse käidi üle selle madalama koha. Kui

Valjala maalinna ase.

vaenlane linnust ründas, siis astuti talle suure ägedusega vastu, heideti ode, lasti nooli, visati ülesronijaile kaela keeva vett ja tulesid tukke. Vahel lasti alla veereda põlevaid rattaid ja palke, millesse oli löödud teravaid pulke.

Meresõda. Nooremal raua-ajal hakkasid eestlased, peamiselt saarlased, järjest sagedamini korraldama mereretki. Nagu teisedki toleaeagsed mereäärsed rahvad, nii liikusid ka eestlased kümnete, võib-olla koguni sadade laevadega merel, riisusid võõraid kaubalaevu ja rannikuid, olles hirmuks Läänemerel. Eestlaste laevadest pole küll midagi säilinud, aga teadlased oletavad, et need olid samasugused kui skandinaavlaste laevad. Need meenusid suuri paate, mis ehitati tugevaist tammeplankudest. Laeva

nina oli kaunistatud mõne linnu või looma kujutisega. Keset laeva oli mast suure nelinurkse purjega. See oli villane, sageli mitmest erivärvilisest riidelaiust kokku õmmeldud. Vaikse ilmaga tarvitati edasiliikumiseks aere. Nagu maal, samuti ka merel võitlesid eestlased vahvasti. Vaenlasele püüti mitmel viisil kahju teha. Esmalt loobiti teda odadega, kividega ja külvati üle nooltega jne. Kui vastase laevadele küllalt lähedale pääseti, püüti neid konksudega oma laevade kõrvale tõmmata, et siis käsitsivõitluses meeskonda hävitada. Rünitati aga vaenlast kusagil lahes või sadamas, siis püüti esijoones sulgeda väljapääs. Selleks lasti põhja kividest ja vanu paate. Mõnikord juhiti põlevaid parvi vaenlase laevastiku poole, et seda põlema süüdata. Kui kusagil maabuti, siis tõmmati teinekord ka laevad kaldale ja peeti nende varjust võitlust.

Usund. Esivanemate austamine. Meie esivanemate vaimse elu pale ilmneb suuresti nende usulistest vaadetest. Usundi peasisu seisis esivanemate hingede austamises. Eestlased uskusid, et surma läbi kehast lahkunud hinged elavad edasi kalmes või teise sõnaga manalas. Arvati, et nad seal veedavad aega peaaegu samuti kui maa pealgi. Aga nad võivad ka kodu käia ja sel teel maa-pealseile inimestele kas õnne või õnnetust tuua. Seepärast püüti täita igasuguseid kombeid, et võita lahkunud hingede leplikkust ja heatahtlikkust. Kõigepealt tuli laip matta kõigi nõuete kohaselt. Nooremal raua-ajal maeti surnuid nii põletatult kui ka põletamata. Kalmeid esines tollal mitmesuguseid. Üsna laialdaselt tunti maalaluseisse haudadesse matmist. Mõnel pool maeti surnuid kivikalmeisse, teisel aga kääpaisse. Kivikalmed näevad välja nagu suured kivivared ja neid esineb kõige rohkem Kesk-Eestis. Neisse asetati surnute põrm enamasti põletatult ja kaeti siis kivide ja mullaga. Uusi surnuid maeti vanasse kalmesse lahtivõetud kivide vahele või asetati nad kalme kõrvale ja ehitati varet juurde. Kääpaid leidub Ida-Eestis ja nad on kokkukuhjatud liivast ümarad või pikergused vallid. Surnu matmisel või põletamisel ehiti laip paremate riiete ja ehetega. Talle anti kaasa ka sööki, jooki, mitmesuguseid tarberiistu ja relvi. Samuti peeti lahkunu auks kalme peiesid. Seal tehti tuld, millel keedeti matuseks tapetud looma liha. Ka joodi peidel õlut. Matuseliste söögist ja joogist anti osa ka surnuile. Hiljem jätkati peiesid veel kodu. Igal aastal mihklipäevast kadripäevani, eriti aga novembri algul pühitseti

hingede aega. Usti, et siis lahkuvad hinged kalmeist ja tulevad oma endisi maapealseid kodusid külastama. Sel ajal püüti elada võimalikult vaikselt. Kui arvati, et teise maailma külalised on lähedal, siis avas peremees ukse, tervitas hingi ja palus neid aset võtta seks puhuks paremate paladega kaetud laua äärde. Kui arvati, et külalised on söömise lõpetanud, avas peremees ukse ja palus, et hinged läheksid tagasi manalasse ja oleksid rahul sellega, mis neile on pakutud.

Kääpad.

Haldjate ja loodusjõudude austamine. Peale manalas asuvate hingede uskusid muistsed eestlased hingi asuvat veel igal pool looduses. Arvati, et igal esemel on hing — haldjas. Nii olid puudel, kividel, vetel, loomadil jne. oma haldjad. Inimeselgi oli oma haldjas, kes asus temasse sündimisel ja lahkus surmaga. Haiguse korral arvati, et inimesse on asunud mõni paha haldjas. Haige ravitsejad püüdsid seda siis igasuguste võtetega välja ajada, et sellega kaoks ka haigus. Väga suurt austust osutati neile haldjatele, keda arvati asuvat hiites, pühis kividest ja pühis vetes. Enamasti igal külal oli oma hiis, s. o. eraldatud metsasalu või mõned üksikud suured puud.

Hiied koosnesid enamasti lehtpuudest, näit. tammedest, pärnadest, jalakaist jt. Hiiealune oli pühitsetud, seal ei karjatatud loomidega raiutud sealt puud, ka mahalangenud oksid ei viidud sealt

ära, olgu vahest siis, kui neid tarvitati arstimiseks. Pühadest vetest on tuntuimad Siniallik Viljandimaal, Pühajõgi Virumaal ja Pühajärv Tartumaal. Pühadeks kivideks olid harilikult mõned suuremad raudkivid. Mõnedel neist leiduvad kausitaolised lohukesed, mille arvati olevat salapärane mõju. Neisse lohkudesse asetati mitmesuguseid ohvriande, lootes seega saavutada kaitset oma ettevõttele.

Kõigiti püüti võita ka majahaldjate heatahtlikkust, sest nende abi vajati iga päev ja iga tegevuse puhul. Seepärast valvati hoo-

Ohvrikivi.

lega, et nende arvatavad asukohad oleksid puhtad ja rahulikud. Haldjate kõrval austati veel loodusvägesid. Neist oli suurima lugu- pidamise osaline pikne, kutsutud ka kõueks ja äikeseks. Teda kujuteldi vanamehena, kes hoiab käes kaunist vibu — vikerkaart — ja saadab maa peale tuliseid nooli, aga annab ka kosutavat vihma. Hiljem hakati piksejumalat tundma T a a r a nime all ja tema auks peeti neljapäeva pühaks. Sel päeval toodud ohvritele loodeti häid tagajärgi. Neljapäeva õhtu pühitsemine on meil paiguti veel tänapäevani säilinud. Loomade hulgast austati eriti karu. Teda võidi küll tappa ja ta liha süüa, aga ta tapmise puhul tuli pidada matusepidustusi. Mõned kandsid karuhambaid kaasas, sest arvati, et need kaitsevad kurja eest.

Ohverdamised. Iga tähtsama ettevõtte puhul palvetati jumaluse poole ja toodi talle ohvreid, näit. vilja, riideid, toitu, raha, ehteid ja muud. Eriti tähtsail korraldusel ohverdati loomi ja vahel koguni inimesi, peamiselt küll sõjavange. Esivanemaile ja haldjatele anti osa igast põllu-, metsa- ja karjasaagist. Vähemaid ohverdamisi kodu või põllul toimetas perekonna pea. Suuremaid palvetamisi hiites korraldasid **targad** ehk nõiad. Nemad olid nagu vahe-meesteks nähtava ja nägematu maailma vahel. Et jumaluse tahet teada saada, langetasid nõiad end uimastusse. Arvati, et siis lah-kub hing kehast, rändab jumaluse ni ja toob sealt vajalikke teateid. Targad olid ümbruskonnas väga lugupeetud ja neilt käidi sagedasti nõu küsimas. Jumalate tahet püüti teada saada ka liisuheitmise teel. Näit. pandi hoolega tähele ohvrilooma langemist. Kukkus ta paremale küljele, oli loota õnne, langes aga vasemale, siis tähendas see õnnetust. Suuremad palvetamised olid piduliku ilmega ja tõenäoliselt peeti neid laulu ja muusika saatel. **Muusikariistadest** tundsid vanad eestlased puust või puukoorest tehtud pasunat, sarve ja kannelt.

Eestlased ja skandinaavlased. Läänepoolseist rahvaist oli eestlastel sagedamaid kokkupuutumisi **skandinaavlastega**, s. o. taanlaste, rootslaste ja norralastega. Skandinaavlaste sõjakas iseloom, sealseid kehvad olud ja tugev rahvaarvu kasvamine sundisid neid saaki otsima väljastpoolt. Selleks nad võtsid ette paiguti väga pikki rüüsteretki. Neist osavõtjaid kutsutakse viikingeiks ja vastavaid retki viikingiretkiks. A. 800—1000 p. Kr. olid viikingid hirmuks kõigile Euroopa rahvastele. Neid kardeti nii suurel määral, et kirikuiski paluti Jumalalt abi sissetungijate vastu. Ida-Euroopas tunti esijoonel Rootsi viikingeid. Need korraldasid kauba- ja rüüsteretki Soome ja meie kodumaa rannikule. Siit aga sõitsid nad kuulsaid kaubateid pidi läbi praeguse Venemaa Konstantinoopolini (Istanbul). Esimene tee läks Soome lahest Neeva jõge, Laadoga järve ja Volhovi jõge mööda Dneprile ja sealt edasi Musta mereni. Teine tee viis praegusest Liivi lahest Väina jõele ja Dneprile. Üks viikingite pealikuist sai a. 862 koguni **Vene riigi** rajajaks. Sealseks esimeseks pealinnaks oli **Novgorod** ja selle järel **Kiev** Dnepri jõel. Skandinaavlaste kokkupuutumistest eestlastega jutustavad sealse muinaslood ehk saagad. Üks neist kõneleb Rootsi kuninga **Ingvari** sõjakäigust meie kodumaale.

Siin on ta sõdinud kogu suve, aga eestlaste „maavägi oli nii tugev, et rootslased ei suutnud vastu panna“. Siis langes kuningas ja tema sõjavägi põgenes. See sündis umbes a. 600 p. Kr. Ingvari hauda on otsitud Läänemaalt, pole aga tänini veel leitud.

Tuntud on ka Olav Trygvessa lugu. Selles saagas jutustatakse, kuidas Norra kuninganna Estrid ja ta poeg Olav eestlaste poolt merel vangistati, kuidas nad siin orjadena elasid ja hiljem jälle vabanesid.

Noorema raua-aja lõpupoolel tegid taanlased ja rootslased mõnegi sõjakäigu Eestisse, ent kunagi polnud neil nimetamisväärseid tulemusi. Küll õnnestus neil mõlemail siin oma võimu kindlustada hiljem, nagu edaspidi näeme.

Eesti viikingiaeg. XI-l sajandil hakkasid meie esivanemad senisest sagedamini korraldama sõjalisi rünnakuid üle mere — kõigepealt Taani ja Rootsi rannikualadele. Need retked kestsid kuni XIII sajandi alguseni ja seda ajavahemikku on nimetatud Eesti viikingiajaks. Skandinaavia maadele tegid eestlased eesotsas saarlastega küllaltki muret. Sealsed rahvad pidid oma rannakaitset kõvendama ja hoolast valvet pidama. Vaenlase rünnakute tagasitõrjumine nõudis neilt sageli rohkesti vaeva. Eriti kuulsaks on saanud aga eestlaste sõjaretk Rootsi a. 1187. See oli suunatud tugevasti kindlustatud ja jõuka kaubalinna Sigtuna vastu. Eestlased hävitasid selle põhjalikult. Rootslased ei hakanudki Sigtunat üles ehitama, pidades seda maa-ala vaenlasele liiga kättesaadavaks. Nad rajasid uue linna Stokholmi hoopis eemale. Nii oli muistsete eestlaste jõuvahekord lääne-naabritega kuni noorema raua-aja lõpuni tasakaalus. Tungis vaenlane maale, löödi ta tagasi ja tasuti ka tehtud kuri kurjaga, nagu nõudis tolleaegne karm komme.

Vahekord venelastega. Meie esivanemate idapoolsed naabrid, kaks Vene vürstiriiki, Novgorod ja Pihkva, tegid mitmel korral röövkäike Eesti aladele. Tähelepandavaima neist korraldas suurvürst Jaroslav Tark a. 1030. Ta vallutas Tartu kohal asuva eesti muinaslinnuse, ehitas selle ümber ja nimetas oma risti-usu-nime Juri järgi Jurjeviks. Ka hiljem tungisid venelased siia, saavutamata seejuures mingit edu.

Korduvalt käisid ka eestlased vasturüüsteid tegemas sealpool idapiiri, tekitades vaenlasele kord suuremal, kord vähemal määral kahju.

Eesti muistne Vabadusvõitlus.

Sakslaste tung itta. Eesti muistsele iseseisvusele muutus XIII-l sajandil tõsiseks hädaohuks sakslaste tung itta. See oli hakanud kujunema juba varem ja selle kandjaks olid kõigepealt Saksa talupojad. Neile oli oma maa elanike arvu kiire kasvamise tõttu kitsaks jäänud. Ülalpidamise saamiseks hakkasid nad otsima maid, kus oleks avaramaid elamisvõimalusi. Selliseid leidis Elbe jõest ida pool, kus asusid lääneslaavlased, tuntud üldisemalt vendide nime all. Sealsete vürstide maad olid hõredasti asustatud, mistõttu sakslased said üsna kergesti loa sisse rännata. Varsti aga hakkasid Saksa vürstid slaavlaste maid päriselt endale ihkama ja vallutasidki need talupoegade ja elukutseliste sõdurite abil. Alustatud slaavlaste elutingimused muutusid nüüd väga raskeks. Neid sunniti asuma halvemaile maatükkidele, kuna paremad läksid vallutajaile. Aja jooksul segunesid vendid sakslastega ja saksastusid täiesti.

Peale talupoegade rändas vallutatud maadesse ka kaupmehi, sest neile avanes seal uusi võimalusi äritegemiseks. Nii jõudsid sakslased XII sajandi esimesel poolel kuni Läänemereni. A. 1143 asutasid nad selle kaldale Lüübeki linna, mis kujunes varsti kuulsaks kaubanduskeskuseks. Siis loodi tihedad sidemed Ojamaa saarega. Sealsesse vanasse kaubalinna Visbysse kogunes järjest suuremal määral saksa kaupmehi. Nende osatähtsus Läänemere kaubanduses paisus üsna suureks. Ojamaalt edasi siirdusid sakslased üle Soome lahe Vene turgudele ja hakkasid sealt skandinaavlaste kõrval tõrjuma. XII-l sajandil löid sakslased kaubanduslikud sidemed ka Väina jõe suudme ümbruses asuvate Liivlastega. Viimastele müüdi soola, relvi, riiet ja ehteasju, vastu kaubaks saadi mett, vaha, vilja jne. Sakslased saabusid siia tavaliselt kevadel ja lahkusid hilissuvel või sügisel. Väina jõe äärsete paganate vastu hakkas huvi tundma ka Öhtu-Euroopa rooma-katoliku kirik ja misjonitöö juhtimise võttis enda kätte Breemeni peapiiskop (kõrgem vaimulik) Saksamaal.

Meinhard. Umbes a. 1180 saatis Breemeni peapiiskop koos kaupmeestega Väina jõe suudmesse esimese saksa misjonäri Meinhardi. Viimane asus liivlaste keskele elama, kuulutas neile jumalasõna ja ehitas a. 1184 Väina jõe kaldale Üks-

k ü l a s s e puukiriku. Järgmisel talvel käisid leedulased liivlaste maal rüüstamas ja viisid siit kaasa palju saaki. Meinhard hakkas pärast seda selgitama, kui vajalik oleks k i v i k a n t s, kus vaenlase eest võiks varju leida. Ta lubas lahkesti selle kantsi ehitamise läbi viia, kui rahvas laseb end ristida. Liivlased nõustusidki. Nüüd kutsuti Ojamaalt müürseppi ja mõne aja pärast oli kivilinnus valmis. Mitmedki liivlased olid end ehitamise ajal ristida lasknud. Paljud aga keeldusid. Kui aga linnus valmis sai, siis pesid varem ristitud endilt ristimisvee ja täitsid edasi endisi usukombeid. Sama lugu kordus ka teise kantsi ehitamisel Holmi saarele. Niipea kui ehitus oli lõpetatud, pesid ristitud endilt Väina jões uue usu ja lootsid, et veevood viivad ristimise Saksamaale tagasi.

Naabritele ei meeldinud säärased kindlused ega uskunud paljud ka kivimüüride tugevust. Kord tulid s e m g a l l i d, piirasid Üksküla kantsi ümber ja tahtsid seda suurte laevakõitega jõkke vedada. Kuid see oli asjatu vaev.

Theodorich. Meinhardi viimased aastad. Liivlased muutusid Meinhardi tegevuse vastu järjest umbusklikumaks ja nii ei andnud misjonitöö soovitud tulemusi. Ei saavutanud palju ka Meinhardi abiline Theodorich, kes töötas T o r e i d a s. Kui Meinhard nägi oma töö tulutust, kavatses ta liivlaste juurest lahkuda ja ühes kaupmeestega Ojamaale sõita. Seda liivlased ei tahtnud. Nad kartsid, et misjonär tuleb sealt sõjajõududega tagasi. Sõbralikult palusid nad teda kohale jääda ja lubasid end ristida lasta. Kui aga saksa kaupmehed olid lahkunud ja Meinhard tagasi pööras, siis tervitasid Holmi elanikud teda üleolevalt ja küsisid pilkavalt: „Kui palju maksab sool ja vatmal Ojamaal?“ Muidugi ei lasknudki rahvas end ristida. Siis kavatses vana misjonär põgeneda Eestis asuvate saksa kaupmeeste juurde, aga seegi ei õnnestunud. Viimaks saatis ta Theodorichi salaja teele, et abi paluda Lääne-Euroopa kirikupealt — p a a v s t i l t. Theodorich tarvitas maalt lahkumiseks kavalust. Ta istus hobuse selga ametiriietuses, raamat ja pühitsetud vee nõu käes, ja seletas, et sõidab haige juurde. Nii ta pääseski maalt välja. Kuulda saades Meinhardi raskustest otsustas paavst teda abistada ja töötas pattude andestust kõigile, kes lähivad ristosõtta, s. o. võitlema Väina jõe äärsete paganate vastu. Meinhard ei näinud aga ristosõitjate kohalejõudmist. Ta suri a. 1196. Tema tööd tunnustades oli Breemeni peapiiskop nimetanud ta juba enne seda piiskopiks.

Berthold. Meinhardi järglasena saabus siia piiskop B e r t h o l d. Liivlased võtsid ta algul sõbralikult vastu, aga varsti halvenes vahekord. Berthold põgenes siis salaja Saksamaale ja tuli sealst sõjaväega tagasi. Nüüd oli rahvas ta vastu ilmselt vaenuline ja nõudis, et kuulutatagu ristiusku sõnadega, mitte aga relvadega. Et lahkhelisid ei suudetud kõrvaldada, siis algas võitlus, mis sai piiskopile saatuslikuks. Lahingu möllus ta sattus liivlaste keskele ja seal pisteti ta seljast odaga läbi. Lõpuks said sakslased võidu ja liivlased olid sunnitud rahu tegema. Nad pidid laskma end ristida ja nõustuma maksu maksmisega kiriku kasuks. Leppimine oli aga näilik. Niipea kui ristisõitjad olid maalt läinud, pesid liivlased Väina jões endilt ristiusu maha. Järgmise aasta paastuajal nad lubasid tappa kõik vaimulikud, kes peaksid kevadeks veel maale jääma. Sedasama otsustati teha ka saksa kaupmeestega. Preestrid põgenesidki suures hirmus maalt, kuna kaupmehed päätsid oma elu ja said edasijäämise loa suurte kingituste andmisega liivlaste vanemaile.

Piiskop Albert. Aasta pärast Bertholdi surma pühitses Bree-
meni peapiiskop uueks piiskopiks liivlaste juurde oma sugulase A l b e r t i. Viimane oli küll noor, aga väga energiline, osav ja au-
ahne mees, kes mõistis õieti hinnata nii oma sõpru kui ka vastaseid. Ta oskas leida endale häda ajal toetust ja kasutada oma huvides vaenlaste lahkkelisid. Kõigepealt püüdis ta luua endale kindla selja-
taguse Lääne-Euroopas. Mitmedki sealseist valitsejast ja võimu-
kandjaist, eriti aga paavst I n n o c e n t i u s III, lubasid toetada ta
üritusi Liivimaal. Albertile oli selge, et ilma relvata iseteadvaid
Läänemere ranniku paganaid ristiusustada ei saa. Seepärast ta
hakkas endale koguma Saksamaal ristisõitjaid, keda kogunes üsna
suurel arvul. A. 1200 purjetas Albert Lüübekist 23 laevaga V ä i n a
jõe suudmesse. Liivlased alustasid saabujate vastu kohe vaenu-
tegevust. Peagi aga märkasid nad, et uus vastane on hoolimatu
ja tugev ega kohku millegi eest tagasi. Kui ristisõitjad hakkasid
rүүstama liivlaste asulaid ja süütasid põlema vilja nende põldudel,
siis olid liivlased sunnitud rahu tegema. Leppe sõlmimisel korral-
das Albert pidusöögi ja kutsus sinna ka liivlaste vanemad, kes
ilmusidki paha aimamata kohale. Seal aga laskis Albert nad vang-
gistada. Ta vabastas nad alles siis, kui sai Väina ja Toreida liiv-
laste suursugusemaist perekondadest pantvangideks 30 noormeest,

kes saadeti Saksamaale. Järgnevalt hakkas Albert kindlustama kaupmeeste seisundit. A. 1201 rajas ta Väina jõe harule Riia turu; maa selleks sai ta liivlastelt kokkuleppe alusel. Rajatud turust arenes kiiresti linn, mis sai ka piiskopi enda peamiseks eluasemeks.

Mõõgavendade Ordu. Piiskop Albert märkas varsti, et ainult ristisõitjate abiga ta ei suuda küllalt edukalt paganate vastu võidelda. Ristisõitjad tulid igal kevadel, võitlesid ja rüüstasid siin suve läbi ja läksid siis jälle tagasi. Talvel aga võis see kõik kaotsi minna, mis suvel suure vaevaga oli kätte võideldud. Oli vajalik luua püsiv sõjaline jõud. See rajatigi Alberti abilise Theodorichi poolt ja on tuntud *Mõõgavendade Ordu* nime all. Innocentius III kinnitas ordu a. 1204. Ordu liikmeilt võeti mitmed *tõutused*. Nii pidid nad kõigepealt olema *sõnakuulelikud* oma ülemusele. Siis pidid nad elama *vaesuses* ega tohtinud abielluda. Ordu liikmed jagunesid mitmesse liiki. Kõige tähtsamad neist olid *rüütelnad*. Nemad pidid kogu oma elu pühendamata võitlusele paganate vastu. Vormiriidena kandsid nad valget mantlit punase risti ja mõõgamärgiga. Järgmisse klassi kuulusid *preestervennad*, kelle ülesandeks oli vaimulike talituste pidamine. Viimases liigis olid *teenijad* vennad, näit. relvakandjad ja mitmesugused ametimehed, nagu kokad, sepad jne. Ordu eesotsas seisis *ordumeister*, kes valiti rüütelvendade keskest. Kogu ordu aga pidi sõnakuulelik olema piiskopile, olles seega temast sõltuv.

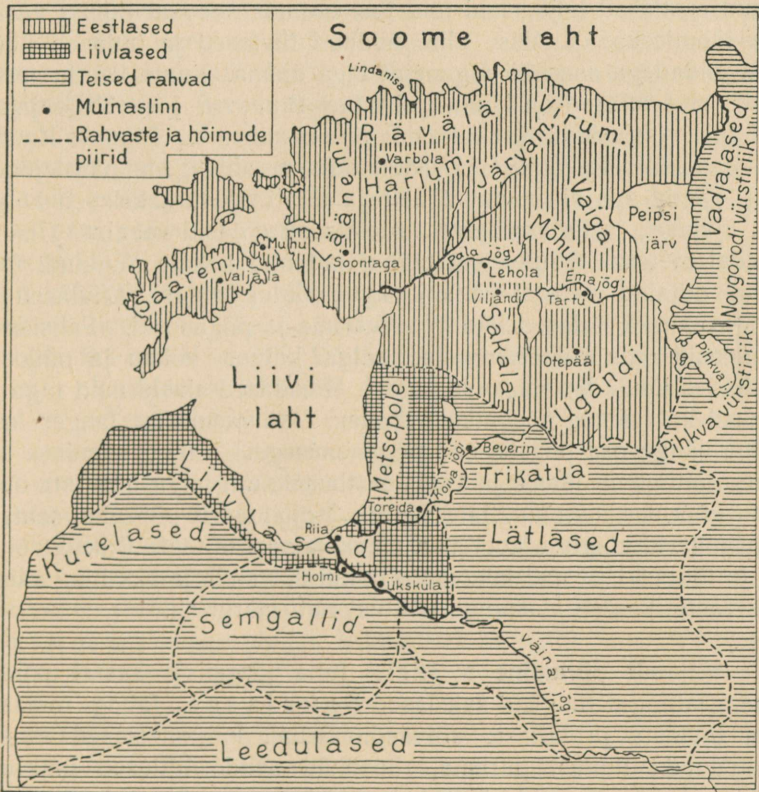
Liivlaste ja lätlaste alistamine. Liivlased panid ristiusustamisele esialgu küll tugevasti vastu, aga nad alistusid lühikese aja jooksul. A. 1206 murdus nende vastupanu. Alistatud rahvas leppis ilma suurema nurinata uue olukorraga. Maksud polnud just rasked, pealegi loodeti sakslastelt kaitset seniste vaenlaste vastu. Samuti loodeti ka kasu Riia kaubandusliku tegevuse laienemisest. Järgnevalt pöördus sakslaste tähelepanu lätlastele. Nende hulgas Ümera jõe läheduses tegi misjonitööd preester *Läti Henrik*, kes on saanud hiljem kuulsaks peamiselt seetõttu, et ta kirjutas kroonika. Selles kirjeldatakse liivlaste, lätlaste ja eestlaste ristiusustamise käiku. Läti Henriku päritolu üle on teadlased palju vaieldud. Ühed peavad teda sakslaseks, teised lätlaseks ja kolmandad liivlaseks. Ta tõeline päritolu on aga kuni tänaseni selgu-

mata. Juba a. 1208 alistati kergesti lätlased. Ühel ajal lätlaste alistamisega püüdis Albert oma võimu kindlustada ka Väina jõe ülemjooksu suunas, kus tal tuli võidelda venelastega. Sealgi olid sakslased võidukad. Sakslaste võimu kasvamine tekitas aga nende endi keskel suuri lahkkelisid. Esijoones puhkes tüli Alberti ja ordu vahel. Viimane pidi küll sõnakuulelikult piiskoppi toetama, kuid hakkas juba varsti pärast asutamist iseseisvust taotlema. Ta nõudis osasaamist vallutatud maadest. A. 1207 lepitigi kokku nii, et ordu sai ühe kolmandiku ja piiskop kaks kolmandikku vallutatud aladest.

Võitluse algus eestlastega. Kui liivlased ja lätlased olid alistatud, suunasid sakslased oma vaenutegevuse eestlaste vastu. Piiskop Albert kavatses uueks sõjaks pikemaid ettevalmistusi teha, kuid ordu nõudis kiiret sõja algamist, soovides oma maa-alu laiendada põhja poole. Ordu kavatsust toetasid ka lätlased, kelle vastu eestlased olid seni olnud sõjaliselt ülekaalus. Nüüd sai teoks ordu ja lätlaste vaheline liit ja a. 1208 algas ordu ettevõttel ning lätlaste toetusel sõda eestlastega. Kõigepealt saatsid vaenlased oma saadikud Ugandisse ja nõudsid tasu lätlastele tehtud kahjude eest. Ugalased ei võtnud seda kuuldagi. Polnud ju seni keegi selle eest tasu andnud, mis ta sõjasaagina kaasa oli toonud. Siiski saatsid eestlased rahu-läbirääkimisteks oma esindajad Lätimaale. Kui lätlased seal uuesti oma nõudmisi kordasid, said eestlaste esindajad vihaseks, ähvardasid lätlasti teravate odadega ja läksid ilma rahu sõlmimata oma teed. Lätlased ruttasid nüüd Riiga, et saada toetust ka sealseilt kaupmeestelt. Viimased nõustusid sellega. Varsti liikus suur sõjavägi, mis koosnes lätlastest, liivlastest, ordurüütlitest ja teistest sakslastest, Eesti piiri poole. Marsiti päevad ja ööd ning jõuti Ugandisse. Seal tungiti kuni O t e p ä ä linnuseni, mis maha põletati. Järgnevalt puhkas vaenlane 3 päeva senisest tapmisest ja laastamisest ja pööras siis suure sõjasaagi ja vangidehulgaga tagasi Lätimaale.

Kättemaksuks tehtud kurja eest kutsusid ugalased endile appi sakalasi ja tungisid siis Trikatuasse. Seal tegid nad vaenlasele palju kahju ja asusid siis B e v e r i n i kantsi piirama. Võitluse ajal ilmus ootamatult kantsi vallile preester Henrik ja hakkas mingit muusikariista mängima. Eestlased jäid neile tundmatu pilli hääli kuulama ja küsisid, mis põhjusel piiratud nii rõõmutsevad. Lätlased vastasid, et nad on ristitud ja näevad Jumala kaitsmist.

Sellepärast nad ongi rõõmsad ja kiidavad Issandat. Siis tegid eestlased ettepaneku rahu sõlmida. Lätlased aga nõudsid endilt riisutud varandusi tagasi ja ütlesid, et kristlaste ja paganate vahel ei saa iialgi olla üks süda ja üks hing. Lasku eestlased end ristida, siis võib rahust juttu teha. Eestlastele tundus selline hiljutiste paganate jutt solvamisena ja pahaselt lõpetasid nad läbirääkimised. Kui nad märkasid, et ordumeister on Beverinile appi jõudmas, lõpetasid nad piiramise ja ruttasid saagiga kodu poole. Ordumeister ei saanud eestlasi enam kätte. Ilm läks järsku väga külmaks, mistõttu teed muutusid nii konarlikuks, et varsti kõik rüütlite hobused lonkasid.

Eestlased ja nende naabrid XIII-l sajandil.

Võnnu piiramine ja Ümera lahing a. 1210. Otepää langemise ja Beverini piiramise järel jätkusid vastastikused sõjaretked eestlaste ja nende lõunapoolsete naabrite vahel. Mõnikord tungiti sügavamale, teinekord lähemale vaenlase maale. A. 1210 asusid ühel säärasel retkel eestlased piirama **Võnnu** linnust. Kolm päeva järjest kestis seal äge võitlus. Piirajad vedasid suure hulga puid kantsi äärde ja süütasid põlema, et seekaudu tuld edasi ajada linnusesse. Siis juurisid nad metsast puid ja tegid neist endile katuse- ja taolised kaitsed, mille varjust saatsid vaenlasele nooli. Linnuse meeskonna seisund läks üsna lootusetuks. Siis lahkusid korraka piirajad. Nad olid teada saanud, et liivlaste vanem **Kaupo** ühes liivlaste ja lätlastega on linnusele appi tulemas. Ometi ei läinud eestlased koju, vaid jäid teel ootama soodsat juhust vaenlase löömiseks. Linnuse alla jõudnud liivlased ja lätlased ühes orduvendadega asusidki taganejat taga ajama. Luure kaudu saadi teada, et eestlased on läinud juba üle **Ümera** jõe. Tagaajajad olid täis võitlusindu ja ruttasid järele minema. Elutark **Kaupo** soovitas küll ettevaatust ja jääda ootama abivägede päralejõudmist. Seda aga ei pandud tähele ja tõtati edasi, sakslased kõige ees, liivlased ja lätlased järel. Eestlased ootasid vaenlast **Ümera** lähedal metsas. Niipea kui tagaajajad olid kohale jõudnud, tormasid ootajad metsast välja ja äge võitlus algas. Liivlased ja arvatavasti ka lätlased löid kohe kartma ja põgenesid. Sakslased koondasid oma väikesearvulise salga kiiluna kokku ja püüdsid võideldes jõuda **Koiva** poole tagasi. Eestlased ajasid neid taga ja jõudsid ka teistele põgenikele järele. Osa vaenlasest langes, osa sattus vangi, osa päästis end põgenemisega. **Võit** vaenlase üle **Ümera** juures oli täielik ja andis eestlastele uut julgust kaitsta oma kodu võõraste sissetungijate vastu. Koju tagasi pöörates saatsid sõjasangarid kõigisse kodumaa maakondadesse teate **Ümera** võidu üle ja töötasid, et nad tahavad olla kui üks süda ja üks hing vaenlase vastu, kes on alustanud võitlust risti märgi all.

Viljandi piiramine a. 1211. Juba järgmisel aastal pärast **Ümera** lahingut tungisid sakslased **Sakalasse**. Jällegi toetasid neid liivlaste ja lätlaste abiväed. Sellal, kui sakslased asusid **Viljandi** linnust piirama, rüüstasid nende liitlased ümbruskonda. Nad põletasid külasid, tapsid loomi ja röövisid vilja oma väele toiduks. Ka vangistasid nad palju rahulikke elanikke ümbrus-

konnast. Vangid toodi linnuse valli lähedusse ja siis nõuti, et piiratud annaksid alla ja laseksid end ristida. Vastasel korral ähvardati vangid tappa. Linnuse kaitsjad, kes olid näinud seda halastamatut laastamist ümbruskonnas, lükkasid ettepaneku põlgusega tagasi ja kutsusid vastast võitlusse mees mehe vastu. Siis tapeti vangid ja nende kehad visati kraavi. Sedasama ähvardati teha ka kõigi kantsis olijatega. Siis täitsid liivlased ja lätlased vallikraavi põhjast ääreni puudega ja ajasid kaitsetorni sealt üle otse valli äärde. Tornist hakati piiratuile viskodade ja nooltega kahju tegema. Eestlased püüdsid kraavis olevaid puid põlema süüdata ja loopisid ülalt tuld alla. Et aga oli talvine aeg, siis kustutasid piirajad tule lumega. Viimaks panid sakslased oma paterellid tööle ja pildusid ööd ja päevad läbi kantsi kive, mis tegid palju kahju. Kuid seegi ei andnud tulemusi. Siis ladusid vaenlased kõrge puuvirna valli äärde ja katsusid sellele ronides püsttara maha lõhkuda. See õnnestuski osaliselt, kuid siis leidsid sakslased, et seespool on veel teine kindlustus. Seda ei suudetud purustada, sest eestlased hakkasid lõhkujaille suure ägedusega kive ja puid kaela pilduma. Sakslastele ei jäänud muud üle, kui süütasid tara põlema. Eestlased aga kiskusid põlevad plangud lahti, viskasid alla ja kustutasid tule. Järgmiseks päevaks parandasid nad kõik vigastused ja linnus oli endiselt kindel. Ometi muutus olukord linnuses raskeks. Seal oli palju haavatuid ja surnuid ning veepuudus andis tunda. Võitluse kuuendal päeval küsisid sakslased: „Kas panete ikka veel vastu ja ei taha meie Loojat tunnustada?“ Eestlased, nähes vastase ülevõimu suurust, vastasid: „Tunneme, et teie Jumal on suurem meie jumalaist. Seepärast palume teid meie peale halastada ja ristiisku meile armulikult peale panna.“ Rahu tingimuste järgi jäi linnus eestlastele, küll aga pidid nad andma pantvange ja lubama preestreid linnusesse tulla. Seal piserdati siis maju, mehi ja naisi pühitsetud veega; ristimine jäeti eelnenud suure verevalamise tõttu edaspidiseks. Pärast seda lahkus vaenlane Viljandi alt ja „kiitis Jumalat paganate ümberpööramise pärast“.

Koiva lahing. Viljandi ümbruse rüüstamise eest tasusid eestlased terve rea retkedega lätlaste ja liivlaste maa-aladele. Ühtlasi otsustati kätte maksta Kaupole, kes oli muutunud täiesti sakslaste usaldusmeheks ja eestlaste kardetavaks vaenlaseks. Loodeti, et

Kaupo langemisega löövad liivlased sakslastest lahti ja liituvad uuesti oma hõimrahvaga. Nii tungis a. **1211** mitmetuhandemeeline eestlaste maavägi Toreidasse Kaupo linnuse juurde. Samal ajal saabusid sinna ka Koivat mööda saarlased oma laevastikuga. Linnus piirati ümber, et seda otsustavalt hävitada. Selleks alustati kohe vastavaid eeltöid, õõnestati kindluse mäge ja veeti kohale puid. Eestlaste teadmata lähenes neile aga sakslaste

Saarlased Koival.

ja liivlaste suur abivägi. Selle tulekut märgati alles siis, kui ta juba lahinguvalmis selja tagant peale tungis. Eestlased aga ei kohkunud, vaid astusid julgesti võitlusse. Nad heitsid odad kõrvale ja hakkasid raiuma mõõkadega. Võit ja kaotus olid kaalul. Seal aga tormas vaenlasele appi ordurüütlite ratsasalk. Raudriides rüütlite ja soomustatud hobuste vastu mõõkadega võidelda oli üle jõu käivalt raske. Pealegi tungisid nüüd ka linnuse kaitsjad välja. Nii jäi eestlaste vägi kahe rinde vahele. Kaotused olid väga suured ja eestlased astusid vaenlasega rahuläbirääkimistesse ning lubasid lasta end ristida. Öösel aga asusid nad laevadele ja püüdsid Koivat mööda merele pääseda. Sakslased olid vahepeal jõe sulustanud. Eesti laevad ei pääsenud edasi ja põgenikud jäid

kaldalt läkitatud noolte ja odade saju alla. Pimeduse kätte all lahkusid eestlased laevadelt ja katsusid jala läbi metsade kodu poole põgeneda. Suur osa neist hukkus aga teel nälja kätte. Vaenlasele langes saagiks palju hobuseid ja 300 suuremat laeva.

Toreida rahu. Koiva võit julgustas lõunapoolseid vaenlasi. Nad võtsid ette uusi röövretki, mis ulatusid kaugele meie kodumaale. Ei jätnud eestlasedki vaenlase maad unustusse, vaid katsusid seal vasturetkedega nii palju kahju teha, kui suutsid. Vastatikused rüüstekäigud kurnasid nii vaenlasi kui ka meie esivanemaid. Seetõttu hakati mõlemal pool soovima rahu. See sõlmitigi a. 1212, kõigepealt lätlaste ja liivlastega ja siis **Toreidas** ka sakslastega. Mõlemad pooled kohustusid rahu pidama ja peale selle võisid sakslased Sakalas vabalt misjonitööd teha kuni Pala ehk Navesti jõeni.

Vaherahu rikkumine sakslaste poolt. Veel enne vaherahu lõppu alustasid sakslased uuesti sõjalist tegevust. Nad tungisid koos liivlaste ja lätlastega läbi Sakala ja Soontaga **Ridallasse**. Sealseile elanikele tuli rüüsteretk täiesti ootamata. Seepärast ei suutnud nad vastu hakata ega varjulegi põgeneda. Kolm päeva põletas ja tappis vaenlane ümberkaudseis külades. Kui vaenlane lahkus, pakkusid külad masendavat pilti. „Eesti nuttis oma lapsi,“ ütleb kroonika, „ega suutnud end lohutada...eriti selle määratu hulga tapetute pärast, keda oli arvatult palju.“

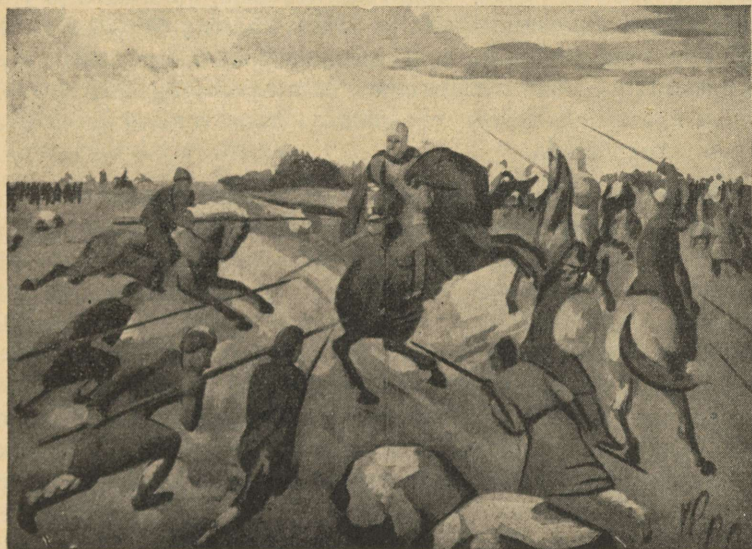
Niipea kui vaherahu lõppes, tungis vaenlane **Sakalasse** ja hakkas piirama **Lembitu** kantsi **Leholat**. Linnus pani visalt vastu ja alistus alles siis, kui vaenlasel õnnestus valli pealset põlema süüdata. Piiratud, nende seas ka **Lembitu**, pidid laskma end ristida.

Eestlaste katse Riia hävitada. Vaenlaste röövretked **Ridallasse** ja **Sakalasse** tekitasid eestlastes suurt viha. Neile oli selge, et rahu ei tule enne, kui on hävitatud vaenlaste pesa **Riia** ja sakslased on maalt välja kihutatud. Seda kavatssetigi teostada a. 1215. Selleks pidid **sakslased** purjetama Väina jõe suudmesse ja asuma **Riia** piirama. **Ridalased** aga pidid tungima **Toreidasse**, kuna **sakslased** koos **ugalastega** oleksid sellal laastanud lätlaste maid. Sellega oleks olnud lätlaste ja liivlaste sakslastele appimine takistatud. Sellise kava teostamiseks

sõitsid saarlased suure laevastikuga Väina jõkke. Üks osa neist jäi suudmesse, teine osa aga purjetas Riia alla, kus maabuti. Seal kohtasid saarlased tugevamat vaenlast ja taganesid jõe suudmesse. Neile järgnesid riialased osalt laevadel, osalt kallast mööda. Osa saarlasi koondus nüüd Väina jõe teisele kaldale ja nii jäädigi äraootavale seisukohale. Just siis ilmusid merel nähtavale laevad, mis tõid Saksamaalt ristsõitjaid. Saarlased märkasid, et hoopis tugevam vaenlane võib nad ümber piirata. Nad läksid kiiresti laevadele ja põgenesid merel laiali. Samuti ebaõnnestunuks kujunes ka ridalaste sõjakäik liivlaste alale. Nad laastasid ja põletasid küll liivi külasid, aga inimesed neist olid põgenenud kantsidesse. Kui siis saabusid teated saarlaste taganemisest, pöörasid ka ridalased tagasi. Ei saavutanud sakalased ja ugalasedki suuremaid tulemusi. Nad kohtasid võõrsil enestest hoopis tugevamat vastast ja pidasid paremaks tagasi tulla. Teel koju nad tabasid aga oma verivaenlase lätlase Talibaldi ja piinasid ta tulel surnuks. Nii ebaõnnestus Riia vallutamine. Kava selleks oli küll hea, kuid kava läbiviimiseks puudus vajalik jõud. Kätemaksuks eestlastele võtsid sakslased ja lätlased nüüd Ugandi põhjaliku rüüstamise alla. Ühel ning samal suvel nad käisid seal üheksa korda röövimas. Laastatud ja kurnatud Ugandile ei jäänud muud üle kui saata saadikud Riiga ja paluda rahu. Seda palusid ka sakalased, kellesse oli masendavalt mõjunud Ugandi saatus. Rahu sõlmitigi ja sakslased said õiguse ristida eestlasi maa-aladel kuni Pala ja Emajõe ni.

Madisepäeva ehk Pala lahing. Hoolimata võitudest polnud sakslaste seisund meie kodumaal veel kindlustatud. Eestlased hellitasid endiselt lootust Riia vallutamiseks ja sakslaste väljakihutamiseks. Selle mõtte peamiseks hingeks ja õhutajaks oli Lembitu. Ta saatis saadikuid kõigisse Eesti maakondadesse ja kutsus mehi võitlema vaenlase vastu. Ühtlasi ta läkitas kalleid kingitusi venelastele ja kutsus neid appi sakslaste vastu. Novgorodist anti jaatav vastus ja töötati tulla suure sõjaväega. Lembitu kutse peale tuli küll ridalasi ja harjulasi, küll virulasi, järvalasi ja sakalasi. Malev, millesse oli kogunenud umbes 6000 meest, asus Sakalasse Pala jõe juurde. Seal ta ootas ligi kaks nädalat venelaste saabumist. Need aga ei tulnud ega tulnud. Sakslased, teada saades eestlaste ja venelaste ühisest kavatsusest, otsustasid nende vägesid üksikult võita ja lüüa kõigepealt eestlasi.

Selleks nad kogusid suure sõjaväe S a k a l a lõunapiiri lähedusse. Eesti aladele tungiti täies lahingukorras. Sakslased liikusid keskel, liivlased paremal ja lätlased pahemal tiival. Edasi mindi õige ettevaatlikult. 20. septembri õhtul jõuti V i l j a n d i kantsi juurde, kus ööd puhati. 21. s e p t e m b r i l a. 1217 kohtasid vaenlased eestlaste malevaga. Lembitu oli oma väe metsa varjule viinud ja tungis sealt parajal silmapilgul võitlusvalmilt välja. Liivlased löödi kohe põgenema. Kuid sakslased nihkusid keskel visalt edasi ja

Lembitu Madisepäeva lahingus.

murdsid viimaks eestlaste rindest läbi. See halvas eestlaste maleva parema tiiva tegevust, kus võitlesid edukalt lätlaste vastu sakslased oma vaprate vanemate juhtimisel. Kartes, et sakslased võivad selja tagant peale tungida, hakkas parem tiib taanduma. Taganemisel sai surma maleva pea — Lembitu. Nimelt tundis lätlane Veko ta ära, kihutas talle järele ja surmas ta selja tagant. Lembitu riided rööviti ära, ta pea raiuti maha ja viidi võidumärgina Riiga. Võitlus jätkus küll veel, aga lõpuks löödi kogu eestlaste vägi põgenema. Taganejaist said paljud surma ja paljud hukkusid veel hiljem metsades. Vaenlase poolel sai surmavalt

haavata muude seas ka Kaupo. Lahingu järel läksid sakslased Pala jõe lähedale külasse laagrisse. Puhates seal kolm päeva saatsid nad liivlasi ja lätlasi küladesse röövima. Et säästa maad laastamisest, tulid Sakala vanemad eesotsas Lembitu venna Unepevega sakslaste laagrisse ja palusid rahu. Seal sõlmitud lepingu järgi pidid eestlased laskma end ristida ja andma pantvange. Selle järel lahkus vaenlane maalt. Madisepäeva lahing mõjus eestlastesse rusuvalt. Siiski polnud nende vastupanu lõplikult murtud. Saarlased olid veel vabad, samuti ka rävälased, harjulased ja virulased. Palju kannatanud Ugala ja Sakala käärisid. Venelased olid küll lubatud ajal eestlastele appi tulemata jäänud, aga aasta hiljem nad panid toime suure rüüsteretke Põhja-Lätimaale. Nii ei vabanenud sakslased kartusest, et eestlased koos venelastega võivad neile ohtlikuks saada.

Taanlased Põhja-Eestis. Sõjalise toetuse saamiseks pööras piiskop Albert Taani poole. A. 1218 sai ta kokku Taani kuninga Valdemar II-ga ja palus, et viimane saadaks oma laevastiku eestlaste vastu. Kuningale oli selline ettepanek meeltemööda, sest ta oli juba ammu ihaldanud oma võimu laiendada Läänemere idarannikule. Pealegi andis Albert suuri tasulubadusi siinsete maade arvel. Taanis tehti sõjaretkeks põhjalikke ettevalmistusi ja 1219. a. suvel jõudis suur laevastik Valdemar II isiklikul juhtimisel Linnu alla. Maabunud Taani sõjaväele ei avaldanud eestlased esialgu mingit vaenulisust, sest neil polnud kohast sõjajõudu käepärast. Kolm päeva hiljem aga tungisid eestlased korraga viiest küljest taanlaste laagrisse ja tekitasid seal esialgu täieliku segaduse. Osa eestlasi tungis ühte uhkemasse telki, mida arvati kuninga omaks, et tappa Valdemar II-t. Teda aga ei leitud, kuid sealsamas saadi kätte ja surmati piiskop Theodorich, endine Meinhardi abiline. Taanlased toibusid siiski ruttu ja asusid vastupealetungile. Eestlased löödi taganema ja nad kaotasid lahingu. Pärast võitu ehitasid taanlased uue tugeva linnuse, mille ümber hiljem arenes Tallinn. Veel sama aasta suvel sõitis Valdemar II tagasi Taani, jättes siia osa sõjaväge.

Põhja-Eesti ristimine. Varsti hakkasid taanlased siin oma võimu laiendama. Seks suunasid nad oma pilgud esijoones Rävälale. Põhja-Eesti seisund muutus nüüd õige raskeks. Tuli võidelda korraga kahe vaenlasega, taanlaste ja sakslaste vastu.

Viimased korraldasid sagedaid rüüsteretki Järvasse, Harjusse ja Virumaale. Julmade põletamiste ja hävitamiste lõpul toimetati tavaliselt põlisrahva ristimist. Sakslaste võimupiiride laienemine tekitas taanlastes kadedust ja nemadki ruttasid eestlaste ristimisega, et sellega neid saada endile alluvaiks. Ristiti nii üksikuid kui ka suuri hulki korraga. Viimasel puhul ei tehtudki muud, kui piserdati kokkukutsutud rahvas pühitsetud veega üle. Esines selliseidki juhtumeid, kus taanlased sakslaste poolt ristitud inimesi uuesti ristisid. Samuti tuli ette vastupidist. Säärase ruttamisega oli 1220. a. talveks peaaegu kogu mandri-Eesti ristitud. Erandi moodustas ainult Soontaga maa-ala. Ristisu suurte põhimõtete selgitamiseks ei jätkunud ristijail aega. Vast-ristitute enamikule tundus ristimine ainult nõiatembuna, mis neid sundis võõrastele alluma.

Rootslased Läänemaal. Lisaks senistele ilmus a. 1220 meie kodumaa pinnale veel uus vaenlane. Nimelt maabus siis Rootsi kuningas ühes sõjaväega Läänemaal. Ta vallutas seal Lihula linnuse ja laskis eestlasi ristida. Varsti pidas ta oma seisukorda nii kindlaks, et sõitis tagasi Rootsi, jättes Lihulasse ainult väikese väeosa. Ühel augustikuu hommikul ilmusid saarlased korraga kantsi alla, piirasid selle ümber ja süütasid põlema. Siis tormasid nad linnusesse ja tapsid peaaegu kõik seal leiduvad rootslased. Ainult üksikuil õnnestus põgeneda Tallinna taanlastelt abi otsima. Kui need hiljem kohale jõudsid, olid saarlased juba läinud.

Eestlaste üldine katse maad vabastada. A. 1222 ilmus Taani kuningas Valdemar II sõjaväega Saaremaale ja laskis sinna ehitada kivist kantsi. Vaevalt aga oli kuningas lahkunud, kui saarlased juba hakkasid linnust piirama. Nad tegid seda suure süüdusega. Mõned neist olid käinud Varbolas ja õppinud seal tundma kiviheite-masinaid, mille taanlased olid kinkinud varbolastele kui oma alamaile. Selle eeskujul ehitati ka Saaremaal 17 paterelli ja loobiti nendega viis päeva järgemööda kive kantsi. Taanlased ei suutnud säärasele rünnakule vastu panna ja alistusid. Enamik neist sõitis võitjate loaga Tallinna, kuna seitse meest jäi pantvangideks. Siis lammutasid saarlased linnuse ega jätnud kivi kivi peale. Pärast seda nad saatsid saadikud mandrile, teatama oma võidust ja õhutama kõiki eestlasi ühiselt maha raputama võõrast iket. Saarlaste üleskutse leidis elavat vastukaja. Kõige-

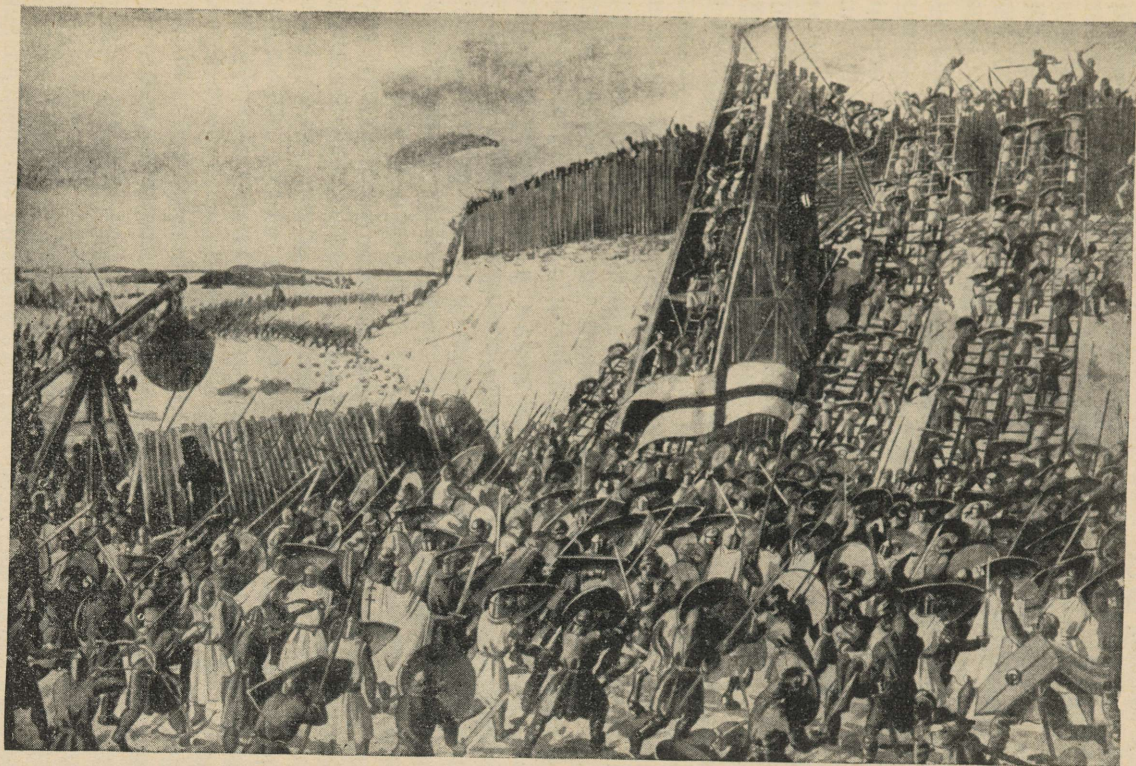
pealt vallutasid saarlased, harjulased ja läänlased taanlaste käes oleva *Varbola* linnuse ja tapsid selle kaitsjad. Järvalased ja virulased kogusid oma piirides elavad preestrid kokku ja saatsid nad tervelt Tallinna. Palju karmimalt toimiti aga *Sakal* a. **1223.** a. jaanuarikuu viimasel pühapäeval, parajasti kui preester luges kirikus evangeeliumi sõnu: „Ja Jeesus astus laeva ja vaata, siis tõusis torm merel,“ algas ka torm Viljandis. Eestlased tungisid kantsi ja tapsid sakslased, keda kätte said. Kirikulised aga vangistati ja seoti kinni. Viljandist läks osa vabadusvõitlejaid *Pala* äärde lõppu tegema sealsete sakslaste võimule. Saavutatud võidust viidi sõna *Otepääle* ja kutsuti sealseid elanikke üles võitlusele. *Tartusse* saatsid sakalased oma võidu tunnistuseks veriseid mõõku, millega oli sakslasi surmatud. Ugalased ei lasknud endilt kaua tegu oodata. Nad tapsid või vangistasid sakslased, keda kätte said, ja jagasid omavahel nende varanduse. Kogu maa lõõmas vastuhakkamise vaimustusest. „Nad võtsid tagasi oma naised, kellest olid lahkunud ristiusu ajal,“ kirjutab Läti Henrik, „ja laibad, mis olid kalmistuisse maetud, kaevasid nad haudadest välja ning põletasid endise paganausu kombe järgi ära. Nad pesid endid, oma maju ja kantse veega ning küürisid luuaga, püüdes sel kombel ristimissakramenti oma radadest täiesti hävitada.“ Et maad paremini kaitssta, hakkasid eestlased korda seadma linnuseid ja valmistama relvi, muu hulgas ka paterelle. Nende ehitamisel saadi juhatust saarlastelt. Siis kutsuti *vene* abimeeskondi mitmesse linnusesse, nagu näit. *Tartusse* ja *Viljandisse*. Riiga aga teatasid sakalased, et nad soovivad küll rahu, aga ristiusku enam vastu ei võta, niikaua kui maal on veel olemas üheaastane või küünrapikkune poisike.

Viljandi langemine. A. 1223 oli eestlaste maa peale Tallinna järele *vaba*, kuid võidetud vabaduse kaitsmine osutus väga raskeks. Maa oli sõja tagajärjel kurnatud ja rahvas väsinud. Vaenlased aga võisid välismaalt alati uut värsket abi juurde saada. Veel sama aasta augustikuus tungisid sakslased suure väega *Sakalasse* ja hakkasid *Viljandit* piirama. Seekord pani linnus kaks nädalat vastu, kuid vee ja toidu puudus ja puhkenud taudid sundisid ta alistuma. Linnuse alistumisel lubasid sakslased säästa piiratute elu ja vara, kuid eestlaste lahkumisel kantsist nad võtsid ära kõik seal leiduva vara ja poosid ellujäänud venelased üles.

Pärast Viljandi langemist alistus kogu Sakala. Alles nüüd ilmus kauaoodatud vene abivägi Ugandisse. Sealt mindi koos saarlaste, järvalaste, virulaste ja varbolastega Tallinna piirama, kuid see ei andnud tulemusi. Siis lahkusid venelased ja pöörasid koju tagasi. Ainult Tartusse jäi 200-meheline vene väesalk.

Tartu langemine. Pärast venelaste lahkumist murdsid sakslased ja taanlased eestlaste vastupanu kogu maal. Mandril seisib vabana ainult Tartu. Juba oli aga sakslastele abiks saabunud uusi ristsõitjaid ja 1224. a. augustis jõudsid sakslased ühes liivlaste ja lätlastega Tartu alla. Koos sõjaväega saabus sinna ka piiskop Albert. Linnus oli tugevasti kindlustatud, meeskond temas küllaltki arvukas ja relvade tagavara üsna rohke. Vaenlane hakkas kohe vihaselt kantsi ründama. Paterellidega heideti sinna kive, tulist rauda ja tulekatlaid, kuna ammukütid püüdsid nooltega tabada linnuse äärel olijaid. Siis valmistasid vaenlased suure piiramistorni, mis lükati linnuse valli vastu. Selle varjus, samuti ka eriliselt ehitatud katuste all õnnestasid mehed vahet pidamata valli. Linnuse kaitsjad aga võitlesid vaprasti. Nad läkitasid vaenlasele nooli, viskodes ja heitsid paterellidest kive vaenlase laagrisse. Nähes, et piiramine venib pikale, otsustasid sakslased ette võtta üldise tormijooksu. Sellele, kes esimesena kindlusse tungib, lubati anda eritasu. Ründamispäeva hommikul tegid eestlased vallisse suure avause ja lasksid sealt alla piiramistorni peale rattail tuld ja saatsid neile veel puud ja hagu järele. Torni põlema süütamine aga ei õnnestunud, sest raudriides sakslased loopisid tule laiali. Siis algas üldine tormijooks. Kõige enne pääsesid üle valli sakslased. Neile järgnesid liivlased ja lätlased. Linnuses korraldati suur tapmine, kus ei antud armu ühelegi mehele. Nagu kroonik jutustab, jäeti kaitsjaist ellu ainult üks venelane. Talle anti hea hobune ja kästi teda sõita oma kodumaale, teadet viima sellest, mis on sündinud. Pärast seda hakkasid võitjad lõbutsema ja pidutsema, vilede ja teiste muusikariistade saatel. Järgmisel päeval võeti kõik Tartus leiduv varandus ja ellujäänud naised ja lapsed kaasa ning mindi „Jumalat kiites“ omale maale tagasi.

Muhu ja Saaremaa vallutamine. Pärast Tartu alistamist otsustasid sakslased vallutada ka Saaremaa — selle viimse vaba ala meie kodumaast. Jaanuarikuus a. 1227 kogunes vaenlase sõjavägi Pärnu jõe äärde. Seal oli sakslasi, lätlasi ja liiv-

Muhu linnuse ründamine a. 1227.

lasi, kaasa tulema sunniti ka mandri-eestlasi. Üldse oli kohal umbes 20 000 meest. Ühtlasi ilmus sinna rida juhtivaid mehi, nende hulgas ka piiskop A l b e r t. Siis hakati liikuma üle peegelsileda jää Saaremaa poole. Üheksa päeva kestnud rännaku järel jõuti M u h u linnuse alla. Muhulased pakkusid vaenlasele rahu ja lubasid end ristida lasta, kuid seda ei võetud kuulda. Kuus päeva pani Muhu linnus piiramisele vastu. Siis aga tungisid sakslased sinna sisse ja tapsid kõik seesolijad. Linnus riisuti varandusest tühjaks ja süüdati siis põlema.

Muhust liikus vaenlane rüüstates ja laastates edasi Saaremaale V a l j a l a alla. See linnus oli puupüsti põgenikke täis, mistõttu teda oli raske kaitsta. Kartes muhulaste saatust palusid valjalased rahu ja lubasid end ristida lasta. Sakslased nõustusid sellega, võtsid pantvange ja toimetasid ristimist, mis kestis kolm päeva. Valjala langemise järel alistus kogu Saaremaa ja ristivägi pööras mandrile tagasi.

Muistse Vabadusvõitluse hinnang. Saaremaa langemisega a. 1227 lõppes eestlaste muistne Vabadusvõitlus. See oli kestnud ligi paarkümmend aastat ja rahvast raskesti kurnanud. Selle aja kestel oli tulnud võidelda p a l j u d e rahvastega: sakslaste, lätlaste, liivlaste ja taanlastega, siis ka veel rootslaste, venelaste ja leedulastega. Kõige energilisemad peale tungima olid s a k s l a s e d. Nende sõjaväe tuuma moodustasid ordurüütlid, kes olid hästi relvastatud ja kel oli oma aja parimate sõdurite kuulsus. Neile abiks tuli Saksamaalt alatihi suuri ristsõitjate salku. Albert üksi käis neid sealt toomas 13 korda. Eestlastel polnud välisabi kuskilt saada, nad pidid toetuma omaenese jõule. Kuni XIII sajandini olid nad suutnud end oma lähemate naabrite vastu täiesti kaitsta. Sakslaste lõplikuks tagasilöömiseks oleks läinud vaja paremat relvastust, tugevamaid linnuseid ja arvukamaid sõjavägesid. Oleks vaja olnud ka riiklikku võimu, kes oleks suutnud vastupanu ühtlaselt juhtida. Kui eestlased siiski nii kaua suutsid ülekaalukale vaenlasele vastu panna, siis näitab see nende julgust, vaprust, visadust ja suurt vabadusearmastust.

Ka soomlased kaotavad iseseisvuse. Paganuse ajal elasid soomlased umbes samuti kui eestlasedki. Nad harisid põldu, kasvasid karja, küttisid ja kalastasid. Riiki neil polnud, küll aga jagunes nende asumisala maakondadeks ja need omakorda kihel-

kondadeks ja küladeks. Ristiusk leidis tee Soome peamiselt Rootsi kaudu ja Rootsi valitsejate toetusel. Esimese ristiretke korraldas Lõuna-Soome Rootsi kuningas Eerik Püha a. 1154. Sealsed paganad võideti ja ristiti. Kuningas läks varsti tagasi, jättes ristiusustamise tööd jätkama piiskop Henriku. Oma võimu kindlustamiseks rajasid rootslased Turu linnuse. Henrik sai ainult vähe aega kuulutada Soomes jumalasõna, siis tapeti ta ühe talupoja poolt. Ristiusustamise töö soikus nüüd. Uut hoogu sai see alles XIII-l sajandil piiskop Tooma energilisel juhtimisel. Samal sajandil võtsid rootslased veel kaks korda ette ristiretki Soome ja siis oli rooma-katoliku kiriku võit seal kindel. Ühtlasi oli aga Soome läinud Rootsi võimu alla ja jäi sinna kauaks ajaks.

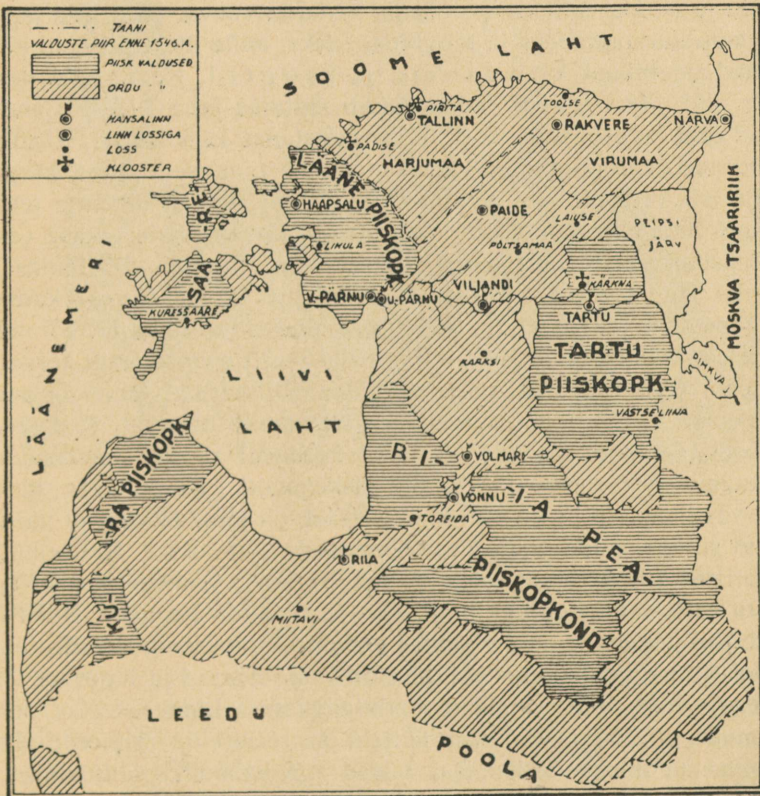
Kodumaa siseolud kuni 1343. aastani.

Ordude ühendamine. Pärast eestlaste Vabadusvõitluse lõppu alistati sakslaste poolt ka kurelased ja semgallid. Ent sellega võitlused veel ei lõppenud. Idas tuli võitjail maad kaitsta venelaste ja lõunas leedulaste vastu. Ordu sõjaline jõud polnud just suur. Seepärast ta hakkas otsima endale püsivat tuge ja lootis seda leida Saksa Ordult Preis; viimase eesmärgiks oli tollal paganlike preislaste ristiusustamine. A. 1237 teostuski kavatsatud ühinemine. Mõõgavendade Ordu liikmed astusid Saksa Ordusse ja nende vormiriideks sai valge mantel musta ristiga. Liivimaal tegutsevat Saksa Ordu haru hakati pärastpoole kutsuma Liivi Orduks. Selle tähtsus ja mõju suurenes nüüd tugevasti Läänemereemaade siseasjus kui ka nende maade kaitsmisel välisvaenlaste vastu. Seepärast ongi kutsutud aega muistse Vabadusvõitluse lõpust kuni a. 1561 meie kodumaa ajaloos *o r d u a j a k s*.

Maade jagunemine. Ristiusustajate poolt alistatud Läänemereemaadest läks tähtis osa *o r d u l e*. Meie kodumaast ta sai endale praeguse Viljandi- ja Järvamaa, siis veel osa praegusest Tartumaast, Pärnu-, Lääne- ja Saare-Hiiumaast ja Muhu saare. T a a n i valitsuse alla jäi Viru- ja Harjumaa ühes Tallinna linnaga. Üks osa Eesti aladest läks T a r t u piiskopile. Tema ilmliku valitsuse alla kuulusid Ugandi ja mõned sellest põhja pool asetsevad maa-alad. Eesti mandri läänepoolne osa, nimelt Läänemaa, osa

Pärnumaast, Hiiumaast ja Saaremaast, sai Saare-Lääne piiskopile. Väljaspool eestlaste ala kuulus ordule suur osa Kuramaast. Teine osa sellest jäi Kura piiskopi ilmliku valitsuse alla. Väina jõe ja meie kodumaa vahel asetsevaist maa-aladest sai Riia piiskop suurema ja ordu vähema osa. Kõiki neid maid kokku hakati hüüdma Vana-Liivimaks. Seda piirasid põhjas Soome laht, idas Narva jõgi ja Peipsi järv ning Vene alad. Lõunapiiriks oli tal Leedumaa ja läänes oli meri. Ordu, mainitud piiskopid ja Taani kuningas kandsid siin maa hõrrade nimetust.

Kiriklikult jagunes maa viide piiskopkonda, millest kolm asus Eesti aladel. Tallinna piiskopi kirikliku valitsuse alla kuulusid

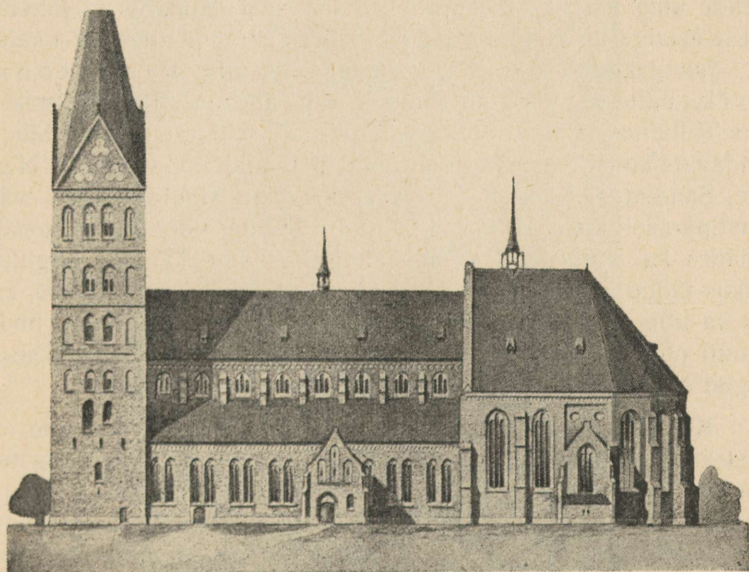

Ordu ja piiskoppide valdused orduaja lõpul.

Harju-, Viru- ja Järvamaa. Ilmlikuks valitsemiseks sel piiskopil maid ei olnud. Tartu piiskopi kirikliku võimu alla kuulus kogu Eesti mandri lõunapoolne ala, ulatudes lääne suunas Pärnu laheni, põhjas Harju-, Järva- ja Virumaani ning idas Peipsi ja Pihkva järveni. L ä ä n e - S a a r e piiskop valitses kiriklikult peaaegu niisama suuri maa-alu kui ilmlikultki. Juurde tulid veel ordu alad Saaremaal, Hiiumaal, Läänemaal ja Muhu saar. Kuramaa moodustas omaette piiskopkonna. Riia piiskopi kirikliku valitsuse alla kuulusid Väina jõe ja eestlaste alade vahelised maad. XIII sajandi keskel sai Riia piiskop peapiiskopiks.

Ordu alade valitsemine. Linnused. Ordu maad olid laialdased ja nende valitsemine nõudis küllaltki vaeva. Nad olid jagatud komtuurkondadeks ja foogtkondadeks, mille üle valitsesid kõrgemad ametnikud komtuurid ja foogtid. Nende asukohtadeks olid linnused, mida hakati ehitama juba XIII-l sajandil. Need olid maavalitsemise ja õigusemõistmise keskusteks. Ühtlasi pidid need kaitset andma vaenlase vastu. Linnused ehitati kõrgetele mäekünkaile või vete äärde, samuti aga ka tähtsate teede ristmekohtadesse, mida oli vaja kaitsta. Mäekünkale endise eesti muinaslinnuse asemele ehitati linnus näit. Viljandis, Tallinnas ja Tartus, vete äärde aga Pärnus, Haapsalus ja Narvas. Linnust kaitses kõigepealt tugev müür. Selle nurkadele ehitati ümarad või nelinurksed kaitsetornid. Üks neist tehti teistest palju kõrgem, et seal oleks võimalik kaugemale näha. Tallinnas ja Narvas on need kõrgemad tornid, mis kandsid Pika Hermannini nimetust, veel tänapäevani säilinud. Nende ülemistel kordadel asusid vahtkondade eluruumid ja tornisse olid tehtud laskeaugud. Keldrikorda kasutati vanglaks. Sissekäik linnusesse oli kindlustatud ja varustatud sillaga, mida võidi üles tõmmata ja alla lasta. Kaitsemüüri ümbrises kas kuiv või veega täidetud kraav. Linnuse õue seljaga vastu kaitsemüüri olid ehitatud elu- ja majandushooned. Neist oli tähtsaim peahoone, mis mahutas endasse kiriku, koosolekute-saali, söögi- ja magamisruume jne. Keldrid olid avarad ja tugevate võlvidega. Neis hoiti vajalikke toidutagavaru. Linnuses elas peale komtuuri või foogti veel ordurüütled ja preestrid. Esimesed pidid hoolitsema linnuse kaitsmise, teised aga vaimulike talituste eest. Siis leidis seal veel palju alamaid ametnikke, nagu laekureid, talliülemaid, kõögimeistreid, veskimeistreid, käsitöölisi jne.

Piiskopkonna valitsemine. Nagu ordu komtuurid ja foogtid, nii elasid ka maahärrad-piiskopid linnustes. Nende maa-aladel leidis peale piiskopi asukoha veel teisigi kindlustatud losse. Tartu piiskop elas Tartu linnuses, mis asus Toomemäel. Saare-Lääne piiskop elas esialgu Lihulas, siis Vana-Pärnus, selle järel Haapsalus ja viimaks Kuressaare linnuses. Piiskopi tähtsaimaks abiliseks maavalitsemisel oli piiskopkonna foogt, kes elas oma ülemusega ühises asukohas. Tema ülesandeks oli piiskopkonna sõja-

Tartu toomkirik.

jõudude juhtimine, losside valitsemine ja kohtupidamine talupoegade üle.

Kiriklikes küsimustes oli piiskopile nõuandjaks vaimulike nõukogu, nn. *toomkapitel*. Selle liikmeid hüüti toomhärredeks. Nende poolt tavaliselt valitigi piiskop, kui teda otseselt ei määratud paavsti poolt. Piiskop kui hingekarjane pidas jumalateenistusi, õnnistas ametisse alamaid vaimulikke, pühitses kirikuid, altareid jne. Ta kutsus ka kokku temale alluvate vaimulike nõupidamisi ja külastas vahetvahel oma piiskopkonna kirikuid, et

näha, kas seal on kõik korras. Kihelkondades olid hingekarjaseiks preestrid, kes pidasid jumalateenistusi kihelkonna kirikus.

Kirikud. Pärast katoliku usu võidulepääsu hakati meie kodumaal ehitama kirikuid. Selleks sündsa koha valisid välja preestrid, kes olid toimetanud ristimist. Esialgsed kirikud olid puuehitised, aga juba samal XIII-l sajandil hakati neid ehitama kivist. Ehitustöid juhtisid välismaalastest meistrid, kuna vajaliku tööjõu andis kohalik rahvas. Kivikirikud tehti paksude müüride ja väikeste akende ning ustega. Seetõttu valitses seal hämarus ja jahedus. Torne esialgu kirikuil polnud; neid hakati ehitama alles XV-l sajandil. Jumalakodadest oli suurim ja võimsaim Tartu toomkirik, mille varemed on säilinud tänapäevani. Teine toomkirik asus Tallinnas. Paljud orduaegsed kirikud olid kaunistatud tähelepandavate kunstiteostega. Näit. olid Tallinnas Pühavaimu ja Niguliste, Saaremaal Kaarma ja siis veel Lääne-Nigula kirikus väga kunstipäraselt nikerdatud altarid. Mitmel pool leidus jumalakodades ka maitsekaid seinamaalinguid, nagu Tallinna Niguliste kirikus tänini säilinud „Surmatants“. Sellel kujutatakse, kuidas ka kõrgeimad isikud sammuvad surma kutsel haua poole. Samuti olid väga kunstipärased ka paljude jumalakodade sissekäigud ehk portaalid.

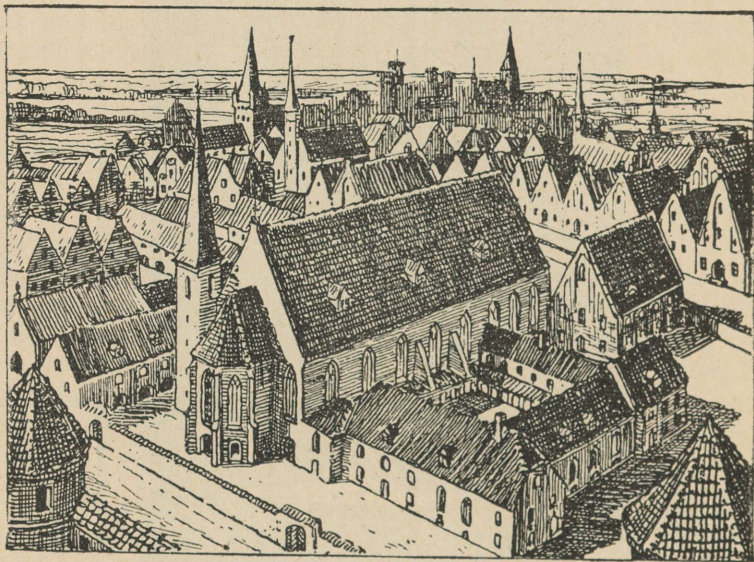
Kloostrid. Ristiusu levimisega hakkas meie kodumaale tekkima ka kloostreid. Neid oli orduajal üsna rohkesti ja tuntuimaiks neist said Pirita, Padise, Kärkna ja Kuimetsa klooster. Klooster näis eemalt samasugusena kui linnus. Ta hooned olid piiratud tavaliselt kaitsemüüriaga, mida ümbritses veel sügav kraav. Kloostri värav seisis alati kindla valve all. Meie kodumaal leidus nii meeskloostreid munkadele kui ka naiskloostreid nunnadele. Kloostrisse võeti vastu peamiselt sakslasi. Sisseastujad pidid loobuma oma senisest ilmikust elust. Kloostri ülemale — abtile või abtissile — tuli alistuda täielikus sõnakuulmises. Mungad ja nunnad pidid tõrkumata täitma kõiki kloostrielu eeskirju. Nagu ordurüütlid, pidid nemadki elama abiellumata ja vaeselt. Igavese õndsuse saamiseks tuli neil palju palvetada. Kloostri oli ka oma majapidamine ja ta liikmed harisid põldu, kasvasid karja, tegid käsitööd, hoolitsesid aia eest jne. Mitmed agaramad mungad süvenesid ka teadusesse ja kel oli ilus käekiri, kirjutasid raamatuid ümber. Mungad ja nunnad elasid

„Surmatants“ Tallinna Niguliste kirikus (katkend).

väikestes kongides, kus nende kasutada oli kõva magamisase ja lihtne, vähene mööbel.

Meie rahvas võis kloostrist mõndagi tulu saada. Seal õpiti mitmeid käsitöid ja uusi põlluharimisviise. Ka hakkasid kloostrid esimestena meie maal kasvatama neid viljapuid, mida siin varem ei tuntud. Samuti ehitati siia esimesed vesiveskid kloostrite poolt.

Katariina klooster Tallinnas.

Mõisade tekkimine. Juba XIII-l sajandil hakkasid siinsed maahärrad maid kasutada andma võitlusvõimelistele isikutele, kes kohustusid selle eest maahärrasid sõjas abistama. Kõige suuremal määral laenutasid maid piiskopid ja Taani kuningas, vähemal määral tegi seda ordu. Tema oli ise sõjaline jõud ja vajab vähem abi-jõude. Kasutada antud maa-ala hüüti l ä ä n i k s ja maa saajat l ä ä n i m e h e k s e h k v a s a l l i k s. Esialgul elasid vasallid oma maa-härra linnuses ja käisid paar korda aastas läänimaalt maksu kogumas. Aga juba sama XIII sajandi teisel poolel nad siirdusid oma l ä ä n i d e s s e ja r a j a s i d s i n n a m õ i s a d. Maa mõisadeks saadi mitmel viisil. Mõnikord osteti see talupoegadelt, teinekord sunniti endised omanikud lihtsalt lahkuma ja nende talud liideti mõisaks.

Esines ka neid juhtumeid, kus mõis rajati elaniketa maa-alale, mis oli tühjaks jäänud kas sõja laastamise, katku või nälja tagajärjel. Algul olid mõisad põllumaa poolest päris väikesed. Hiljem aga laienes see kas uudismaa tegemise või sageli jälle naabruses asetsevate külade lammutamise tõttu. Peaaegu üheaegselt vasallidega hakkasid endile mõisu rajama ka maahärrad. Läänimehe elamu oli esialgu väga lihtne, ilma korstnata tare. Suits pääses välja ukse kaudu ja majas oli ainult üks köetav ruum. Mõisa hoonestik oli piiratud püsttaraga, et oleks julgem üllatuste vastu talupoegade poolt. Aja jooksul läks läänimees rikkamaks ja võis oma elamu ehitamiseks rohkem välja anda. Järk-järgult hakkasid siin ja seal mõisas kerkima kivihooned ja uhked lossid.

Läänimeesteks said peamiselt sakslased, Põhja-Eestis esines nende hulgas ka taanlasi. Eestlastest läänimehi oli õige vähesel määral.

Talurahva elu. Võõra võimu alla sattumisega tulid paratamatult kaasa mitmed olulised muudatused eestlaste elus. Kõigepealt kaotasid meie esivanemad oma poliitilised vabadused. Neil polnud enam õigust sõda alustada ega lepinguid sõlmida teiste rahvastega. Muudel aladel esines muudatusi vähem. Maa, mida talupoeg haris, kuulus temale, samuti ka kõik muu varandus, mis ta endale oli soetanud. Aja jooksul hakkasid aga kasvama mitmesugused kohustused uute võimude vastu. Nii tuli neile maksta k ü n n i s t. Seda nõuti esijoones kümnendik viljasaagist. Peale selle pidid talupojad hoolitsema preestri ülalpidamise eest ja loovutama selleks teatava hulga vilja ja andma ka raha. Vasallid omalt poolt andsid preestrile aastas ühe saiapätsi või singi. Edasi oli talupoja kohustuseks osa võtta kirikuhoonete ehitamisest ja korrastamisest. Samuti pidid nad vaimulikku aitama tema põllutöodes. Ristimise, laulatuse, matmise jne. puhul tuli preestrile teha kingitus või tasuda nende toimingute eest kindel maks. Uusi makse tõi kaasa ka k o h t u p i d a m i n e, mida teostas kas maahärra ise oma ametnike kaudu või vasall oma lääni alal. Eestlased võtsid kohtupidamisest osa kaasistnikena. Kohtuhärrale pidi iga talunik andma kindlat maksu kas rahas või loonus. Viimasel puhul tuli anda üks kana. Ajutiste ja väga tüütute kohustustena esinesid mitmesugused tööd, nagu näit. linnuste, kirikute ja mõisahoonete ehitamine ja teede tegemine. Viimaks lisandus kõigele veel t e o - t e g e m i s e kohustus. Nii tuli aasta jooksul teatavil korral

aidata maahärrat, mõisnikku või preestrit põlluharimisel, heinategemisel, puude veol jne. Teorjus oli esiotsa siiski juhuslikku laadi ja mitte igapäevane nähtus. Tülikamaks tööks oli isandate vilja vedamine müügikohta. Selleks tuli sõita vahel väga pikka teed. Sõja korral pidi iga talupoeg, kes relva suutis kanda, võitlusse minema.

Maksude võtmine toimus kaks korda aastas, sügisel ja talvel. Samadel aegadel peeti ka kohut. Sellal, kui vasallid elasid veel maahärrade juures ja läänides käisid ainult maksu kogumas, pidid talupojad neid nende saabumisel hästi vastu võtma. Neid tuli siis kostitada ja kingitustega meelitada. Varsti kasvasid säärasest võõrustamisest välja nn. v a k u p e o d. Neid peeti maksupäevadel mõisa juures. Vakupeoks andis mõisahärra omalt poolt sööki ja jooki, aga veel rohkem töid talupojad kaasa mitmesuguseid toiduaineid. Kokkutoodud munade, või, kanade, mee, õlle, leiva, liha, kalade hulka ei jõutud peol kunagi ära süüa, vaid ülejääk läks puhaskasuna mõisahärrale.

Eestlaste vabadusvõitlus a. 1343.

Põhjused. XIV sajandi esimesil aastakümneil muutus talurahva seisund kõigiti raskemaks. Seda põhjustasid mitmed asjaolud. Leedulased käisid Edela-Eestis maad laastamas, vahel tungisid sealt edasi Läänemaa lõunaossa ja käisid mõnikord Saaremaalgi. Venelased korraldasid jälle röövretki Viru- ja Tartumaale. Pärast sääraseid rüüstamisi oli vaja suuri pingutusi, et tekkinud kahjusid parandada. Liati tabas a. 1315 maad raske viljaikaldus ja hirmus nälg. Polnud seegi harulduseks, et söödi inimliha. Näljast kurnatud inimeste keskel levisid haigused ja suremisi oli palju. Sääraste viletsuste tagajärjel vaesusid talupojad ja sattusid võlgadesse. Laenu saadi läänimehelt, kes oma kümnistuludest andis talurahvale vilja seemneks kui ka toiduks. Temalt laenati ka veiseid ja hobuseid. Võla eest tuli aga tasuda kõrgeid protsente ja sellest ei suudetud enam vabaneda. Peale selle hakati mitmel pool järjest rohkem makse nõudma ja suurendama teopäevade arvu. See kõik surus talupoega viletsamasse olukorda. Iseäranis raskeks muutus ta elu Harjus ja Virus.

Taani kuningas oli kaugel ja ta läänimehed toimisid siin hoolimatult ega kartnud kedagi. Nad tõstsid omavoliliselt makse ja nõudsid neid sisse suure karmusega. Kroonika ütleb, et vasallide vägi- vald oli nii suur, et rahvas oli neile otsekui sulaseks. Ometi aga teadsid talupojad suusõnaliste mälestuste kaudu, et mõni inimpõlv tagasi oli eesti rahvas olnud jõukas ja iseseisev peremees omal maal. Et siis ei olnud vaja kannatada võõraste ülbet kohtlemist, vaid omad auväärt vanemad ja rahvakoosolekud mõistsid õigust ja määrasid kohustusi. Meelsasti kuulati jutustusi esivanemate elust ja sangarlikkusest, kuni viimaks valmines julge otsus: kihutada minema või hävitada viimne kui üks rõhujate perest. Ainult sel teel võis surve alt pääseda. Peeti salajasi koosolekuid, valmistati võitluskäiguks kava ja valiti juhte. Vastuhakkamise lähtekohaks sai Harju.

Vabadusvõitluse algus. 1343. a. jüriööl süütasid vabadus- võitlejad ühel mäekünnal asetseva maja põlema. Taeva poole loi- tev tuli andis käsu üldiseks kallaletungiks isandaile. Mõisad põle- tati, sakslased ja taanlased, keda kätte saadi, löödi surnuks. P a d i s e kloostriisse tungiti sisse ja tapeti seal 28 munku, pärast seda süüdati klooster põlema. Võitlus võttis järjest laiema ulatuse ega säästetud seejuures kirikuid ega kabeleidki. Eestlased valisid endi keskelt neli talupoega kuningaiks ja ehtisid neid kuldkroonide, kuldvööde, kirjute mantlite ja kullatud kannustega.

Kuningate käsutusse kogunes umbes 10 000 talupoega ja siis mindi T a l l i n n a piirama. Et maa vabastamist lõplikult läbi viia, seks saadeti saadikud S o o m e sealseilt Rootsi foogtidelt abi paluma. Sealt saadigi jaatav vastus. Harjust levis mässutuli Läänemaale, kus talupojad samuti rõhujaille karmilt kätte tasusid. Põgenema pääsenud sakslased ja taanlased pöörasid siis abipalvega ordumeistri poole. See saatis ühe orduvenna eestlaste juurde nende esindajaid Paidesse läbirääkimistele kutsuma. Ühtlasi teatas ordu- meister, et ta tahab vastuhakkamise põhjusi uurida ja olukorda parandada, kus seda vaja on. Eestlastele oli ettepanek meelega järgi ja nad võtsid selle vastu.

Paide läbirääkimised. Mai algul saabus P a i d e s s e ordu- meister v. D r e i l e b e n. Tal oli kaasas suur sõjavägi ja mitmed kõrged ordu ametnikud. Eestlaste poolt ilmusid sinna neli k u n i n - g a t ühes kolme sulasega. Ordumeister käitus ilmselt üleolevalt

ja küsis saadikuilt: „Miks teie siis ometi sakslasi, noori ja vanu nii armetult olete tapnud ja surnuks löönud?“ Sellele vastas üks kuningasist: „Meid on nii raskesti rõhutatud, et me ei suutnud enam välja kannatada.“ Siis küsiti, miks nad on Paide mungad surnuks löönud. Eestlased vastasid: „Neilsinatseil on ka küllalt süüd; kui veel oleks leidunud üks küünrapikkune sakslane, oleks seegi pidanud surema.“ Selle peale sai ordumeister vihaseks ja ütles: „Mina

Eestlaste kuningate tapmine Paide lossis.

ei saa jätta karistamata sääraseid mõrtsukaid, kes sellise teoga on toime saanud, mida maailma algusest saadik pole kuulnud. Saadikud aga peavad jääma seniks lossi, kuni ma tagasi tulen ja eestlasi olen karistanud.“ Kui kuningad ordumeistri otsust kuulsid, nõudsid nad ägedalt, et lastagu neid oma väe juurde tagasi minna ja lubatagu neid oma õnne katsuda ja teha seda nii hästi kui võimalik. Seda ei lubatud, vaid saadikud peeti lossis kinni. Eestlased olid läbirääkimiste-ettepaneku vastu võtnud suure usaldusega ja saanud sinna kõik oma kõrgemad juhid. Kui need nüüd nägid ordumeistri äraandlikku teguviisi ja saadikute õiguste autut rikkumist, said nad väga vihaseks. Üks kuningasist tahtis Järva foogti sur-

mata, aga selle päästis vahele hüpates üks ta sulaseist, saades ise raskesti haavata. Siis aga haarasid sakslased relvad ja raiusid eestlaste kuningad kui ka sulased tükkideks.

Võitlused eestlaste ja ordu vägede vahel. Ordumeister tegutses pärast seda üsna kiiresti ja hakkas oma väega Tallinna poole liikuma. Teel peatus ta Kimmole külas. Seal ründas teda 200-meheline eestlaste salk, aga need löödi tagasi. Veidi hiljem tungis sakslastele kallale veel teine, vähem salk talupoegi, kes samuti said lüüa. Orduvennad olid väga ettevaatlikud ja ootasid iga silmapilk uusi pealetungimisi. Isegi söömise ajaks jätsid nad hobused sadulasse, et olla kohe võitlusvalmis. Juba kihutaski kohale käskjalg sõnumiga, et ordu eelvägi on kokku juhtunud suurema salga eestlastega ja palub kiiresti abi. Kohe ruttas orduvägi oma eelsalgale appi. Kui eestlased nägid vaenlase peaväe saabumist, tõmbusid nad tagasi K a n a v e r e rabasse. Seega loodeti raudrüütlike võitlustingimusi halvendada. Raba oli aga liiga väike ja sinna pääses igast küljest kallale. Rüütlid astusid hobuste seljast maha ja ründasid eestlasi jalgsi. Võitlus lõppes eestlaste kaotusega ja neid langes seal 1600 meest. Nüüd oli orduväel tee Tallinna alla vaba. Seal asuv eestlaste peavägi ootas pikisilmi lubatud abi Soomest, kuid see hilines. Lühikese aja möödumisel jõudsid aga sakslased Tallinna alla ja hakkasid valmistuma lahinguks. Ordumeistrile teatati, et eestlaste vägi asub S õ j a m ä e raba ääres. Kohe saatis ta sinna eelväe, kelle pealikud pidid eestlastega läbirääkimistesse astuma. Sellega taheti aega võita peaväe kohaletoomiseks. Läbirääkimised lõppesid sellega, et eestlased lubasid relvad maha panna. Sellest teada saades kutsus ordumeister sõjanõukogu kokku, et otsustada, kas veel võitlust alustada või leppida talupoegade alistumisega. Sõjanõukogu ihkas kättemaksu ja oli armuandmise vastu. Siis algas lahing, kus eestlased ei jõudnud vaenlase tugevale ülekaalule vastu panna ja kaotasid. Neid langes seal 3000 meest. Kui lahing oli lõppenud, palusid Taani võimud, et ordu võtaks Tallinna oma kaitse alla. Ordumeister lubas seda hea meelega ja läks siis edasi L ä ä n e m a a l e rahutusi summutama. Seal suuremaid võitlusi ei olnud. Eestlased aimasid juba ette, et nad kaotavad, ja põgenesid metsadesse ja rabadesse.

Välisabi. Maikuu teisel poolel jõudsid Tallinna alla Soome Rootsi väed Viiburi ja Turu foogtide juhatusel. Nad olid

aga hiljaks jäänud. Kui Turu foogt eestlaste lüüasaamisest kuulis, oli ta väga vihane ja kurb ning nõudis Tallinna laskmist. Viimaks anti talle luba kuue mehega maale tulla. Siin ta nägi, et ordu võim on liigagi tugev, ja sõlmis rahu. Selle järel sõitsid Soome Rootsivad tagasi. Mässu algul olid eestlased saatnud kutse appitulekuks ka venelastele. Neid tungiski kevadel 5000 meest Tartu piiskopkonda, kes hakkasid seal maad rüüstama. Tagasiminekul said nad ordu väe käest raskesti lüüa.

Saaremaa sündmused. Jaagu püüetud a. 1343 puhkesid ka Saaremaal võitlused isandate vastu. Sakslased, kes ei pääsenud põgenema, tapeti ja preestrid uputati merre. Siis alustasid saarlased Põide kantsi piiramist. Kaheksa päeva pärast see nõustus alistuma. Piiratuile lubati kinkida elu. Aga niipea kui nad kantsist väljusid, ei suutnud saarlased oma viha vaigistada, vaid löid nad kõik surnuks. Talvel aga sai ordumeister Saksa Ordult abivägesid ja ruttas nendega üle kinnikülmunud väinade Saaremaale. Raske võitluse järel pidid saarlased lõpuks alistuma.

Tagajärjed. 1343. a. sündmuste tagajärjel kasvas ordu võim tunduvalt ja ta maa-alad laienesid. Taani kuningale oli selge, et ta ei suuda oma käes hoida kaugeid alu — Harju- ja Virumaa d. Seepärast ta müüs need a. 1346 Saksa Ordule. See aga andis maa valitsemise edasi Liivi Ordule. Harju-Viru läänimeestele tuli nüüd peremees hoopis lähemale kui seni, mistõttu nad liitusid tugevasti oma õiguste kaitsmiseks ja laiendamiseks.

Eestlased olid vabadusvõitluses kaotanud palju inimesi. Ka olid nende küladest mitmed ordu vägede poolt väga raskesti kannatada saanud. Ees ootasid rängad ülesanded oma elujärje korraldamisel ja veel suuremad kohustused mõisade ülesehitamisel. Vastuhakkamine oli kaasa toonud palju kibedaid pettumusi ja talupojad pidid kauaks maha suruma parema tuleviku lootused.

Talurahva seisund pärast 1343. aastat.

Maksude ja teokohustuste tõus. Pärast 1343. aastat hakkasid talupoegade kohustused tunduvalt suurenema. See oli tingitud mõisade arvu kasvamisest ja nende maa-alade laienemisest. Samuti

nõudsid ka mõisnike järjest toredamaks muutuvad eluviisid suuri kulutusi. Esijoones tõsteti just makse. K ü m n i s e nimi jäi küll endiseks, kuid tegelikult loovutas talupoeg mitte kümnendiku, vaid veerandi ja mõnel pool koguni kolmandiku oma viljasaagist mõisale. Vilja kõrval tuli tasuda veel karjakümnist, mida hüüti ka v e r e k ü m n i s e k s. Selleks pidi talupoeg andma mõisnikule iga kümnenda noorlooma. Hiljem hakati seda kümnist võtma rahas ja kutsuti varsa-, vasika-, talle- või põrsarahaks, selle järgi, missuguse noorlooma pealt tuli maksta. Siis tuli mõisnikule anda teatav osa mett ja veteäärseil talupoegadel ka kalu. Peale selle nõuti veel puid ja heinu, kanu, mune, kapsaid, naereid, kanepit jne. Isegi süsi mõisa sepikodadele pidi talupoeg muretsema. Ka hakati endisest rohkem nõudma mitmesuguseid aineid v a k u p e o k s. Talupojad pidid täiesti omal kulul kostitama maksunõudjaid, keda kogunes kokku üsna rohkesti, ja hoolitsema nende meelelahutuse eest. Järk-järgult hakkasid mõisahärrad või nende ametnikud vähendama kulutusi pidusöögiks ja jätsid kokkutoodud raha ja toiduained endale.

Nagu see juba varem oli kindlaks kujunenud, nii püsisid nüüdki edasi maksud kiriku kasuks. Aja jooksul aga kadus talupoja kohustus sõjategevusest osa võtta. Liivimaa sõjanduses hakati järjest rohkemal määral kasutama kutselisi sõdureid, keda palgati välismaalt. Selleks minevate kulude katteks hakati talupoegadelt nõudma uut maksu, nn. m e i s t r i r a h a. Seda võeti eeskätt just ordu maa-aladel, kuna piiskoppide aladel see polnud üldine.

Üheaegselt maksude tõusuga kasvas ka teo päevade arv aastas. XIII-l sajandil see oli olnud üsna väike, XVI sajandi alguseks aga kasvanud mitmekordseks. Kasvamine polnud siiski ühtlane; ühes mõisas oli see suurem, teises vähem. Teokohustuste suurenemist mõjutasid silmapaistvalt korrategu ja talgud. Esimest nõuti vähemate juhuslikkude tööde puhul, nagu loomade karjatamisel ja toimetamisel, ehitustöödel, kalastamisel jne. Talgud tehti heinaajal ja viljakoristamisel. Esialgu oli osavõtmine talguist vabatahtlik ja seal anti rahvale ka süüa ning juua ja õhtul lasti tantsidagi. Orduaja lõpul tehti talguil käimine sunduslikuks. Kas talupoeg soovis või mitte, aga ta pidi sinna minema. Mõisa tegu ei tohtud tegemata jätta. Kes seda siiski julges, see sai karistada. Mõnel pool määrati trahviks esimesel korral üks lam-

mas, teisel juhul karistati vangistusega ja kolmandal korral anti ihunuhtlust.

Sunnismaisuse tekkimine. Maksude ja teokoormuste tõus kahjustas talupoja majapidamist. Ta suutis hädavaevalt ära elada. Tagavarade kogumisele ei saanud ta aga mõteldagi. Kui siis tulid ikaldusaastad või loomaõnnetused, ei jõudnud ta makse tasuda. Neid talle aga ei kingitud, vaid need loeti võlaks, millele arvati juurde veel protsendid. Paljud talupojad ei suutnud õiendada vanu võlgu ja pidid oma elujärje korraldamiseks uusi laene juurde tegema. Võlausaldajaks oli jällegi mõisnik. Paljud võlgadesse langenud talupojad jätsid oma kohad lihtsalt maha ja asusid mujale, kus maksukoorem tundus olevat madalam. Mõisnikele säärane ülekolimine ei meeldinud. Nad kaotasid sellega ju oma tööjõu, maksud ja ka võla. Seepärast hakkasid nad talupoja liikumisvabadust kitsendama. Esiti piirati seda ainult osaliselt ja lubati talupoega teisale siirduda ainult siis, kui ta on kõik oma kohustused senisele härrale õiendanud. Lahkus aga mõni omavoliliselt, siis võis härra omandada kõik ta vallasvara, nagu loomad, põllutööriistad jne.

Tegelikult ei saanudki talupoeg kergesti ära minna. Ta härra laskis teda jälitada, kuni ta leiti, ja põgeniku varjaja pidi ta kohe välja andma. Kui ta seda ei tahtnud, siis tuli tal tasuda kõik talupoja võlad. Talupoegade põgenemised ja põgenemiskatsed tõid mõisnikule siiski küllalt sekeldusi. Nende lõpetamiseks anti XVI-l sajandil välja karmid määrused. Talupoeg pidi nüüd elama seal, kus ta oli sündinud, ega tohtinud koha pealt lahkuda ilma härraste loata. Seejuures polnud oluline, kas ta oli võglane või mitte. Nende määrustega kinnistati talupoeg maa külge — ta oli saanud sunnismaiseks. Rööbiti sellega hakkas ikka sagedamini esinema talupoegade pärisorjuse tunnuseid, nende müümist, kinkimist ja muulaadilist võõrandamist ilma maata.

Vallasvara ja maa. Liikumise vabaduse kaotamisega ühel ajal kärbiti ka talupoja teisi vabadusi ja õigusi, kohati muutusid need õige kitsaks. Ometi jäi talupojale kogu orduajal õigus omandada vallasvara ja seda kasutada oma äranägemise järgi. Orduaja lõpul aga tehti selleks mõnesuguseid kitsendusi, nimelt võis talupoeg oma majapidamise saadusi müüa alles siis, kui ta oli täitnud kõik kohustused mõisa vastu. Talupoja kasutada olev maa jäi

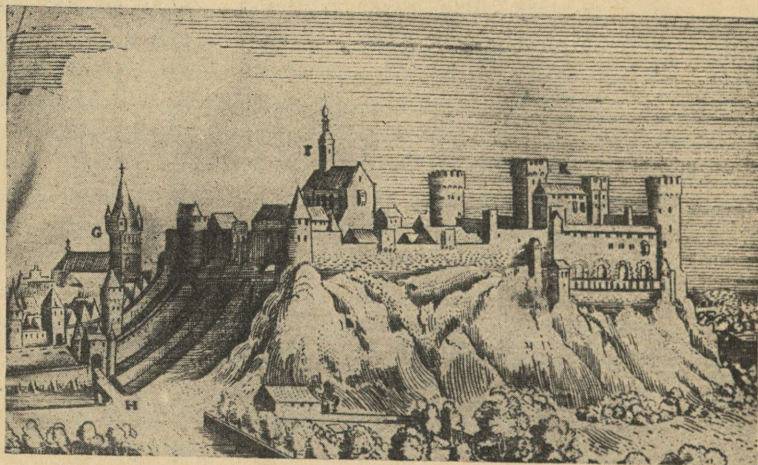
edasi ta omanduseks. Seda õigust rikuti aga sageli mõisniku poolt, kes liitis talud oma mõisaga. Kui talunik suri pärijata, siis langes ta varandus mõisahärrale. Surid aga talus kõik tööjõulised mehed ja naine alaealiste lastega jäi järele, siis ajas mõisnik need talust välja ja andis koha mõnele tööjõulisele perekonnale.

Talurahva liigitus. Eesti talurahvas jagunes orduajal mitmesse kihti. Kõige paremas olukorras olid m a a v a b a d. Need olid saanud endile lääniks talud, mida nad harisid oma tööjõuga. Lääni andja vastu polnud neil muid kohustusi, kui et pidid vajaduse korral tema väes ratsa kaasa võitlema. Maavabadeks olid saanud peamiselt endised vanemad. Üsna rohkesti oli üle kodumaa ka v a b a t a l u p o e g i. Nemadki olid vabad koormustest. Vabatalupoegade hulka kuulus seppi, möldreid, külakümnikke, kupjaid, kõrtsmikke jne. Oli ka niisuguseid, kes kindla aastamaksu eest olid end kõigist koormustest vabaks ostnud. Talupoegade enamiku moodustasid a d r a t a l u p o j a d. Nemad olid seotud mitmesuguste kohustustega mõisa vastu, nagu eespool juba nägime. Nende keskel leidus jõukamaid ja kehvemaid. Siis leidus veel väiketalu poegi, keda hüüti ü k s j a l g a d e k s. Need asusid väljaspool külasid ühis- ja metsamail. Oma nimetuse „üksjalg“ nad olid saanud arvatavasti sellest, et tegid alguses mõisale tegu ühe jalapäeva nädalas. Üsna rohkesti leidus ka m a a t u i d, kelle hulka kuulusid taludes teenivad aastasulased, siis kalurid, saunikud, päevilised jne. Sulane ei tohtinud talust enne tähtaega lahkuda. Kui ta seda tegi, oli peremehel õigus teda tagasi nõuda. Ka teised maatud seisis mõningal määral talunike hooldamise all.

Linnad.

Linnade tekkimine ja nende välisilme. XIII-l sajandil saabus meie kodumaale rohkesti saksa kaupmehi ja käsitöölisi. Nad asusid elama maahärrade tähtsamate linnuste külje alla, et sealt vajaduse korral kaitset saada vaenlase rünnakute vastu. Nii tekkis lossi ümber a l e v i k, millele maahärra andis linna õigused. Orduaegsete linnade hulka kuulusid Tallinn, Paide, Rakvere, Narva, Viljandi, Haapsalu, Pärnu ja Tartu. Iga linn oli tollal vaen-

lase vastu üsna kindlalt kaitstud. Mõned ümbritseti selleks tugeva kivimüüri ja teistele tehti kaitseks muldvall, millel asetses palkaed. Müür või vall piirati sügava kraaviga. Ehitistest olid linnas tähtsaimad ja suurimad muidugi kirikud, kloostrid ja raekoda. Kirikuid oli linnades üsna rohkesti. Isegi Lihula alevis oli 6 kirikut. Paides oli neid vähemalt kolm. Kloostreid oli Tartus neli ja Tallinnas kaks. Suuremais linnades olid ehitised enamasti kivist. Puumaju leidus aga rohkesti väiksemis linnades, kus lähes- tikku surutud puuhooned olid eriti ohtlikud tuleõnnetuste puhul. Näit. põles Uus-Pärnu sellepärast 45 aasta jooksul neli korda

Tallinna Toompea XVII saj. keskpaiku.

maani maha. Orduaegseis linnades asetsesid majad kitsa küljega vastu tänavat, laia külje vastas aga asus pikk ja kitsas õu. Rohkesti leidus tol ajal linnades ka laduruumi ja kõrtsi. Pärnus näit. oli XVI sajandi keskel 65 elamu kohta 13 kõrtsi. Keila alevis oli neid XV sajandi lõpul 10. Linnade t ä n a v a d olid kitsad, sageli kõverad ja enamasti prügitamata. Ainult peatänavad ja turuplats olid prügitatud. Kõrvtänavail aga oli vihmasel ajal suurte poriloikude ja sisselõhutud aukude tõttu üsna vilets liikuda. Mustust leidus tollal linnades rohkesti, sest kõik majapidamise jäägid ja prügi visati tänavale. Pealegi võisid kodanike koduloomad vabalt linna vahel ümber hulkuda. Timuka sulased pidid seejuures järele

vaatama, et sead aedu ja tänavaid hoopis ümber ei tuhni. Kaevud olid linnades esialgu samasugused kookudega nagu maalgi. Esi-mesena sai endale algelise vesivarustuse Tallinn XV-l sajandil, mil-lal hakati Ülemiste järve vett lihtsa kanali kaudu linna kaevudesse juhtima.

Agulid. Linna elanike arvu kasvamine takistas seal varsti ruumipuuduse. Müüri edasitõstmine oleks läinud liiga kulukaks ja seda ei võetud ette. Aja jooksul kasvas linn üle müüri, nn. a g u - l i t e näol. Mõnel pool oli müüritaguse linnaosa kasvamine õige jõudus, teisel aga aeglasem, olenedes sellest, kuidas linnas elani-kele tegevust leidis. Agulis elasid tavaliselt vaesemad kodanikud, aga seal leidis ka rikaste suvimaju. Mõnede linnade, nagu Tal-linna, Pärnu ja Viljandi lähedusse rajati veel nn. „Jeruusalema mäed“. Seal asetsesid Kristuse ja tema kannatuslugude kaju-tised ja sinna korraldasid ordurüütliid ja samuti ka teised kodanikud sageli palverännakuid.

Linnade valitsemine. Gildid. Esialgu valitses linna maa-härra oma foogti kaudu. Hiljem läks see õigus linna nõu-kogule ehk r a e l e, kelle eesotsas seisid p ü r j e r m e i s t r i d. Linnanõunikke kutsuti r a e h ä r r a d e k s. Raad hoolitses linna majapidamise ja heakorra eest ja mõistis ka kohut. Kui mõni linnanõunik suri, siis kutsus raad ise selle asemele uue liikme oma koosseisu. Ja sinna pääsesid ainult jõukamad ja nimekamad kodanikud. Suuremais linnades kuulusid nad eranditult kaupmees-konda. Linna elanike peategevuseks oli kaubandus ja käsitöö. Käsitöölised koondusid ühinguisse, mida kutsuti t s u n f t i d e k s. Iga ametiala, nagu rätsepad, pagarid, kuldsepad jne., moodustas eri tsunfti. Selle kohuseks oli hoolitseda, et ta liikmed teeksid korralikku tööd, võtaksid ainult lubatud hinda ja valvaksid, et vastaval alal töötajate arv ei kasvaks liiga suureks, jne. Uusi töökode sai avada ainult vastava tsunfti loaga, muidu mitte. Käsi-tööliseks saamine polnud tollal kerge. Ameti õppimise aeg kestis keskmiselt 7 aastat. Esiti tuli töötada vastava ala meistri juures õpipoisina. Seejuures elas õpilane meistri perekonnas ja oli pere-proua juhatuse ja käsutuse all. Kui õpipoiss oli nõutava oskuse omandanud, sai ta selliks. Sellina ta pidi veel võõraste meistrite juures töötama ja sageli ka välismaal oma oskusi täiendama, siis alles võis ta esitada meistritöö. Kui see tunnustati vastuvõetuks,

pidi uus meister korraldama oma ametikaaslastele peo. Tallinna määruste järgi pidi tal olema ka raudrüü, amb ja 100 noolt. Samuti nõuti ka äsja vastu võetud meistritl kiiret abiellumist. Soovitavaks peeti, et ta naiks mõne sama ala meistri tütre või lese. Meistrid pidid üksteise huve austama ega tohtinud teise töötellijaid endale meelitada ega materjali ostmisel üksteisele kahju teha. Selidil ja õpipoistel oli keelatud salajane töötamine, samuti ka püha-päevane töö. Meistri juures töötades aga laiselda ei lastud. Tsunfti mitte kuuluvaid käsitöölisi nimetati vusserdajaiks, käperdajaiks või

Puusepad.

jänesteks. Et need odavamalt töötades tegid tsunfti liikmete teenistusele kahju, siis jälitati neid armutult ja karistati kättesaamisel. Mitmed tsunftid kokku moodustasid väikegildi. See juhtis käsitöölise üldasju. Kaupmeeste kutsealalist ühingut kutsuti suurgildiks. Vanimad väikegildidest Tallinnas olid Kanuti- ja Oleviste-nimeline. Gildide kõrval moodustasid erilise ühingu mustpead. Sinna kuulusid vallalised kaubasellid ja Saksamaalt pärit olevad noored kaupmehed. Ühingu märgiks oli kaitsepühaku neeger Mauritiuse musta pea kujutis. Sellest on tuletatud ka vastav nimetus.

Kaubandus. XIV-l ja XV-l sajandil etendas Euroopa kaubanduses tähtsat osa Hansa-ühing. Selle moodustasid peamiselt Põhja-Saksa linnad Lüübecki juhtimisel. Meie kodumaa linnadest kuulusid sinna Tartu, Tallinn, Viljandi ja Pärnu. Kaubanduse paremaks arendamiseks pidas ühing mitmel maal kontoreid. Venemaal asus see näit. Novgorodis. Ühingusse kuulumine

oli meie linnadele aina kasuks. Nad oskasid koondada tähtsa osa kaubanduslikust suhtlemisest ida ja lääne vahel endi kätte. Eriti õnnestus see Tallinnal ja Tartul. Kaubad olid tollal küllaltki mitmekesised. Novgorodi kaudu toodi Venemaalt Eestisse tooraineid, nagu karusnahku, vaha, kala ja loomarasva, siis veel linu ja kanepit. Enamik neist saadeti edasi läände. Kodumaistest maasaadustest saadeti sinna teravilja. Eesti rukis oli välismaal väga nõutav, sest siin kuivatati vili enne rabamist ära, mistõttu jahud hästi paisusid ja leib sai maitsev. Veel läks meilt välja kala ja Pärnu sadama kaudu Vigala lina. Otsitavaks kaubaks olid ka siinsed kärbi- ehk hermeliini- ja hariliku nirgi nahad. Ka meie hobuseid taheti osta, aga ordu tegi nende väljaveoks takistusi. Tema sõjalistes huvides oli kasulikum, et hobused jäid kõik omale maale. Läänest toodi meile sisse ja saadeti siit suurel määral Venemaale samuti väga mitmesugust kaupa, näit. kalevit, lõuendit, siis soola, heeringaid, veini, õlut, puuvilja, mitmesuguseid metalle ja relvi. Soola sisseveo-sadamaks ja laokohaks nii Eesti kui ka Põhja-Venemaa jaoks oli Tallinn, mistõttu öeldi, et see linn on ehitatud soolale.

Sageli saabus meie linnadesse ka välikaupmehi oma kaubaga. Nende äritegevust siin aga piirati. Nii võisid nad tegelda ainult hulgikaubandusega; jaekaubandus aga jäi koha-pealsete kaupmeeste ainuõiguseks. Et kauplemine andis tollal head tulu, hakkasid sel alal tegutsema ka piiskopid, ordu ja lääni-mehed. Nad asutasid oma mõisade juurde suured laod, kuhu mahutati müügiks määratud oma vili, samuti ka talupoegadelt edasimüügiks ostetud vili. Kui vilja oli küllalt koos, müüdi see kas linnadesse või koguni välismaale. Ladusesse toodi ka välismaalt saadud kaupu ja müüdi neid edasi talupoegadele.

Eestlased linnades. Elanike arvult olid orduaegsed linnad väikesed. XV sajandi keskel ulatus elanike arv Tallinnas 7—8 tuhandeni, Tartus 5—6 tuhandeni ja Pärnus umbes 600-ni. Suure osa linnade elanikest moodustasid sakslased, neile järgnesid arvult eestlased; peale nende esines veel venelasi ja vähemal määral ka rootslasi, soomlasi ja taanlasi. Nagu selgub Tallinna oludest, elatasid eestlased end linnas väga mitmel viisil. Neid oli päevatöölisi, kohtu- ja kirikuteenreid, öö- ja vanglavahte, voorimehi jne. Rohkesti oli ka eestlasi-käsitöölisi, näit. maalreid,

nikerdajaid, müürseppi, kasukseppi, tünderseppi jm. Nimetatud alade tsunftides olid eestlased sageli ülekaalus. Pääsedes tsunftidesse pääsesid eestlased ka gildidesse. Tallinna Oleviste gildis olid nad enamuses, samuti oli neid rohkesti ka Kanuti gildis. Suurkaubandus oli eestlastele täiesti suletud. Keelatud oli neil ka õllepruulimine müügi jaoks. See oli sakslaste ainuõiguseks ja nad pidasid sel alal eestlaste vastu ägedat võitlust. Õllepruulijate seltsi liikmeil keelati koguni eestlastega abiellumine. Seevastu tegutsesid eestlased edukalt pudu- ja talurahvakaubandusega. Ei tehtud neile ka erilisi takistusi linna kodanikuks saamisel ega kinnisvarade omandamisel. Võib arvata, et ligikaudu sarnane olukord nagu Tallinnas valitses ka teistes kodumaa linnades.

Linnad talupoegi kaitsmas. Eestlaste tähtsus linnadele oli küllalt suur. Ilma nendeta poleks meie linnad üldse suutnud püsida ega kasvada, seda asjaolu tunnustasid ka linnad ise. Kui Harju ja Viru mõisnikud nõudsid Tallinnalt tagasi sinna põgenenud talupoegi, vastas see: „Siin mittesaksa maal ei saa ühtegi linna ülal hoida ainuüksi sakslaste najal. Kui Tallinnalt ära võetakse ta talupojad, jääb ta külaks, sest ilma rahvata pole linna.“ Narva vastas ühele samasugusele nõudele: „Kui peaks välja antama kõik linna tulnud talupojad, siis jääks linn rahvast tühjaks.“ Et linnades oli viletsate korteriolude ja mitmesuguste haiguste tõttu surevus väga suur, pidi elanike juurdevool olema lakkamatu. Seda soodustasid ka linnad ja kaitsesid sinna põgenenud talupoegi ega andnud neid mõisnikele välja. Kõige julgemalt tegi seda Tallinn. Viimane oli uhke oma eesõigusele, mille järgi ta ei tarvitsenud ühtegi inimest välja anda, kes oli tema piirides elanud ühtejärke aasta ja kuus nädalat. „Linna õhk teeb vabaks,“ öeldi tollal. Samade eesõiguste alusel ei tohtinud ükski võõras võim Tallinna piirides kedagi vangistada. Seda võis teha ainult raad ja tema ametnikud. Mõisnikud oma ülbuses sellest igakord ei hoolinud ja tungisid vahel põgenenud talupoegadele koguni südalinnas kallale ja püüdsid neid vägivaldselt tagasi viia. Selliste juhtumite tagajärjel oli mõnikord tõsiseid sekeldusi aadli ja linna vahel ja mõni mõisnik sai valusasti tunda linna karmi kätt.

Uute võimude omavahelised suhted.

Tülid. Teatavasti pidi ordu sõltuma piiskoplikust võimust ja olema tema vastu sõnakuulelik. Ordule aga tundus säärane olukord vastuvõtmatusena. Tema oli juhtivalts osa võtnud kohalike rahvaste alistamisest ja hiljem välisvaenlaste vastu võideldes peaaraskusi kandnud. See teadmine tekitas ta uhkust ja kihutas teda võitlusele ülevõimu pärast. Samasugust eesmärki taotles aga ka piiskoplik võim Riia peapiiskopi näol. Pinevas olukorras olid kokkupõrked vältimatud ja need arenesid kohati veristeks võitlusteks. Ülevõimu taotlemisel püüdis ordu end vabastada sõnakuulelikkuse tõotusest, mida peapiiskop nõudis. See aga ei õnnestunud. Siis püüdis ta maksma panna olukorda, mille järgi siinsed piiskopid peaksid olema orduvennad. Selle põhimõtte teostamise ümber peeti rasket võitlust, aga ordu ei suutnud sedagi läbi viia. Ordu ja peapiiskopi vahelises võitluses etendas Riia linn tihti otsustavat osa. Kuhu tema kaldus, sinna võis langeda võit. Seetõttu püüdsid mõlemad ülevõimu taotlejad Riia oma mõju alla painutada. Eriti energiliselt talitas ses suhtes ordu, mis viis teda korduvalt veriste kokkupõrgeteni linnaga. Aastakümneid kestis säärane kõikuv olukord, kus vaheldumisi suurenes Riias kord ordu, kord jälle peapiiskopi võim. A. 1452 sõlmiti peapiiskopi ja ordu vahel Kirchholmi lossis leping, mille järgi Riial tuli anda alamlusvanne neile mõlemale. Üks ja teine pool püüdis hiljemgi oma võimu Riias laiendada, aga XV-l sajandil siin olulist muudatust enam ei tulnud. Ülevõimu taotlustes oli küll palju energiat kulutatud, kuid otsustavat edu ei saavutanud ordu ega ka peapiiskop.

Vasallide tähtsuse kasvamine. Maapäevad. Võitlust ordu ja piiskopliku võimu vahel kasutasid vasallid kõigiti omis huves. Nad nõudsid antud toetuste eest oma eesõiguste laiendamist. Seni olid läänid antud vasallidele eluaegseks kasutamiseks. A. 1397 aga saavutasid Harju-Viru mõisnikud õiguse pärandada lääne oma mees- või naissoost sugulastele kuni viienda sugulusastmeni. XV-l sajandil omandasid samasuguse õiguse ka piiskoppide vasallid. Seega kasvas nüüd tunduvalt läänimeeste mõju, kuna maa-härrade oma langes. Oma huvide kaitseks käisid vasallid vajaduse korral koos nõu pidamas. Sääraseid nõupidamisi kutsuti mees-

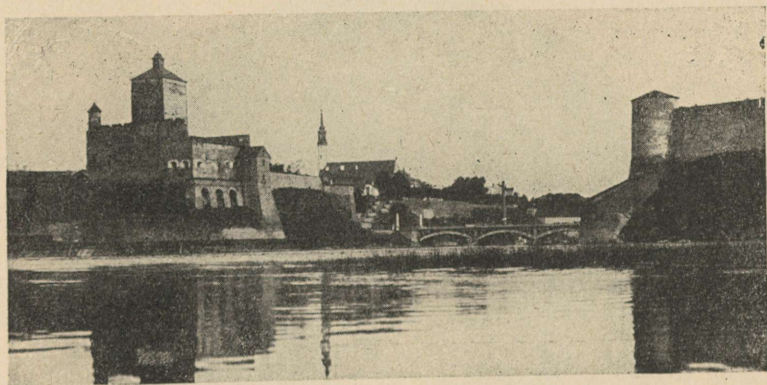
p ä e v a d e k s. Neist võtsid osa ainult ühe maahärra läänimehed. Alates aastast **1422** hakati Vana-Liivimaal pidama veel laiema ulatusega nõupidamisi, nn. m a a p ä e v i. Neist võtsid osa maahärrad, nende vasallid ja ka linnade esindajad. Maapäevadel harutati küsimusi, mis kõiki ühevõrra huvitasid, nagu näit. sõda ja rahu, lepingute sõlmimine välisriikidega, maksud jne.

Välisohu kasvamine.

Leedu ja Poola tugevnemine. Sellal kui Vana-Liivimaal palju jõudu kulutati sisetülides, hakkas järjest suuremaks paisuma oht naabrite poolt. Juba XIII-l sajandil oli tekkinud lõunas L e e d u riik ja XIV-l sajandil ta oli paisunud võimsaks, ulatudes mõnda aega üle Dnepri Musta mereni. Tema kõrval asuv P o o l a oli tekkinud X-l sajandil. Mõlema riigi ühiseks vaenlaseks oli S a k s a O r d u ja loomulikult ka selle Liivi haru. Ühise vaenlase vastu sõlmisid Leedu ja Poola liidu ja alates XIV sajandi teisest poolest oli neil sageli koguni üks valitseja. Säärane jõud oli Saksa Ordu seisundile hädaohtlik. A. **1410** sai ordu Poola-Leedu ühendatud vägedelt T a n n e n b e r g i lahingus raskesti lüüa. See oli oma aja suurimaid lahinguid ja selle tagajärjed mõjusid ordu suhtes hävitavalt. Sakslaste tung itta pandi lõplikult seisma. Pealegi said võitjad ordult endile maa-ala — Samogiitia —, mis oli seni olnud sillaks Saksa Ordu ja Liivi Ordu vahel. Nüüd jäid nad teineteisest eraldatuks. Aastakümnete pärast puhkes jälle sõda Poola ja Saksa Ordu vahel, mis lõppes jälle viimase lüüasaamisega. Järgnevalt sõlmitud Toruń'i rahu a. **1466** loovutas ordu Poolale L ä ä n e - P r e i s i. I d a - P r e i s i jäi küll Saksa Ordule, kuid Poola ülemvalitsuse alla. Ordu kõrgmeister oli seega Poola kuninga v a s a l - l i k s. Nii ei võinud Liivi Ordu enam saada suuremat toetust Preisist, vaid pidi end kaitsma vaenlaste vastu oma jõuga.

Moskva tugevnemine. Vana-Liivimaa idapoolseiks naabreiks jäid kauaks ajaks Novgorod ja Pihkva. Suur osa Venemaast oli riiklikult killustunud ja alistus XIII-l sajandil t a t a r - l a s t e l e. Need tulid Aasiast ja tungisid Uurali mägede ja Kaspia mere vahelt Euroopasse. Järk-järguline tõus venelaste elus sai

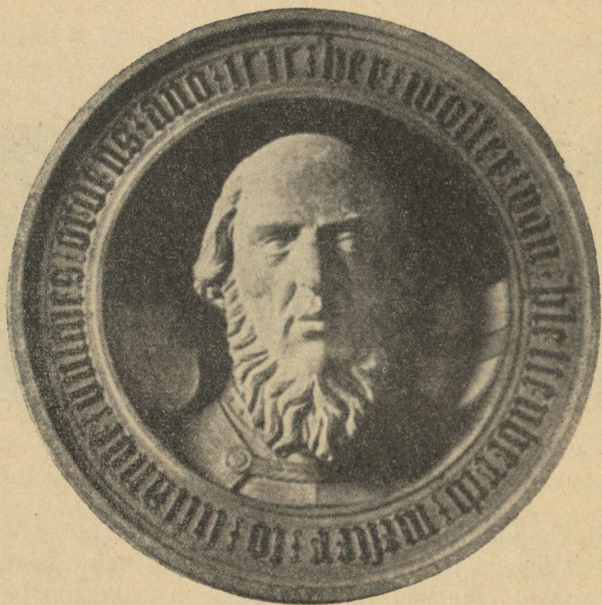
alguse Moskva vürstiriigist. Sealsete valitsejate mõju kasvas ja nad laiendasid riigi piire. Suure eduga tegutses sel alal suurvürst Joann III. Lisaks teistele aladele ta alistas a. 1478 ka Novgorodi ja kaks aastat hiljem tegi lõpu tatarlaste ülemvalitsusele Venemaal. Seega oli Vana-Liivimaale naabriks saanud sõjakaasriik, mis end kohe tunda andis. Juba a. 1481 tungisid Moskva, Pihkva ja Novgorodi ühendatud sõjaväed Liivimaale. Peavägi läks Vastseliina kaudu Valga peale ja sealt edasi Viljandi maale. Viljandi linna põletasid venelased maha, aga linnust nad ei suutnud vallutada. Osa maale tunginud väest hakkas laastama Tartu maakonda, teine osa aga siirdus Põhja-Lätti. Et

Hermanni kindlus ja Ivangorod Narvas.

suurvürstil kindlat maavallutamise kavatsust polnud, siis piirduti ainult rüüstamisega ja veel samal aastal sõlmiti Liivimaaga rahu. A. 1492 ehitasid venelased just vastu Narva ordulinnust jõe paremale kaldale oma kindlustuse, mis on tuntud Ivangorodi ehk Jaanlinna nime all. See oli nagu ennustajaks, et suurvürstil on veel kaugeleulatavamaid plaane Liivimaa suhtes. Venelased pikendasid rahu küll kümneks aastaks, aga juba a. 1494 laskis Joann III vangistada Novgorodis kõik saksa kaupmehed ja sulgeda sealse Hansa kaubakontori. Sellega taheti hävitada Novgorodi kaubanduslikku tähtsust ja soodustada Moskva kaupmehi. Ühtlasi oli antud üsna raske löök Hansa-ühingu ning Tartu ja Tallinna kaubandusele.

Wolter v. Plettenberg. A. 1494 sai ordumeistriks Wolter v. Plettenberg, kes pidas seda ametit kuni 1535. aastani. Plettenberg oli silmapaistvaim Vana-Liivi ordumeister. Selge pilguga nägi ta hädaohu kasvamist Vene poolt ja seadis oma peaaes- andeks selle vastu võitlemise. Kõigepealt ta püüdis tõsta Liivimaa kaitsevõimet. Tema õhutusel hakkasid maahärrad senisest suure- mal määral soetama relvastatud jõude ja maapäeva otsuse põhjal pandi kogu maale peale erakorraline sõjamaks. Ordumeister kavatses Venemaad rünnata ja seejuures nii tugevasti lüüa, et vene- lastel kaoks isu Liivimaa järele.

Ordumeister W. v. Plettenberg.

Võitlused venelastega. 1501. a. suvel tungis Vana-Liivimaa sõjavägi ordumeistri juhtimisel Vastseliina juures üle Vene piiri. See sõjavägi oli suurim, mis Vana-Liivimaa kunagi välja on saat- nud. Selles oli paar tuhat jalameest, umbes 4000 ratsanikku, suur hulk talupoegi, siis veel kahurvägi ja moonavor. Parajasti oli sellal teel Liivimaale Vene suur sõjavägi ja vaenulised väed koh-

tasid *Seritsa* jõe ääres Irboska läheduses. Venelased alustasid rünnakut, aga nad löödi tagasi. Taganedes jätsid nad liivimaalastele maha rikkaliku sõjasaagi. Plettenberg tungis nüüd edasi kuni Ostrovini, kust ta ettevaatusest enam edasi ei läinud. Siis aga puhkesid ta sõjaväes nakkushaigused ja ta pööras tagasi. Sama aasta novembris korraldasid venelased vasturetke Pihkva alt Liivimaale. Nad laastasid põhjalikult Põhja-Lätit, siis veel Tartu-, Viljandi-, Järva- ja Virumaad. Röövitud saagiga mindi üle Narva jõe Venemaale tagasi. Ordumeister oleks paaril korral saanud vaenlast tabada, aga alljuhid tõrkusid seda ette võtmast. Järgnevalt hakkas Plettenberg tegema ettevalmistusi uueks sõjakäiguks, kuid ta olukord polnud sugugi kerge. Vaimulikest maahärradest toetas teda ainult peapiiskop. Tartu piiskop nõudis, et kaitstagu teda, või vastasel korral ta sõlmib venelastega rahu. Harju-Viru vasallid ei tahtnud sõjast osa võtta ja ähvardasid alistuda Taanile. Saare-Lääne piiskop pidas sõjaohtu enda jaoks liiga kaugeks. Linnad nurisesid suurte kulude pärast, mida nõudis palgasõdurite ülalpidamine. Palgasõdurid omakorda ähvardasid lahkuda, kui nende tasu ei tõsteta. Plettenberg aga jätkas kõigist neist raskustest hoolimata sõjalisi ettevalmistusi. **1502.** a. hilissuvel viis ta oma sõjaväe Vene aladele ja tal õnnestus vallutada ja maha põletada kolm Pihkva eeslinna.

Siis sai ta teada suure Vene väe lähenemisest ja jäi seda ootama. *S m o l i n a* järve ääres pörkasid vastased kokku. Raske ratsaväe tugevate rünnakutega löödi venelased põgenema. Nad jätsid maha palju surnuid ja haavatuid, kuna liivimaalaste kaotused polnud suured. Suure väsimuse tõttu ei aetud venelasi taga, vaid pöörduti pärast puhkust Liivimaale tagasi. Venelastel kadus nüüd kauaks isu seda maad rünnata. A. 1503 sõlmiti Vana-Liivimaa ja Vene vahel rahu, esialgselt küll ainult kuueks aastaks, aga hiljem pikendati seda. Üldse püsis sedapuhku rahu venelastega umbes poolsada aastat.

Vaimne elu.

Kirik ja rahvas. Ristiusu õpetus jäi rahvale kauaks võõraks. Selleks oli mitu põhjust. Jumalateenistust peeti *l a d i n a* keeles, millest eestlased aru ei saanud. Vaimulikud olid võõra päritoluga

ja neile vaadati kui ülemkihi esindajaile ega usaldatud neid. Ei pannud ka katoliku kirik ise ristiusu süvendamisele tõsist rõhku. Peeti silmas peamiselt väliste kommete täitmist, nagu kirikuskäimist, pühitsetud vee tarvitamist, põlvitamist, pühakute piltide ja kujude ning säilmete austamist. Viimaste hulka kuulusid puutükid, naelad, riidehilbud, veretilgad jne. Neid usuti pärinevat Kristuselt, ta ristist või mõnelt pühakult. Säilmeil arvati olevat imetegev võim ja pühakuilt loodeti eestkostmist Jumala juures. Pühakute austamine leidis eestlaste hulgas vastuvõtliku pinna. Neile vaadati kui haldjaile ja neilt oodati abi ja kaitset ikalduse, tõbede, kiskjate loomade ja muude hädade vastu. Eriti tuntuks said pühakud Neitsi Maarja, Georg — Jüri, Johannes — Jaan, Laurentius — Laurits, Miikael — Mihkel, Katariina — Kadri, Martin — Mart. Iga pühaku auks oli pühendatud teatav päev aastas ja need nimepäevad on veel tänapäevani meie rahva keskel tuntud. Neil pühadel käidi kirikus ja toodi pühakuile ohvriande. Talupoegadele said pühakute nimepäevad väga omaseks ja nende järginad korraldasid oma tööde algust, näit. karja väljalaskmist, heina-teo ja viljakoristamise algust jne.

Säilmeid omasid kõigepealt mõned kirikud ja kloostrid, kuhu rändas abiotsijaid ja palvetajaid. Tuntumaks palverändamiskohaks oli Vastseliina kabel. Seal asus püha rist, millest kõneldi, et ta särab öösel salapäraselt ja sellal kostavad kaugelt imelised muusikahelid. Tartu toomkirikus säilitati ühe pühaku kalliskiviks muutunud pöialt. Palju kuulsaid säilmeid ja pühapaiku oli muudugi välismail, kuhu võisid palverännakuid teha üksnes jõukamad isikud.

Eesti rahvausund. Muistsed kombesid usu alal olid väga visad kaduma. Orduajal esines palju juhtumeid, kus vanemad ei lasknud oma lapsi ristida, hoidsid armulaualt eemale, ei matnud surnuid kristlike kommete kohaselt, jne. Esivanemate hingede austamine püsis edasi. Mõnel pool ei viidud surnuid kirikukalmistuile, vaid maeti külakalmistuile. Surnud asetati seal ilma puusärgita ühes riiete ja ehetega umbes ühe meetri sügavusele maapinna alla. Rahvasuus kannavad säärased matmispaigad kabelimäe ja kabelivare nimetusi. Ristiusu mõju annab end siiski mitmeti tunda. Kõigepealt kaob surnute põletamine, kaovad ka haudpanused. Siis tutvuvad eestlased ka taeva ja põrgu kujutlusega. Surma, katku ja halltõbe hakati nüüd kujutlema isikuina, kes käi-

vad ringi ja hävitavad inimesi. Usk haldjaisse püsis edasi, aga neid austati ristiusu pühakute nime all. Nii sai Antoniusest sigade kaitsja Tõnn. Temale koguti ohvreid, nagu vilja, raha, villu jne., nn. Tõnni vakkadesse, mis mõnel pool säilisid veel möödunud sajandil. Ristiusu mõjul muutus ka nõia mõiste, teda kujuteldi nüüd isikuna, kes püüab inimestele kurja teha.

Muistsel iseseisvusajal oli eestlane elurõõmus inimene, kuid orduajal võõra surve all ta muutus umbusklikuks, kandis endas vimma ja rahulolematust. Seepärast leidis talupoegade hulgas vastuvõtmist usk mitmesugustesse kurjadesse olendisse, nagu pisuhändadesse, libahuntidesse ja tontidesse.

Koolid. Esimesed koolid tekkisid meie kodumaal toomkapiitlite juurde, mispärast neid hüütigi toomkoolideks. Üks neist oli Tartus, teine Tallinnas ja kolmas Haapsalus. Toomkoolid olid mõteldud esijoones preestrite ettevalmistamiseks. Kloostrite juures asusid kloostrikoolid. Linnades leidis ka linnakooli. Neis õpiti peale kiriklike ainete veel lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Need, kes soovisid kõrgemat haridust saada, pidid välismaale ülikooli minema. Seal õpiti peamiselt usuteadust, aga orduaja lõpul ka õigusteadust.

Eestlastest said kooliharidust vist küll õige vähesed. Kõige rohkem, mida rahvas võis saada, oli see, et ta Meie-Isa ja Ave Maria palve ja kümme käsku pähe õppis.

Usupuhastus.

Põhjused. Martin Luther. Juba aastasadu juhtis Lääne-Euroopa usuelu rooma-katoliku kirik. Kaua aega ta seisis oma ülesande kõrgusel. Siis aga hakkas temas ilmne mitmesuguseid väärnähtusi. Kõigepealt tahtis paavst painutada ilmlikke valitsejaid oma ülemvõimu alla. Ka ahnitses kirik rikkusi ja varandusi, mis polnud kooskõlas ta ülesannetega. Sissetulekute suurendamiseks hakati müüma patukustutus-kirju, mille ostjaile töötati lunastust eksimustest Jumala ja kiriku vastu. Kõigele lisaks pidasid vaimulikud üsna korratult jumalateenistust ja elasid kerge-meelset elu. Paavsti õukond oli puhuti lausa pahede pesa.

Mitmedki õilsad mehed püüdsid kirikuellu parandusi luua, ent paavstide ägedal vastuseismisel ei andnud need katsed kaua aega tulemusi. XVI-l sajandil hakkas katoliku kiriku pahede vastu võitlema Martin Luther. Juba noorelt ta oli palju selle üle mõtelnud, kuidas inimene õndsaks saab. Jumal tundus talle valju kohtunikuna, kelle viha eest polnud kuhugi pääseda. Siis astus Luther kloostrisse. Seal ta paastus ja palvetas palju, aga ei leidnud rahu. Uurides piiblit jõudis ta lõpuks tõekspidamisele, et inimene ei saa õndsaks oma tegude, vaid usu läbi Jumala armust. Ka

Martin Luther.

veendus Luther, et usu aluseks on ainult piibel. Kord tuli Wittenbergi linna, kuhu Luther oli saanud ülikooli professoriks ja jutlustajaks, munk Tetzeli ja hakkas seal müüma patukustutus-kirju. Kuna rahvas tõttas oma patte lunastama raha eest, toimis Luther teisiti. 31. oktoobril a. 1517 lõi ta Wittenbergi lossikiriku uksele 95 vaidluslause. Nendes ta väitis, et iga kristlane, kes tõsiselt kahetseb, saab patudeks ilma patukustutus-kirjata. Seega algas Sakamaal usupuhas ja levis sealt mujalegi, kus oli vastuvõtlikku pinda.

Pahed Liivimaa kirikuelus. Ka Liivimaa kirikuellu andis põhjust nurisemiseks. Pahed olid siin samasugused nagu Lääne-Euroopaski. Piiskoppide võimupüüed ilmselgesti tülides orduga. Kergemeelsed eluviisid olid vaimulike hulgas üldiselt levinud, samuti ka maise varanduse ahnitsemine. Esines sageli juhtumeid, kus preester jättis lapse ristimata või surnu matmata, kui ei jõutud maksta. Saaremaal rakendas üks vaimulik surnuvankri eest härja

lahti ja võttis endale matmise tasuks. Teine kord sõitis see vaimulik üheksaks nädalaks välismaale äriasju õiendama, kuna seitse surnut seisis selle aja jooksul matmata. Mõnedki Liivimaa juhtivad mehed püüdsid väärnähtuste vastu võidelda ja ristiusu õpetust rahvale senisest kättesaadavamaks teha, kuid olulist siiski ei saavutatud.

Johannes Orgas. Johannes Kievel. Kirikuelu parandamise katsete poolest on Eesti aladel tuntud kaks Saaremaa piiskoppi. Esimene neist, **Johannes Orgas**, pani suurt rõhku vaimulike korralikele eluviisidele ja ametikohuste täitmisele. Ta keelas preestritel õnnemängud, halva kuulsusega paikade külastamise, samuti ka osavõtmise ilmlikest joomapidudest. Kiriklike talituste eest ei tohtinud nad maksu välja pressida. Siis nõudis Orgas, et eestlased alates 18. eluaastast käiksid vähemalt üks kord aastas armulaual. Vaimulikud pidid igal pühapäeval rahvale eesti keeles seletama Meie-Isa ja Ave Maria palvet ning usutunnistust. Peale selle tuli rahvale õpetada järgmine palve: „Jeesus Kristus, elava Jumala poeg, kes sa sündinud oled Neitsist Maarjast, halasta minu peale.“ Ka oli tarvis koguduse liikmeile kümme käsku pähe õpetada. Neid, kes ei tahtnud õppida, tuli karistada ihunuhtlusega. Orgase tööd jätkas samas vaimus, aga veelgi innukamalt **Johannes Kievel**. Et näha, kuidas preestrid oma kohustusi täidavad ja kuidas rahvas ususse suhtub, külastas ta kogudusi ja kirikuid. Kievel sai aru, et preester ükski ei suuda koguduse haridust usu alal tõsta. Seepärast ta nõudis, et iga mõis paneks ametisse „vaese“, kes õpetaks ümbruskonna lastele issameiet ja kümme käsku. See nõue jäi aga teostamata. Ka pidas Kievel tarvilikuks, et preestrid tuleb senisest paremini nende kutsele ette valmistada. Selleks oli vaja avada vastav kool Vana-Pärnusse või Tartusse. Kooli pidi vastu võetama ka talulapsi. Kievel lootis sel teel saada preestrid, kes tunnevad rahva hinge ja keelt ja suudavad kiriku teha talupoegadele südamelähedaks. See kavatsus ei leidnud aga küllalt toetamist ja jäi teostamata.

Usupuhastuse algus Riias. Läänemeremaadel olid tihedad sidemed Saksamaaga. Seetõttu ulatus seal arenev usupuhastus ka üsna varsti siia ja leidis pinda kõigepealt Riias. Esimeseks jutlustajaks uues vaimus sai seal **Andreas Knopken**, a. 1521. Tema kõned sellest, et inimene saab õndsaks Jumala armust, võit-

sid palju südameid. Pind oli seda enam vastuvõtlik, et sellal just kaks preestrit kauplesid Liivimaal patukustutus-kirjadega. Peapiiskop nägi uues õpetuses senisele kirikule ohtu ja palus Plettenbergilt abi. Viimane soovitas pidada *vaidlust* katoliku vaimulike ja Knopkeni vahel. Siis selgub, kellel on õigus. Ordumeistri ettepanek teostus ja vaidlus toimus Peetri kirikus. Pealtkuulajatele meeldis Knopkeni selge piibli seletamine ja teda peeti võitjaks.

Volmari maapäev a. 1522. Et usupuhastus oli Liivimal alles vähe levinud, polnud hilja seda pidurdada. Katse selleks tehti katoliku kiriku poolt *Volmari maapäeval* a. 1522. Nagu tavaliselt, võtsid ka nüüd sellest osa vaimulikud, vasallid ehk aadlikud, linlased ja ordu esindajad. Vaimulikud nõudsid, et usupuhastust püütagu karmide abinõudega *tõkestada*. See ettepanek ei leidnud aga maapäeva enamuse poolehoidu. Linlased ja vasallid olid sellal piiskoppidega ägedasti tülis ega tahtnud seetõttu nende püüdeid toetada. Ordumeister ettevaatliku mehena ei soovinud end segada seisustevahelistesse tülidesse ja jäi erapooletuks. Säärane olukord tuli usupuhastusele kasuks ja soodustas selle levikut.

Sylvester Tegetmeyer ja usulised rahutused Riias. Veel samal aastal, kui Volmari maapäev oma töö lõpetas, hakkas Riias jutlustama ka teine usu-uuendaja, *Sylvester Tegetmeyer*. Ta kõneles veenvalt ja vaimustavalt ning maalis kuulajate silme ette värvikaid pilte katoliku kiriku pahedest. Uue usu pooldajate arv kasvas. Seda nähes sõitsid kaks munka paavsti juurde siinsele katoliku kirikule abi otsima. Kui linlased sellest teada said, sattusid nad ärevusse ja vihha. Paljud käremeelsed ei suutnud end enam taltsutada; nad tormasid kirikuisse ja purustasid seal pilte ning kujusid. Linna raad ei teinud midagi katoliku kiriku kaitseks. Küll püüdis ta inimeste meeli seega rahustada, et toetas usupuhastust. See sammus aga Riias niikuinii võiduteed.

Usupuhastus Tallinnas. A. 1523 hakkas usupuhastus levima ka *Tallinnas*. Siin jutlustasid esimestena katoliku kiriku vastu *Johannes Lange* Niguliste ja *Zacharias Hasse* Oleviste kirikus. Et usu-uuendajad paljastasid kõiki katoliku kiriku pahesid, katsusid mungad oma jutlustega inimesi uute jutlustajate vastu üles ässitada ja hoiatasid kõiki nende õpetuse eest. Linnas tekkis ärevus ja tüli. Raad tahtis korraldada avalikku vaidlust

mõlema poole vahel, kuid mungad polnud sellega nõus. Et nende ässitusi tõkestada, keelas linnavalitsus neil eestikeelse jutlustamise. Saksa keeles võisid nad kuulutada ainult puhast jumalasõna. Kes keelust üle astus, seda ei lubatud üldse enam jutlustada. Usuuendajaid aga laskis raad kolm pühapäeva järjestikku kõnelda kloostri kirikus, et ka mungad pööraksid õigele usule ja saaksid õndsaks. Mungad märkasid, et nende seisund muutub ohtlikuks, ja püüdsid kloostri varandusi ära peita. Ka siin astus linnavalitsus vahele ja viis hulga kloostri väärtasju raekotta. Mungad said nüüd väga vihaseks ja pöörasid abi paludes Plettenbergi poole. Raad saigi ordumeistrilt kirja, mis sisaldas tõsiseid etteheiteid. See ärritas rahvast veel rohkem. Vihased inimhulgad tungisid 1524. a. septembris esiti kloostri-, siis ka Pühavaimu ja Oliviste kirikusse, purustades seal altareid, pühakujusid jne. Mitmed väärtasjad viidi aga kaasa. Selle järel asus raad rahutusi summutama. Ta avaldas valju käsu, mille järgi kõik kirikuist röövitud varandused tuli anda linnavalitsuse kätte. Muidu pidi igaühte, kelle juurest midagi sellesarnast leitakse, vargaks peetama ja valjult nuheldama. Ühtlasi ähvardati karmilt karistada kõiki, kes veel pildirüüsteid ette võtavad. Linn rahunes. Selleks aitas kaasa ka munkade väljasaatmine. Nii võitis usupuhastus ka Tallinnas ja levis siit edasi Paidesse, Rakverre ja Narva.

Usupuhastus Tartus. Hermann Marsow. Tartus sai usupuhastus alguse arvatavasti a. 1524. Esimesena jutlustas sel alal Hermann Marsow. Tema oli usupuhastuse levitajaist Liivimaal esimene Lutheri otsene õpilane. Marsow' jutlused leidsid rahva poolt sooja vastuvõttu ja raad määras ta Maarja kiriku õpetajaks. Tartu piiskopiks oli sellal Johann Blankenfeld. See haritud, tark ja iseteadev mees astus südisti katoliku kiriku kasuks välja ega võinud Marsow'd sallida. Ta töötas, et ta pigem kaotab viis või koguni kümme sõrme, kui sallib Tartus usupuhastust. Raad pidigi viimaks Blankenfeldile järele andma ja Marsow' vallandama. Viimane lahkus siit Tallinna.

Melchior Hofmann ja pildirüüsted. Marsow' lahkumise järel tuli Tartusse usupuhastuse vaimus jutlustama Melchior Hofmann, keda kutsutakse Liivimaa prohetiks. Ametilt oli ta kasuksepp. Tal polnud ka kuigi suurt haridust, aga ta oli väga andekas mees. Seejuures tundis ta hästi piiblit ja oskas kaasa-

kiskuvalt kõnelda. Kuulutades viimsepäeva tulekut ja Jumala suurt viha, kutsus ta rahvast meeleparandamisele. Oma arvamiste kinnitamiseks tõi ta lihtsaid ning selgeid näiteid. Hofmanni rahvapärane jutlustamisviis sütitas lihtsameelseid kuulajaid ja ta poolehoid kasvas. Blankenfeld, kes oli saanud ka Riia peapiiskopiks,

M. Hofmann.

jälgis hoolega kasuksepa tegevust. Viimaks ta otustas sellele piiri panna ja käskis prohveti vangistada. Melchiori pooldajad aga ei lasknud seda sündida. Rahvahulgad tungisid suures meeleärevuses Maarja kirikusse, kus oli parajasti katoliku jumalateenistus, ja hakkasid seal rüüstama. Altarid purustati, pühakute pildid ja kujud kisti maha, viidi turule ja põletati seal ära. Rüüstata said ka Jaani kirik ja Maarja-Magdalena klooster. Mungad aeti sealt välja ja nad lahkusid seejärel linnast. Mõni päev pärast rahutusi katsusid Hofmanni pooldajad tungida Toomele, kus asetses toomkirik. Esimene katse äpardas, sest ründajad löödi piiskopi foogti poolt tagasi. Pealetungijaist said mõned surma ja

umbes 20 haavata. See ärritas rahvast. Linnas kutsuti pasunapuhumise ja hädakella helistamisega inimesi kokku ja määratsejail õnnestus viimaks Toomele pääseda. Kohe mindi toomkiriku juurde, selle uks löödi tugeva palgiga sisse ja siis pandi seal toime põhjalik pildirüüste. Et kogu linn oli käärimas, ei leidnud raad muud

abinõu selle rahustamiseks, kui kutsus Tegetmeyer'i Tartusse. Too saabus ja jutlustas siin neli nädalat, kaks korda päevas. Aegamööda rahunesid meeled ja tormitsemisaeg möödus. Kuigi katoliku jumalateenistusi peeti veel edasi, oli usupuhastuse võit Tartus täiesti kindel. Linna rahunemise huvides pidi aga Hofmann siit lahkuma.

Tartu kaudsel mõjutusel levis usu-uuendus ka Viljandis ja Uus-Pärnus ning kandis sealgi tormilist ilmet. Mis puutub Saare-Lääne piiskopkonda, siis ei jäänud seegi usupuhastusele suletuks, kuigi selle käik oli seal üsna aeglane.

Talupoegade rahutused. Kuna usupuhastus linnades leidis üsna kiiresti poolehoidu, levis ta maal hoopis aeglasemalt, sest seal puudusid jutlustajad. Uute usuliste vaadetega tutvusid kõigepealt linna ümbruskonna talupojad. Nemad käisid sagedamini linnas ja juhtusid seal kuulma eestikeelseid jutlustajaid. Meelsasti tutvustasid talupoegi uute vaadetega ka linnakodanikud, püüdes seega usupuhastusele juurde võita uusi pooldajaid. Mõtted sellest, et inimesed on Jumala ees kõik üheväärsed, läksid taluinimestele tõsiselt südamesse. Liiasi seletas Tallinnas, Narvas ja Rakveres nii mõnigi uue usu kuulutaja, et isandaid pole enam vaja orjata ega neile makse tasuda. See tekitas talurahva keskel lootusi mõisakohustustest vabanemiseks. Mõnel pool ei tahetud enam teoorjust teha ega makse maksta. Harju-Viru mõisnikud süüdistasid kõiges selles just jutlustajaid ja linlasi. Ühes kirjas ordumeistrile kaebasid nad: „Kui meie talupojad vilja, põletuspuude ja teiste maasaadustega linna tulevad, viivad linlased neid oma majadesse, kauplevad nendega ja õpetavad neile, et talupojad ei tarvitsevat enam oma isandaile sõnakuulelikud olla. Nad seletavad talupoegadele, et need pole oma isandaist halvemad. Kui talupojad koju tulevad, pole enam võimalik neid sundida sõnakuulmisele isandate ja ülemuste vastu. Kui neid aga karistada, põgenevad nad linnadesse, kus nad leiavad head vastuvõttu.“ Samuti kurtis ka Tartu piiskop, et talupojad ei tahtvat enam võlgu tasuda ja muutuvat sõnakuulmatuks. Isegi Saaremaa mõisnikud kartsid rahutusi. Tõsisemat ilmet see käärimine siiski ei võtnud. Talupoegadel puudusid juhid ega saadud ka laiemas ulatuses kihutustööd teha.

Volmari maapäev a. 1525. A. 1525 astus Volmaris jälle maapäev kokku. Nüüd valitses osavõtjate hulgas hoopis ärev

meeleolu. Seda põhjustas suuresti usupuhastuse võidukäik. Palju kirikute ja kloostrite varandusi oli läinud linnadele. Talupoegade keskel esines vastuhakkamisi. Kõik see ei meeldinud aadlile. Pildirüüsted ja tormitsemised tegid suurt muret ordumeistrile, kes püüdis Vana-Liivimaal siserahu säilitada, Riia peapiiskopiks aga oli juba 1524. aastast äge usupuhastuse vastane Johann Blankenfeld. Volmari maapäev kujunes linnadele suureks pettumuseks; nad ei suutnud ühtegi oma seisukohta läbi viia. Küll aga ühinesid seal vaimulikud ja ordu mõisnikega, et ühiselt pidurdada usupuhastuse käiku. Riia linn tõstis seal esile huvitava kava. Nimelt tegi ta ordumeistrile ettepaneku, et viimane murraks täielikult piiskoppide ilmliku võimu ja kuulutaks enda ainsaks maa-härraks. Plettenberg lükkas ettepaneku tagasi, võttis aga küll Riia oma ülemvalitsuse alla ja kindlustas talle usuvabaduse.

Usupuhastuse tagajärjed. Ordu, vaimulikkude ja vasallide liitumine usupuhastuse vastu suutis selle käiku küll aeglustada, mitte aga otsustavalt pidurdada. Järk-järgult langes katoliku usk Vana-Liivimaal tagaplaanile; selle asemele aga astus uus, nn. *evangeeliumiluteri usk*. Ühes sellega hakkasid kirikuelus maksma ka uued põhimõtted. Kloostrid läksid sulgemisele ja vaimulikud võisid abielluda, milleks neil seni õigust polnud. Uues kirikus muutus jumalateenistuse tähtsaimaks osaks jutlus ja koguduse ühine laul. Uue õpetuse aluseks sai piibel ja seisukoht, et inimene saab õndsaks usu läbi Jumala armust. Pühal õhtusöömaajal hakati leiva kõrval jagama ka viina. Jumalateenistusi peeti luteri kirikuis rahva keeles. Nii hakati ka eestlastele jutlustama eesti keeles ja neile anti eri kirikud kasutada. Tallinnas kuulus neile algul Püha Katariina kloostri kirik ja siis Pühavaimu kirik, Tartus aga Jaani kirik. Ühine jumalateenistuskord kõigi luteri koguduste jaoks hakkas kehtima Liivi linnades juba XVI sajandi 30-ndail aastail. A. 1554 aga tunnustati siin maksvaks usuvabaduse põhimõte. Seega oli luteri kirikule pandud kindel alus.

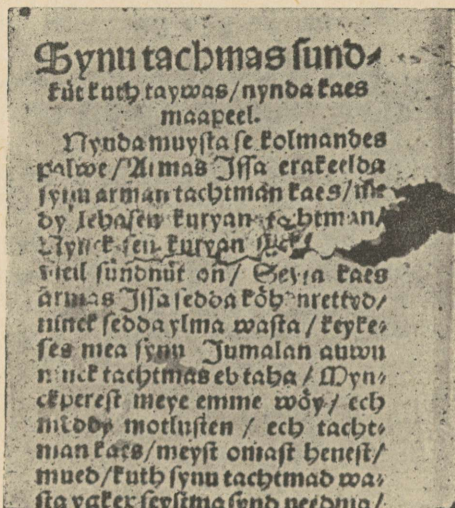
Esimene eestikeelne trükiteos. Saksamaal tõi usupuhastus endaga kaasa ka rahvakeelse vaimuliku kirjanduse. Luther ise tõlkis piibli saksa keelde, koostas katekismuse ja lõi mitmed vaimulikud laulud ühes viisidega. Neist on tuttavamad „Üks kindel linn ja varjupaik“, „Ma tulen taevast ülevalt“ jt. Usupuhas-

tuse ajast on pärit ka esimene eesti keeles trükitud raamat. See on katekismus, mis ilmus a. 1535. Selle saksakeelse teksti koostas õpetaja Simon Wanradt ja eestikeelse tõlke valmistas Johann Koell. Viimane pidas Oleviste kirikus eestikeelseid jutlusi ja arvatavasti oli ka ise eestlane.

Usupuhastus Soomes.

Saksamaalt levis usupuhastus peale Liivimaa ka Taani, Norrasse ja Rootsi. Viimati nimetatud maal soodustas usupuhastuse läbiminekut kuningas Gustav Vasa. Rootsist tungisid uued usu-lised vaated ka Soome. Seal sai nende peamiseks levitajaks Mikael Agricola. Ta pärines küll vaesest kaluri-perekonnast, aga paistis juba noorelt silma oma suure andekusega. Saanud hariduse kodumaal, võis ta seda jätkata Wittenbergis Lutheri õpilasena. Pärast koju tagasi tulekut töötas ta koolijuhatajana

Turus ja tegutses suure innuga usupuhastuse võiduleviimise suunas. Piibli tõlkimine saksa keelde Lutheri poolt hoogustas Agricolat pühakirja kättesaadavaks tegema ka soomlastele. Ta andis a. 1548 välja soomekeelse Uue Testamendi. Tema tõlge oli nii hea, et sellest kõik soomlased hästi aru said. Kuus aastat varem ta oli juba koostanud soomekeelse aabitsa. Nii sai Agricola soome kirjakeele isaks. A. 1554 ta sai Turu piiskopiks ja varsti pärast seda suri.

Tekstikatkend Wanradt-Koelli katekismusest.

Seisuste elu orduaja lõpul.

Kõrgemate kihtide pidutsemised. XVI sajandi esimene pool möödus Vana-Liivimaal ilma välissõdadeta. Hoolimata sisevõitlustest elasid siinsed kõrgemad kihid sellal muretut ning pillavat elu. Oli mõisu, kus oli alati nagu pidu. „Peaaegu iga nädal tapeti seal üks suur loom ja palju lambaid, tallesid, kanu ja hanesid,“ ütleb kroonik Russow, „ja pannid ja katlad ei saanud tervel aastal tulelt ära.“ Sääraselt elas palju mõisnikke, kellel oli 80 või 100 talupoega. Ordulossides, kus sissetulekud olid suuremad, „käis asi palju vägevama hooga“. Seal ei pandud ka liht-tallivendade ega teenrite eest keldri ust iialgi lukku. Kui aga mõni mõisnik või ka mittemõisnik tuli asja pärast lossi, siis ei lahkunud ta sealt iialgi tühja kõhuga ega kaine peaga. Sest see oli Liivimaa isandaile suureks auks, et nad igaühte oma lossides võõrustasid ja hästi vastu võtsid. Selle eeskuju järgi toimisid ka kõik alamad. Joomist ja prassimist ei pidanud isandad sugugi häbistavaks. Sellega veel hoobeldi kui au ja tublidusega. Samuti oli ka härraste jutuaajamine pinnaline. Mingisuguste tähtsate küsimuste üle seal mõtteid ei vahetatud, vaid vesteldi koertest, rebastest, jänestest jne. Uhkustati sellega, kui palju on kellelgi hagijaid ja mitu säilitist vilja nende toitmiseks kulutatakse. Mis puutub ordu- ja toomhärade ning vasallide igapäevasesse tegevusse, siis seisis seal esikohal jahil-käimine, täringumäng, ratsutamine ja sõitmine ühest pulmast teise, ühelt varrult või vakuselt teisele ja ühest kihelkonnast teise. Kõige omapärasemalt aga avaldus pidumeel mõisnike pulmades.

Mõisnike pulmad. Kui aadlike pulmad olid tulemas, siis, nagu jutustab Russow, saadeti kutsed juba veerand aastat enne seda kõigile Liivimaa mõisnikele ja teatati, kus linnas või alevis pulmad aset leiavad. Maal ei võidud neid pidada, sest seal polnud vastavaid ruume. Linnades ja alevis sobisid selleks hästi suured gildide majad. Kohale kutsuti ka kogu linna pillimehed ja peale selle veel teiste linnade pasunad ja maahärra sõjatrummid. Kui kutsutud võõrad ning pruut ja peigmees kohal olid, siis valmistati kõigile juba laupäeval tore pidusöök. Enne seda aga ratsutasid meeskülalised kahes rühmas välja: üks peiu ja teine pruudi poolt. Nende suured ning rasked täkud olid ehitud kuldkeede, suletuttide ja muude ehetega ja pidid hüppama ja tantsima ratsanike all. Kui

kõik koos olid, siis pidas kõige vanem mõisnik kõne. Ta tänas ülemaid ja alamaid, et need on pulma tulnud ja seega pruudile ja peigmehele au teinud, ja soovis, et peol valitseks hea ning sõbralik meeoleolu kuni lõpuni. Kellel on vana viha teise vastu, see ünus-tagu see nüüd. Kõik töotasidki seda käe ülestõstmise kaudu, kuid unustasid töotuse üsna varsti. Nüüd sõideti suure käraga püssilaskmise ja pasunate ning trummide saatel linna, nagu oleks mõni lahing võidetud või kindlus vallutatud. Siis ratsutati kaks korda gildihoone lävest mööda, kus asus pruut ühes naiskülalistega. Lauapäeva õhtul mindi gildihoonesse ja seal lõbutseti kuni keskööni. Pühapäeval saadeti peigmees ja pruut suure toredusega, trummide põristamise ja pasunate puhumise ja küünaldé ning tõrvikutega kiriku. Pärast laulatamist algas pillav söömine ja joomine, laulmine ja tantsimine. Teenrid istusid teises lauas, aga neil oli kõike samas külluses kui härrastelgi. Gildimaja põrand oli mahaloksutatud õllest tavaliselt üsna märg. Põrandale laotati heinu ja õlgi, et seal saaks kuivi jalu liikuda ja tantsida. See pulmaline, kes kõige enam oskas juua, kiruda ja kakelda, oli „kõige esimene kukk“. Ta pandi laua ülemasse otsa istuma ja avaldati talle siis austust. Kaklused läksid sageli nii hädaohtlikuks, et naised põgenesid pinkide ja laudade otsa, ja nii mõnelgi asjaosalisel löödi käsi otsast või pea lõhki.

Linnakodanike jõukus. Et kaubitsemine ja käsitöö andsid linnakodanikele head sissetulekut, siis avaldus nendegi elus jõukus ja pillamine. See ilmnis elamuisustuses, perekondlikes pidustus-tes, riietuses jne. Kalliste ehete ja riiete poolest paistsid silma esijoones muidugi naised. „Kes kõrgemad olid,“ ütleb nende kohta Russow, „vooderdasid oma riided ilveste, leopardide ja nirkidega, ja alamad rebaste ja huntidega.“ Naiste tanud olid rikkalikult kaunistatud kulla ja hõbedaga, samuti olid ka nende taskud ja noatuped kullatud või hõbetatud. Kaelakeed, sõrmused ja mitmesugused ripatsid olid kullast ja täis kalliskive. Neiud aga kandsid kullatud, hõbetatud ja sageli kalliskividega ehitud paelu, võösid ja pandlaid. „Ja kui kellelgi see kuld ja hõbe käes oleks, mis seal lihtkodaniku naine või tütar pulmas seljas kandis, siis ta võiks sellega kaunikest kauplust pidada ja ennast ühes naise-lapsega parajal viisil ära elatada.“

Linnulaskmine. Lihavõtte ja nelipühi vahel käisid linnakodanikud linnast väljas lindu laskmas. Selleks mindi pühapäeva

õhtupoolikul pikas rongkäigus selleks määratud kohta. Sinna oli püstitatud pikk ritv, mille otsas asetses hõbedast lind. Seda, kes linnu raudnoolega maha laskis, hüüti kuningaks ja teda tervitati suure hõiskamisega. Eriti rõõmsad olid muidugi ta sõbrad ja need, kes ta peale olid kihla vedanud. Suure pidulikkusega tuldi siis linna tagasi ja saadeti kuningas gildimajja. Kõik tänavaääred, kust rongkäik läbi läks, olid täis lõbusatujulisi inimesi ja kõigi pilgud otsisid kuningat. See kandis käes ritva hõbedast linnuga, aga kõrgel tema ees kanti terasest vibu ja noolt, millega ta oli lindu lasknud. Ehitud gildihoones ootas linnuridva-pidulisi külluslik õhtusöök. Sellest osa võtvate kaunitaride hulgast valiti ilusaim neiu kuningannaks ja ta pidi kogu õhtu kuningaga vestlema ja tantsima.

Linnuridva-pidustused keetsid kolm pühapäeva pärast lihavõtteid ja neil korral ei pidanud õpetajad pärastlõunasi jumala-teenistusi. Inimesed siis kiriku ei tulnud, vaid ruttasid linnulaskmist vaatama.

Suvistepühade ajal algasid teised pidustused. Siis mindi linnast „maisse“, valiti seal endi keskelt maikrahv ja tuldi siis suure toredusega tagasi. Valitu pidi aga küllusliku pidusöögi korraldama. Maikrahvi-pidustusi peeti terve suve läbi peaaegu igal pühapäeval ja seda tegi ka lihtrahvas.

Talupojad. Nende aineeline olund. Maa üldise jõukuse kasvamisega paranes XVI sajandi esimesel poolel ka talupoegade aineeline olund. Mõnel pool oli jõukuse kasvamine suurem, teisel muidugi vähem. On näit. säilinud andmed ühe keskmise suurusega talu kohta, kus XVI sajandi keskel oli 6 hobust, 4 härga, 9 lehma, 4 vasikat, 3 lammast, 6 siga ja 2 kitse. Sellestasjast on teada ka ühe sepa pärand, kus loetellakse 12 lehma, 22 mullikat ja vasikat, 11 härga, 7 hobust, 39 siga, 25 lammast jne. Muu vara hulgas olid väärtuslikumad 12 tinakannu, 6 hõbelusikat, hõbedast ehteasjad, messingist katlad, praepannid jne. Samalaadilisi andmeid leidub veel teisaltki. Sellest võib järeldada, et jõukuse tõus oli ülemaoline, kuigi mitte igal pool ühesugune.

Talupoegade pidustused. Nagu kõrgemad seisused, nii armastasid talupojadki pidustusi. Neist olgu esijoones nimetatud juba vanast ajast pärinevad vakupeod. Seal söödi, lõbutseti, tantsiti torupillide saatel ja joodi rohkesti õlut. Jooginõudeks olid puukarikad, mida hüüti kaussideks ja mis olid nii suured, et neis oleks

võinud lapsi pesta. Vakupidusid peeti mihkkipäeva ja jõulude vahel. Siis algas pulmade hooaeg, mida peeti hea saanitee tõttu tavaliselt ikka jõulu ja vastlapäeva vahel.

Suvel armastasid talupojad koguneda laupäeva õhtuti kiriku juurde, kus siis mängiti ja tantsiti öö läbi. Pühapäeval käidi jumalateenistusel ja pärast seda jätkati pidutsemist kuni õhtuni.

Ka jaanipäeval peeti suuri pidustusi. Sel ajal polnud küll ühtegi linna, alevit, mõisa ega küla, kus ei tehtud jaanituld. Varem ail aegadel kasutasid mungad jaanitule-pidusid omis huvides ja käisid seal patukustutuskirju müümas, sest jaaniõllest purjus talupojad olid helded neid ostma. Mõisnikud aga käisid sellistel rahvakogunemistel oma ärapõgenenud talupoegi varitsemas.

Mõnel pool korraldasid talupojad ka linnulaskmist, milleks olid kirikute juures püstitatud linnuridvad.

Vene-Liivi sõda.

Põhjused. XVI sajandi keskel kasvas hädaoht idast orduriigile suuremaks kui kunagi varem. Venemaal valitses tollal tsaar Joann IV, keda ajaloos kutsutakse Julmaks. Joann IV jälgis hoolega orduriigi sisemist arengut ja kui ta märkas sel alal laostumist, tal tekkis julge otsus — viia Moskva riigi piir Läänemere kaldale. Läänemere ranniku võitmise otsust põhjustasid mitmed asjaolud. Venemaa hakkas järjest rohkem vajama v a b a l ä b i - k ä i m i s t Lääne-Euroopaga. Sealt vajati ju käsitöölisi ja relvi. Eriti taotlesid otseühendust Lääne-Euroopaga Moskva kaupmehed. Nad lootsid seekaudu vabaneda Liivimaa linnade vahetalitusest, kes võtsid Vene kaupmeeste kasudest teatud osa endile. Samal ajal püüdis aga Vana-Liivimaa omakasu mõttes takistada Vene sidemeid Lääne-Euroopaga. A. 1554 läksid Liivimaa saadikud Moskvasse, et pikendada rahu Venemaaga. Seal aga esitati neile rasked tingimused ja nõuti muu hulgas ka seda, et Tartu piiskop maksaks tsaarile maksu. Liivimaa saadikud väitsid küll, et selline nõudmine pole õigustatud. Tsaar aga kinnitas üllatuseks, et Liivimaa kuuluvat Vene võimu alla. Teel olid saadikud mitmel pool märganud venelaste sõjalisi ettevalmistusi, mida tehti Rootsi vastu. Liivimaalased pidasid neid eksikombel oma kodumaa vastu sihi-

tuks ja võtsid seetõttu kõik tsaari tingimused vastu. Rahu pikendada said nad aga ainult 15 aastaks. Vana-Liivimaal oli nüüd valida kaks teed: kas täita antud lubadused või hakata valmistama sõja vastu ja selleks sõpru otsima. Tegelikult ei tehtud ühte ega teist. Küll aga sõlmis ordu oma sisemise nõrkuse sunnil Poolaga a. 1557 Posvolis liidu Vene vastu. Sellest ei võinud ordu aga kohe

Joann IV.

puhkevas sõjas mingit kasu saada, sest leping astus jõusse alles aastate möödumisel. Sel teel oli tsaari ainult ärritatud, ilma oma seljatagust kõvendamata. Samal aastal läks Vana-Liivimaalt jälle saatkond Moskvasse, et tsaariga eelnimetatud maksu asjus nõu pidada. Pika kauplemise järel lepidi saadava rahasumma kohta kokku. Tsaar saatis ka oma mehed Liivimaa saadikute korterisse lubatud rahasummat vastu võtma. Liivimaalastel aga polnud seda anda. Nüüd sai Joann IV ülivihaseks. Ta laskis saadikuile ütelda, et kui nad tema narrimiseks on Moskvasse tulnud, siis lah-

kugu kohe. Küll ta ise tuleb oma raha järele. Selle järel kuulutaski tsaar Liivimaale sõja, kuna see on jätnud maksud maksmata, pole Venemaale minevaid ametimehi oma maalt läbi lasknud ja on sõlminud Vene-vastase liidu Poolaga.

Sõja algus. Narva langemine. 1558. a. jaanuaris tungis suur Vene sõjavägi Pihkva poolt tules Tartu piiskopkonda. Kõikjal, kust venelased läbi läksid, jäid järele tuhahunnikud ja laibad. Mõnel pool olid nad inimesi enne surmamist veel metsikult piinanud. Nii elati siis Kagu-Eestis väga raskeid päevi. Samal ajal peeti Tallinnas aadlikke pulmi. Sinna oli kutsutud palju külalisi ja pidut-

seti harukordse toredusega. Pruudi sõbrad veel hooplesid, et pulmad peavad kujunema sääraseks, et neist lapsed ja lapselapsedki kõnelevad. Kui sõjasõnum Tallinna jõudis, ei katkestatud pidustusi, vaid lõbutseti endise hooga edasi. Vaenlane aga jõudis põletades ja laastates juba Tartu alla. Linn oli tulvil põgenikke täis. Paljud talupojad ei pääsenud enam sisse ja otsisid varju vallikraavist. Sinna tungisid neile venelased kallale ja tapsid kaitseta inimesi. Linnas oli küll relvastatud mõisnikke, aga need ei julgenud vaenlasele vastu minna. Nad vaatasid pealt, kuidas eemal nende mõisad tules hävisid. Tartut venelased piirama ei hakanudki, vaid liikusid siit edasi Virumaale. Kuskil polnud nad leidnud nimetamisväärset vastupanu. Pilgates ütles üks venelane ordurüütlite kohta: „Suvel on neil liiga kuum sõdida, talvel aga väga külm, ja lahingut pidades nad tahavad sulgpatjadel istuda.“ Liivimaalt ruttas nüüd rahusaatkond tsaari juurde läbirääkimistele, kuigi sellest polnud suurt tulu loota. Veel samal aastal hakkasid venelased Jaanilinnast *Narvat* pommitama, kivikuulide ja tulekeradega. Need ei tekitanud aga suurt kahju. Mai algul suurendasid venelased sõjategevust Narva vastu. Kaitsjate hulgast aga lahkusid nüüd omavoliliselt mitmed väepealikud ühes oma meestega. Sellises olukorras langes linn suurema vastupanuta kevadel **1558** vaenlase kätte.

Vastseliina langemine. Sõja puhkemisel oli ordumeistriks *Fürstenberg*. Ta püüdis koguda sõjaväge maa kaitseks, kuid see andis väheseid tulemusi. Kellelgi polnud asja vastu tõsist huvi. Kui kusagil ohvrimeelsusest, julgusest ja kodumaa-armastusest on puudus olnud, siis kõigepealt Vana-Liivimaa kõrgemal seisustel. Igaüks mõtles ainult tänasele päevale ja mitte kaugemale. Nähes Vana-Liivimaa kaitsetust tungisid venelased a. 1558 umbes 60 000-mehelise väega uuesti Tartu piiskopkonda ja asusid piirama *Vastseliinat*. See linnus oli sellal üks tugevamaid ja suutis üsna kaua vastu panna. Siis aga tekkis sõdurite keskel mäss ja *Vastseliina* alistus. Ordumeister asus sellal *Kirumpää* linnuses. Ta ootas sinna abivägesid kogu maalt, kuid need ei saabunud. *Vastseliina* langemise järel ta lahkus *Kirumpääst* ja läks *Valga* poole.

Tartu langemine. Venelased ei läinud *Fürstenbergi* taganemist takistama, vaid pöörasid Tartu poole. Juba juulis asusid nad linna piirama. Tartu seisund oli väga halb. Sõdureid oli vähe,

müüristik vilets, laskemoona ja toiduaineid napilt. Siiski pandi vaenlasele esialgu vastu. Venelased pommitasid linna kogu aja ägedasti ja tegid sellele palju kahju. Veel ei tahtud alistuda ja oodati Fürstenbergilt abi. Seda aga ei tulnud. Siis tegi Vene väepealik Peeter Šuiski ettepaneku alistumiseks, lubades kõigile kindlustada tsaari armu ja rahu. Vastasel korral ähvardas ta tappa kõik elanikud, armu andmata väikseimale lapselegi. Raad omalt poolt nõudis, et alistumise korral jäetaks puutumata kodanike varandus, nende usk, kauplemise vabadus ja senised kaalud ning

Vene sõdureid XVI-st sajandist.

mõõdud. Tartu piiskop nõudis endale Kärkna kloostri ühes sellele kuuluvate maade ja rahvaga. Peeter Šuiski oli nende tingimustega päri ja Tartu alistus juulis 1558. Palju elanikke lahkus linnast, nende hulgas ka piiskop. Viimane asus oma varandusega Kärknasse. Hiljem aga saadeti ta Venemaale, kus ta suri. Venelastele langes saagiks üle 500 kahuri ja palju varandust. Muidu pidas Šuiski antud lubadustest kinni ja kandis hoolt eriti selle eest, et alistatuile ei sünniks võitjate poolt kurja. Tartlased olid talle selle eest tänulikud. Nad saatsid talle kingituseks kullast karika, veini, õlut, värskaid kalu ja kompvekke, mis ka hea meelega vastu võeti. Pärast Tartu langemist jätkasid venelased edukalt edasitungimist, leidmata kuskil suuremat vastupanu.

Sama aasta augustis nad olid juba Tallinna all, mille vallutamine neil siiski ei õnnestunud. Septembris lahkus osa venelasi maalt, osa aga jäi siia.

Vaherahu. Kevadel 1559 sõlmis Joann IV Vana-Liivimaaga kuueks kuuks vaherahu. Seda aega püüti siin kõigiti kasutada maa kaitse paremaks korraldamiseks. Samuti püüti välisabi hankida Poolalt ja Rootsilt, kuigi väheste tulemustega. Pealootus jäi ikkagi omale jõule. Paljudele paistis silma tõsiasi, et vastupanu vaenlasele oli olnud liiga nõrk. Suurimaks süüdlaseks selles peeti ordumeister Fürstenbergi. Ta tagandati ja uueks ordumeistriks sai auahne ja omakasupüüdlük G. K e t t l e r.

Härgmäe lahing. Pärast vaherahu möödumist algas sõja-tegevus uuesti. Venelaste eesmärgiks oli nüüd esijoones meie kodumaa lõplik vallutamine. Suvel 1560 liikus 40 000-meheline Vene sõjavägi põhja poolt Võrtsjärve Viljandi suunas. Lõunast lähenes vanale linnusele teine sõjavägi, mille suurus oli 12 000 meest. Sellele ruttas H ä r g m ä e le vastu ordumarssal (ordu sõjanduse juht) Philipp Schall von Bell umbes 500 ratsanikuga. Suurema vaevata piirasid venelased nad ümber. Algas äge ning verine lahing, mis lõppes venelaste täieliku võiduga. Muude hulgas langes ka ordumarssal ja temaga koos mitmed teised ordu tähtsad tegelased. Härgmäe lahing oli viimne välil lahing, kus lehvis ordu lipp.

Viljandi langemine. Pärast Härgmäe lahingut lähenesid venelased V i l j a n d i e ka lõuna poolt ja ühinesid põhja poolt tuleva väega. Saabusid otsustavad tunnid. Viljandi linnus oli Vana-Liivimaal tugevamaid. Ta oli juba looduslikult hästi kaitstud, asetsedes kõrgel mäekünkal, kuna ühel küljel oli järv. Peale selle piirasid teda tugev vall ja sügavad kraavid. Ei tuntud seal ka laskemoona puudust, samuti oli sõdureid vajalikul määral. Linnuse kaitset juhtis Fürstenberg. Võis loota, et ta suudab vaenlasele kaua vastu panna, kuid asi kujunes ometi teisiti. Niipea kui venelased Viljandi alla jõudsid, hakkasid nad seda piirama ja pommitama. Tekkinud tulekahju tõttu hävis peaaegu kogu linn. Ainult mõned üksikud majad jäid alles. Linnusel aga polnud nimetamisvääretki viga. Siis aga hakkasid palgasõdurid mässama ja nõudsid saamata jäänud palga tasumist. Nad vangistasid koguni Fürstenbergi ja riisusid ta paljaks. Oli selge, et niiviisi ei suudeta vaen-

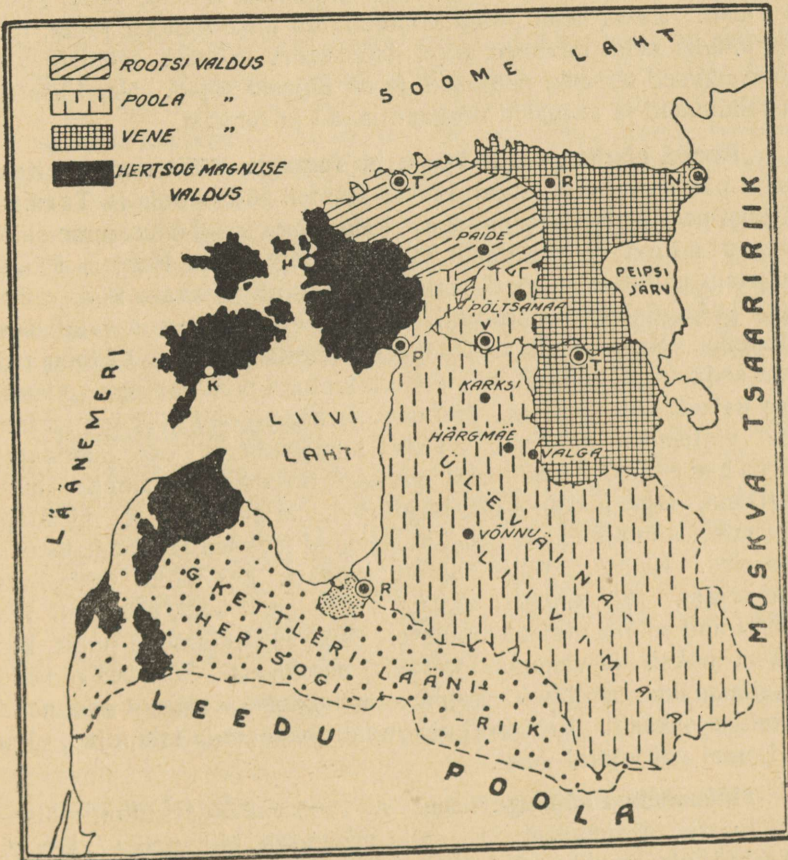
lasele vastu panna, ja linnus alistus **1560.** a. suvel. Fürstenberg viidi Moskvasse vangi. Palgasõdurid võisid vabalt linnast lahkuda. Viljandi langemise järel jätkusid venelaste rüüsteretked, mis ulatusid Võnnu, Pärnu, Läänemaa ja Tallinnani. Rida linnuseid langes venelaste kätte. Loodeti vallutada ka Paide, mis aga ebaõnnestus. Meeskond oli seal küll väike, kuid pani üllatava vapusega vaenlasele vastu. Venelased piirasid linnust kuus nädalat ja lahkusid siis. Hilissügisel läks enamik Vene sõjavägesid jälle omale maale tagasi. Vana-Liivimaa seisund aga oli kujunenud täiesti lootusetuks. Ei saadud kokku raha, polnud sõdureid ja puudus ka mees, kes oleks osanud kõiki koondada võitluseks vaenlase vastu.

Talupoegade rahutused. Venelaste rüüsteretkede all said kõige raskemini kannatada talupojad. Vaenlane laastas halastamatult ja tema eest polnud kerge varjule pääseda. Põgeneti küll metsadesse, soodesse ja rabadesse ja viidi võimaluse korral varanduski peitu, aga seda ei suudetud alati teha. Talupojad olid pidanud aasta-aastalt isandaile makse maksma ja rasket tegu tegema, kuid ei saanud neilt raskel hädaajal mingit kaitset. See ajas nad vihale ja a. 1560 puhkes **H a r j u m a a l** mäss. Sealt levis see ka Lääne- ja Virumaale. Mässulised talupojad valisid endile pealiku ja otsustasid selle juhtimisel mõisa-ikke täiesti maha raputada. Nad põletasid mõisu ja tapsid aadlikke, keda aga kätte said. Siis saatsid nad saadikud Tallinna linnaga sõprust tegema. Raad manitses neid tungivalt rahu pidama ja oma ettevõttest loobuma. Talupojad aga olid teisel arvamusel ja asusid piirama Koluvere lossi, kuhu oli varjule põgenenud palju ümbruskonna mõisnikke. Piiratuile saabus appi Saaremaa endise piiskopi vend ühes väikese ratsa-salgaga. Kokkupõrge kujunes lihtsaks relvadeta talupoegade tapmiseks. Suur hulk mässulisi surmati sealsamas. Teisi võeti vangi, piinati ja poodi osa neist Koluveres, osa aga Tallinna väravate ees. Talupoegade juht kisti neljaks lõhki.

Orduaja lõpp. Vana-Liivimaa elujõud oli niivõrd kahanenud, et kokkuvarisemine osutus paratamatuks. Tükk tüki järele langes ta kõdunenud kehast ja sattus välisriikide valdusse. Juba a. 1559 müüs Saare-Lääne piiskop oma maad **T a a n i** kuningale. Järgmisel aastal saabus Kuressaarde Taani kuninga vend hertsog Magnus ja võttis piiskopkonna oma valitsemise alla.

Tallinn hakkas lähenema Rootsile, lootes sealt toetust. A. 1561 alistuski **T a l l i n n** kuningas Eerik XIV-le, kes valitses

Rootsis oma isa Gustav Vasa järglasena. Samal aastal läks Rootsi valitsuse alla ka Harjumaa ja osa Järvast ja Virust. Venelastele jäi enamik Virumaast, Tartu ja Võrumaa ja osa

Vana-Liivimaa jagunemine pärast orduriigi langemist.

Viljandimaast. Ülejäänud osa Vana-Liivimaast põhja pool Väina jõge alistus Poolale. Riia linn jäi iseseisvaks. Kurumaa sai hertsogiriigina Kettlerile, aga viimane oli Poola kuninga vasall. Nii lõppes orduaeg a. 1561.

Eestlased mitme riigi valitsuse all.

Vahekord naabrite vahel. Vana-Liivimaa iseseisvuse kokkuvõtteks rajasid oma võimu meie kodumaal Rootsi, Vene, Poola ja Taani. Ükski neist polnud omandatud maa-aladega rahul, igaüks püüdis neid naabrite arvel laiendada. Sellele seltsisid veel mõnesugused teisedki põhjused, ja nii algasid sõjad. Need kestsid aastakümneid ja kurnasid rängasti maad ja rahvast.

Rootsi võitluse algus Poola ja Taaniga. Mõisamehed. Kaks aastat pärast orduaja lõppu puhkes Rootsil sõda Poola ja Taaniga. Võitlust peeti vahelduva õnnega. Esimesena tegid edusamme siiski rootslased ja vallutasid Pärnu, Haapsalu ja Paide. Pärast Haapsalu vallutamist võeti sealsest toomkirikust kaasa kõik väärtasjad ja koguni kiriku kelladki. Need viidi Tallinna ja valati seal kahureiks. Samuti laastati Haapsalu ümbrust ja kogu Läänemaad, tehes seda nii põhjalikult, et mõned talupojad pidid ise atra vedama, kuna naised seda juhtisid. Hobused ja härjad olid kõik ära viidud. Neis võitlustes hakkasid varsti silmapaistvat osa etendama mõisamehed. Need olid endistes ordulossides ametis olnud sakslased, nagu lossifoogtid, kirjutajad, majateenijad jt. Orduaja lõppemisel muutus nende aineeline seisund halvaks ja nad hakkasid sõdureiks. Nendega liitus muudki rahvast, kes lootis leida oma õnne sõjast. Mõisamehed sõdisid sageli omal käel, enamasti aga astusid nad mõne riigi teenistusse. Nad võitlesid selle poolt, kes rohkem maksis, ja vahetasid kergesti peremeest. Sõdades pidasid nad silmas ikka omi huve. Esimesel võimalusel laastasid nad maad nii kuidas oskasid. Eriti said nende läbi kannatada talupojad, olgu need omal või võõral maal.

Mõisamehed sõjategevuses. A. 1565 vallandati rühm mõisamehi Rootsi teenistusest. Et neile seejuures täit palka välja ei maksetud, otsustasid nad endisele peremehele kätte maksta. Salakavalal viisil vallutasid nad Pärnu, mis nüüdsest läks Poolale. Tiivustatud säärasest edust, otsustasid needsamad mõisamehed minna Tallinna ründama. Veel samal aastal asusid nad laagrisse Ülemiste veski juurde tammikusse. Seal nad ehtasid endile laudadest peavarjud, kohendasid neis oma magamisasemed hästi pehmeks, riputasid torupüssid seinale ja hakkasid kohe loomi tapma ja süüa valmistama, „just kui oleksid mõnele Liivimaa peole

või varrulle tulnud“. Muretult veedeti aeg laupäeva õhtust esmapäeva hommikuni, siis aga ründasid neid rootslased. Nähes nende liginemist lausus esiteks üks mõisameestest üsna üleolevalt: „Vaadake, sealt tulevad viletsakesed, mina nende pärast küll oma hobust ei sadulda.“ Aga varsti olid mõisamehed põgenema löödud ja kogu nende laager langes rootslastele saagiks. Seal leidis palju torupüsse ja hõbepusse, karratud kaitseriistu ja kõiksugu muid relvi. Siis saadi veel hulk hobuseid ja palju kura ning läti vankreid igasugu kraamiga. Töörahal oli tegu kõigi nende tapetud härgade, sigade ja lammaste äravedamisega, millega mõisamehed olid kavatsenud end võõrustada.

Pärast säärast võitu läksid rootslased põgenevat vaenlast taga ajama ja kohtasid sellega Vigalas S i p a küla juures. Lahingut ei peetudki. Rootsled laskisid ainult ühe kahuripaugu vaenlase keskele. See kuul aga haavas surmavalt mõisameeste pealikut ja muud mitte kedagi. Nähes oma juhi langemist põgenes terve jõuk laiali.

Tronivahetus Rootsis. XVI sajandi keskel valitses Rootsis teatavasti kuningas Eerik XIV. Ta oli küll andekas, aga tujukas ja haiglaselt umbusklik mees. Kuna ta oli sattunud tülli oma venna Johaniga, kõrvaldas viimane ta troonilt ja sai ise Rootsi kuningaks. See muudatus mõjutas ka meie kodumaa olusid. J o h a n oli abielus Poola printsessiga. See seik soodustas sõpruse arengut mõlema riigi vahel ja a. 1568 nad lõpetasid omavahelise sõja. Kaks aastat hiljem tegi Rootsi rahu ka Taaniga.

Vene vahekord Rootsi ja Poolaga. Johan III troonile saamisega muutus Rootsi ja Vene vahekord halvaks. Selleks mõjusid otsustavalt kaasa mõlema valitseja i s i k l i k u d suhted. Joann IV ei suutnud andestada, et Poola printsess oli abiellunud Johaniga, aga mitte temaga. Esialgu ta teeskles aga Rootsi kuninga vastu sõprust ja palus teda saata saadikuid Moskvasse läbirääkimistele. Johan III uskuski tsaari näilikku heatahtlikkust ja saatis saatkonna teele. See sai aga harukordse vastuvõtu osaliseks. Novgorodis rebiti saadikuil riided puruks, kisti neid juustest, pekseti ja lohistati teotades hobuste sappa seotult mööda maad. Teel Moskvasse toideti neid ainult aganaleiva ja veega ja öösel lasti nende magamisruumi kibedat suitsu, et nad ei saaks uinuda. Moskvas suridki nad kõigi vintsutuste tagajärjel. Ainult üks pääses hiljem

eluga Rootsi tagasi. Tsaar aga teatas Johan III-le, et „meie viha on süttinud põlema sinu maa vastu“. Edasi teotas ta kirjas kuningat ja ta suguvõsa, nimetades Johanit rasvakaupmehe pojaks. Ja lõpuks ta nõudis: „Kui sa saadad oma kuninganna ja kaks poegadest meie juurde, siis oleme meie sinu vastu niisama armulikud kui su venna Eeriku vastu ja laseme sind enesega läbirääkimisi pidada.“ Muidugi ei täitnud Johan III neid nõudmisi, vaid läkitas vastuseks kirja, milles põlastas tsaari kõrkust ja ülbet tooni ja ütles, et Rootsi kuningal pole mõttesegi tulnud venelasi karta. Nii sai sõda paratamatuks.

Veel enne kui Rootsiga, puhkes venelastel sõda P o o l a g a. Õnneks ei kannatanud eestlased selle all palju, sest pealahingud arenesid väljaspool meie kodumaad.

Liivimaa kuningas Magnus. Võitluses rootslaste ja poolakate vastu püüdis Joann IV leida toetust hertsog Magnuselt ja tema kaudu kindlustada endale siinsete sakslaste poolehoidu. Magnus oli riiakas ja auahne mees ja sepiitse plaane oma maalade suurendamiseks. A. 1570 sõitis ta ühes saatjaskonnaga tsaari kutsel Moskvasse. Seal ta sai hiilgava vastuvõtu osaliseks. Tsaar kutsus tema ja kõik ta kaaslased enda juurde külla ja kostitas neid toredasti. Igaühte austas ta seisuse ja ameti kohaselt kingitustega, nii ei jäänud tallipoisski tähele panemata. Tsaar ise oli lõbusas tujus ja kiitles, et ta süda olevat õiglaselt saksameelne. Siis laskis ta Magnuse kroonida **L i i v i m a a k u n i n g a k s** ja vabastas tema auks kõik sakslased Moskva vanglaist. Tsaari poolt oli see kõik ainult kavalus. Tehes Magnuse endast sõltuvaks, lootis ta selle mehe kaudu laiendada oma võimu üle kogu Liivimaa. Sidemete kindlustamiseks ta soovitas ka oma sugulase Magnusele naiseks. Pulmad peeti mõni aasta hiljem ja neist võttis tsaar ise osa. Ta oli siis rõõmus, laulis, tantsis ja lõi laulukoorile oma valitsuskepi takti. Magnus polnud aga mees, kes oleks suutnud tsaari lootusi täita. Kuninga seisund Liivimaal kujunes vähe kadestamisväärseks. Venelased andsid talle ainult P ö l t s a m a a ja K a r k s i lossi ühes juurdekuuluvate maa-aladega, aga loodetud kaasavara rahas jäi saamata. Magnus valis oma asukohaks Põltsamaa lossi, kuid kannatades rahapuudust ei saanud ta seal korralikku õukonda pidada ega lahedalt elada. Muret tegi talle ka ta noor abikaasa, kes oli alles 13-aastane laps. See igatses

taga oma endist kodu ja nuttis sageli. Ega osanud kuningas teda siis muuga rahustada kui maiustistega. Viimaks sattus Magnus tsaari viha alla ja pidi põgenema. Hiljem ta asus elama Kura- maale ja sinna surigi.

Tallinna piiramine. Rootslaste ja venelaste vahel alanud sõjas olid viimased meie kodumaa piirides esialgu üsna võidukad. Rootsi siinseist aladest oli neil vallutamata ainult Tallinn. Selle piiramist nad alustasid 1577. a. jaanuaris. Venelastel oli seekord kaasas palju püssirohtu, kahureid, tulepomme, raud- ja kivikuule jne. Mitmete kivikuulide raskus ulatus 225 naelani. Aga ka Tallinn oli hästi kindlustatud ja tarbeaineid oli sinna varutud terveks aastaks. Kahureid oli tallinlastel hoopis rohkem kui venelastel. Neid oli koguni nii palju, et kõiki polnud vaja tarvitadagi. Pealegi valvasid võimud vaenlase iga sammu. Pommitamise vastu võeti tarvitusele kõiksugu ettevaatusabinõud. Pööninguult lasti ära koristada puud, heinad ja kõik kergesti süttiv materjal. Iga majaperemees pidi käepärast hoidma märgi härjanahku ja katlaid või toobreid külmunud sõnnikuga, et nendega tulekeri kustutada. Linnas aga olid vahid väljas, et jälgida tulepommide lendu. Kui nähti linna mõnda maha langevat, tuli kohale ratsutada ja ära kustutada. Iga kustutatud tulepommi eest saadi väeülemalt tasuks 3 marka. Ka kivikuulidega ei saadud suurt kurja teha, sest Tallinna hooned olid tugevasti ehitatud. Ainult Kiek in de Kök'i torni lasksid venelased nii suure augu, et sinna oleks võinud paar härga sisse minna. Seegi viga parandati linlaste poolt varsti. Tõsist hirmu sisendas piiratuile vaenlase katse kahe müüritorni alla käike kaevata, et neid siis õhku lasta. Kaevamine aga ei edenenu, ja sellest loobuti. Siis hakkasid Vene sõjaväes levima haigused ja toidupuudus muutus kibedaks. Seetõttu lõpetasid venelased juba seitse nädalat kestnud piiramise ja lahkusid. Linna, mida seni ükski vaenlane polnud suutnud tormiga vallutada, ei suutnud ka venelased alistada.

Talupojad sõjategevuses. Ivo Schenkenberg. Kestvad sõja-aastad lõid meie kodumaal hoopis erakordse olundi. See puudutas väga teravasti ka talupoegi. Need ei saanud enam rahulikult oma tööd teha, sest vaenlane kippus pea siit, pea sealt kallale ja hävitas kõik töötulemused. Nähes, et põlluharimine ei toida, haarasid paljud talupojad relvad kätte, et nendega ülalpidamist saada. Lei-

dus sääraseidki talupoegi, kes liitusid venelastega, enamik neist aga võitles Rootsi vägedes.

Eriti laialdase kuulsuse omandas salkkond talupoegi, kes võitles Tallinna müntmeistri-selli I v o S c h e n k e n b e r g i juhatusel. Sinna oli koondunud peamiselt Harju talupoegi — 400 kartmatut meest. Nad olid hästi relvastatud, korralikult välja õpetatud ja seisid vähese palga eest Tallinna linna teenistuses. Oma vahvuse tõttu olid nad lugupeetud omal maal ja kardetud vaenlase keskel. Mitu aastat järjestikku tegi Schenkenberg venelastele hirmu, rünnates neid kord siin, kord seal. Mõned venelased olid juba nii araks tehtud, et pidasid vahel teeäärseid põõsaidki tema meesteks. Viimaks sattus Schenkenberg oma salgaga mitu korda suurema vaenlase väega vastamisi. Ta sai haavata ja langes vangi. Venelastel oli nüüd nii suur rõõm, nagu oleksid nad vangistanud mõne maa valitseja. Schenkenberg viidi tsaari käsul Pihkvasse ja hukati seal.

Zapolje rahu. Pärast Tallinna piiramist kujunes maa laastamine otse masendavaks. Röövimisest elatumine oli saanud tavaliseks nähtuseks. Seda tegid nii rootslased, venelased, sakslased kui ka eestlased. Peaaegu võimatu on üles lugeda, mitu korda üks ning sama koht rüüstamise all kannatada sai. Maa oli mitmel pool nagu üle pühitud. Polnud seal enam inimesi, ei loomi ega elamuid. Sellises viletsuses hakati üha enam igatsema rahu, mis tundus juba nii kaugena nagu muinasjutt. Ent viimaks see ometi saabus. A. 1582 sõlmiti Zapoljes Venemaa ja Poola vahel rahu. Selle järgi läks nüüd kogu L õ u n a - E e s t i Poola valitsuse alla. Venelased kaotasid meie kodumaa selles osas kõik need alad, mis nad olid orduaja lõpul saanud.

Pontus de la Gardie. Pljussa rahu. Ka Vene-Rootsi võitluses lähenes otsustav pööre. See oli suuresti tingitud Rootsi väepealiku Pontus de la Gardie võitudest. Sellest mehest räägib rahvamälestus umbes järgmise loo: „Kord oli raske ja pikk sõjaaeg, kus vaene talupoeg pidi endale varju otsima rabades, metsades ja soodes. Venelased aga asusid Rakveres ja keegi ei suutnud neid sealt välja ajada. Siis tuli hiid Soomest jäätükil üle lahe. Mantel oli tal purjeks ja meeskonda kandis ta oma seljakotis. Eesti randa jõudes ta avas koti ja puhus mehed välja. Need muutusid sulgedeks ja lendasid Rakverre. Seal muutusid nad mees-

teks ja ründasid venelasi.“ Ja tõepoolest nagu hiid tuli a. 1581 Pontus de la Gardie Viiburist üle kinnikülmunud Soome lahe Eestisse. Hoolimata sellest pikast ja harukordsest teest ruttasid rootslased kohe Rakvere alla ja vallutasid selle lühikese piiramise järel. Siis hakkas võidukas väepealik Narva vallutamiseks ettevalmistusi tegema, muretsedes moona, sõjavarustust ja kogudes vägesid. Narva alla saabudes tal oli umbes 10 000 meest ja 42 kahurit. Linna tulistati järgemööda kaks ööd-päeva. Siis võeti ette üldine tormijooks, ja Narva alistus. Rootsi oli aga sõjast üsna kurnatud ja Pontus de la Gardie soovitas Johan III-l rahu teha. A. 1583 sõlmitigi Pljussa jõe suudmes Vene ja Rootsi vahel kolmeaastane vaierahu. Rahuläbirääkimiste ettevalmistusel uppus Pontus de la Gardie Narva jõkke. Lõplik rahu tehti alles a. 1595 Täyssinä. Seega oli meie kodumaa ühe osa saatus pikemaks ajaks kindlaks kujunenud. Nimelt langes rahulepingu alusel kogu Põhja-Eesti Rootsi valitsuse alla.

Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis. Sõdade ajal oli Rootsile kuuluvate maa-alade suurus siin üsna kõikuv. Kord kuulus talle ainult Tallinn ja natuke maad selle lähemas ümbruses. Siis alistati mõned alad Lõuna-Eestist ja mõned Saaremaa osad. Alles Pontus de la Gardie suurte võitude järel kujunesid Rootsi valduste piirid kindlaks. Neid alu hakati hiljem püsivalt nimetama Eestimaaaks. Liivimaa aga kutsuti praegust Lõuna-Eestit ühes Põhja-Lätimaaga kuni Väina jõeni. Eestimaa aladest kuulus osa riigi ja osa mõisnike valitsuse alla. Riigi alade valitsemine toimus vastavate ametnike kaudu. Rootsi kuninga esindajaks Tallinnas oli asehäldur. Teda hüüti vahel ka kuberneriks. Sageli ta täitis ka sõjapealiku kohuseid, kui kuningas polnud selleks kedagi teist määranud. Siis hoolitses ta ka linnuste korrashoiu eest ja valvas hoolega selle järele, et maksud riigi-talupoegadelt korralikult laekuksid. Riigimõisade eesotsas seisis foogtid. Need olid sageli nimetatud otseselt kuninga poolt ja esitasid temale ka oma aruanded. Nemad kogusid riigi-talupoegadelt makse ja olid neile ka kohtumõistjaks. Mõisnike maa-aladel olid peremeheks muidugi mõisnikud. Juba Eerik XIV oli kõik nende eesõigused kinnitanud ja seda tegid hiljem veel mitmed Rootsi kuningad. Mõisnik oli oma talupoegadele nagu väike isevalitseja. Ta maksustas neid nii, kuidas soovis, mõistis kohut ja hooldas ka kirikut. Rootsi valit-

sejail polnud siin peaaegu mingit ütlemist. Samal ajal olid mõisniku kohustused riigi vastu üpris väikesed. Esiialgu nad pidid ratsateenistusest osa võtma. Hiljem määrati aga nii, et nad teatava maa-ala kohta pidid ülal pidama ja sõja korral välja saatma ühe ratsasõduri. Kui aga kuningas tahtis mõisnike maa-aladel sildu ehitada või teid parandada, siis pidi tal selleks ikka olema mõisnike nõusolek. Sõja-aastate mõjul, osalt ka aadlike endi hoolimatuse tõttu oli nende maa-aladel palju korraldamatust. Kohtupidamine oli äärmiselt puudulik. Kirikuolud olid viletsad. Kүүidi-kohustus oli teeäärseile talupoegadele otse nuhtluseks. Neid võeti alatasa nii riigiametnike kui ka eraisikute poolt sunniviisil kүүiti. Samuti tuldi öömajale vägisi ja aeti ruumi nappusel taluelanikud vahel elamust välja. Talupoja elu läks varasel Rootsi ajal võrreldes orduajaga halvemaks. Rootslased olid küll üllatunud siinsete mõisnike karmusest talupoegade vastu, kuid parandusi sel alal ei suutnud nad heast tahtest hoolimata läbi viia. Talupoja maksukoorem paisus üsna kõrgeks. Samuti kasvas ka teopäevade arv, mis kujunes üldiselt suuremaks kui orduaja lõpul.

Taani aeg Saaremaal. Sõjad puudutasid Saaremaad XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul vähe. See oli tingitud esmajoones maa asendist. Esiialgu valitses Saaremaal Magnus Saare-Lääne piiskopina. Hiljem liideti see maa otseselt Taaniga. Maa-aladest kuulus seal vähemik mõisnikele ja enamik riigile. Ka Saaremaal oli valitsus mõisnike eesõigused kinnitanud. Sellest hoolimata oskasid Taani kuningad end siin tugevamini maksma panna kui Rootsi valitsus Põhja-Eestis. Mõisniku tähtsamaks kohustuseks riigi vastu oli siingi sõjateenistus. Ta pidi teatava maa-ala kohta andma ühe sõduri.

Riigimaid valitses asehaldur, kellel oli abiks hulk alluvaid ametnikke. Kohtupidamine mõisamail kuulus mõisnikele. Riigimail asuvate talupoegade üle mõistis kohut vakukohus. See koosnes talupoegadest ja pidas oma istungeid asevalitseja ja maakirjutaja juhtimisel. Talupoegadest moodustati ka mõned sõjaväeühikud, mille suurus oli kokku 800 meest. Mis puutub talupoja maksudesse ja kohustustesse, siis need kasvasid märgatavalt. Eriti tunduvalt suurenes teopäevade arv ja jõudis XVI sajandi lõpul samale tasemele kui Põhja-Eestis.

Saaremaa kaubanduslikuks keskuseks oli Kuresaare, millele Magnus andis a. 1563 linna õigused. Taani kuningad nägid

meelsasti selle linna kasvamist ja soodustasid kõigiti ta kaubandust. Taani aeg Saaremaal kestis kuni a. 1645, millal see maa sattus Rootsi valitsuse alla.

Poola aja algus Lõuna-Eestis. Orduaja lõpul alistusid teatavasti suured maa-alad Vana-Liivimaast Poolale. Mõisnikud muidugi hoolitsesid selle eest, et nende eesõigused jäetaks puutumata. Poola kuningas Sigismund II August kinnitaski mõisnikele eesõiguste-dokumendi, mida nimetatakse Sigismund Augusti privileegiks. Selle järgi lubas kuningas Liivimaal kehtima jätta luteri usu ja senise õiguse. Riigiametid kindlustati ainult siinseile sakslastele. Peale selle kinnitati mõisnikele nende senised läänid ja talupojad jäeti endiselt sunnismaiseks. Kohtupidamine nende üle jäi täielikult mõisahärrale.

Stephan Báthory. Maavalitsemine. A. 1576 sai Poola troonile Stephan Báthory, kes oma iseloomult oli nagu sündinud kuningaks. Ta tegutses sihikindlalt ja paindumatult. Seetõttu püsisid tema ajal riigiasjad korras ja Poola piirid laienesid. Viimast asjaolu kinnitab ka Zapolje rahu. Stephan Báthory püüdis oma võimu kindlustada ka Liivimaal ega hoolinud mõisnike eesõigustest. Liivimaad valitses Poola kuninga nimel tema asemik. Maa oli jagatud kolme presidentkonda ja need jagunesid staarostkondadeks. Esimeste eesotsas seisisid presidendid, teiste eesotsas aga staarostid.

Toetudes Sigismund Augusti privileegile nõudsid Liivi mõisnikud siinseid riigiameteid endile. Stephan Báthory jättis sellised

Stephan Báthory.

nõuded tähele panemata. Ta ei usaldanud mõisnikke, teades, kuidas paljud neist sõdade ajal olid kõikunud kord selle, kord teise riigi poole. Nad meenutasid kuningale mõisamehi, kelle kohta üks poolakas tabavalt ütles: „Need on ammugi oma sõrmed mõlemal käel ära vandunud, kui nad nüüd veel edasi tahavad vanduda, siis nad peavad selili heitma, jalad püsti ajama ja varvaste abil oma vande sooritama.“ Hoopis sügavamalt aga vihkas Liivimaa mõisnikke Poola aadli juht, kes oli kuninga hea sõber. Kord soovitas ta, et „oleks aeg ülemeretulnukaid, kes Liivimaale on kogunenud, täiesti hävitada või üle mere tagasi ajada“. Kuningas küll nii käremeelselt ei toiminud, aga ta hakkas siia ametisse määrama peamiselt poolakaid ja leedulasi. Ainult mõni tõesti usaldusväärne Liivi mõisnik pääses siis Poola riigi teenistusse. See tekitas siinse aadli keskel suurt kibestustunnet, aga kuningas ei lasknud end sellest eksitada.

Riigi- ja mõisamaad. Liivimaast oli osa riigi, osa mõisnike käes. Riigi päralt olid endised ordu, piiskoppide, toomhärade jne. mõisad. Riigi maa olid Sigismund Augusti ajal üsna jõudsasti kahanenud. Neid oli kerge käega antud mõisnikele kasutada. Stephan Báthory pani siingi korra maksuma. Ta laskis uurida dokumente, mille alusel maid kasutati. Selle järel pidid mitmedki mõisnikud oma mõisad käest andma, sest dokumendid polnud korras. Tunduvalt suurenesid riigimaad aga pärast Zapolje rahu, kui Tartu piiskopkond alistus Poolale. Siis said ainult vähesed aadliperekonnad oma mõisad tagasi. Teiste maad aga läksid riigile. Kui Liivi mõisnikud selle üle rahulolematust avaldasid, said nad üsna järsu vastuse. „Tartu piiskopkond on vaenlase käest relvadega võidetud ja neid maid pole kuningas kohustatud tagasi andma. Liitati on mitmed mõisnikud olnud truudusetud, mispärast nad oleksid pidanud kaotama mitte ainult maa, vaid ka pead. Kuninga kohus on vahet teha nende vahel, kes hoiavad riigi poole, ja kes on sellele vaenulised.“ Riigimaadest moodustati mõisad, mida juhtisid mõisavalitsejad. Maade läänistamisel andis kuningas eesõiguse jällegi poolakaile ja leedulastele, püüdes seega suurendada siinseil aladel riigitruude mõisnike arvu.

Katoliku usu levitamine Liivimaal. XVI sajandi esimesel poolel oli usupuhastus saavutanud mitmel maal silmapaistvaid tulemusi. Sellega ei suutnud katoliku kirik leppida, vaid püüdis

oma endist seisukohta tagasi võita. Kõigepealt kaotas ta enda juurest säärased pahed, mis vagades kristlastes olid esile kutsunud rahulolematuse. Patukustutuskirjade müük lõpetati. Vaimulikud pidid loobuma kergemeelsest elust ja kiriku ametisse võisid pääseda ainult väga väärikad isikud. Siis alustas katoliku kirik ägedat võitlust usupuhastuse vastu. Parimaks abiliseks selles sai talle jesuiitide ordu, mille oli asutanud hispaanlane Ignatius Loyola. Ordu liikmed ehk jesuiidid arendasid oma tegevust kõigis Euroopa maades. Nad tegutsesid avalikult ja salaja ega jätnud usupuhastuse vastu võitlemisel tarvitamata ühtegi abinõu. Rahvahulki nad mõjutasid tugevasti oma jutluste kaudu. Noorsugu aga püüdsid nad kasvatada katoliku vaimus oma koolides, mis olid eeskujulikult korraldatud. Järk-järgult kasvasid usulised vastuolud nii suureks, et neist arenesid mitmel maal välja nn. ususõjad. Tuntuim neist on 30-aastane sõda, mida peeti a. 1618—1648 Saksamaal. Paavsti võimu kasvamist toetas ka katoliiklik Poola. Liivimaal hakkas katoliku usu levikut soodustama Stephan Batory. Tema eesmärgiks oli võtta luteri kirikult selle ainuõiguslik seisukoht ja jätta ta püsima lubatud kirikuna katoliku kiriku kõrval. Katoliku usu levitamiseks rajati Võndu uus piiskopkond. Sealne piiskop pidi endal Pärnus, Tartus, Viljandis ja Võnnus abilisi pidama ja asutama koole kui ka kirikuid. Tähtsaks katoliku usu levitamise keskuseks sai aga Tartu. Jesuiidid saabusid siia a. 1583 ja nad võeti Poola valitsuse esindajate poolt lahkesti vastu. Esiotsa polnud neil sugugi kerge tegutseda. „Nelja sorti inimesi näib Jumal meie kätte usaldanud olevat,“ ütlevad nad. „Need on sakslased, poolakad, eestlased ja venelased, ja igäüks neist räägib ise keelt.“ Peagi aga said jesuiidid puudulikust keeleteadusest üle ja kuulutasid ka eestlastele nende emakeeles jumalastõna. Kaks aastat pärast siia saabumist nad avasid Tartus kõrgema õppeasutise — jesuiitide kolleegiumi, kus õppis teiste hulgas ka eestlasi. See sai silmapaistvaks katoliku usu levitajaks.

Jesuiidid ja talurahvas. Jesuiitide töö katoliku usu levitamisel kandis erinevat vilja. Linlased ja mõisnikud jäid enamasti luteri usule truuks, märksa vastuvõtlikumad olid aga talupojad. „Nad jooksevad meie juurde kokku otsekui jumalikust tungist aetud, olgugi et nende jutlustaja, kes on luterlane, püüab neid takistada,“ kirjutavad jesuiidid tollal. „Niipea kui rahvas

kuuleb, et katoliku vaimulik on ilmunud ja hakanud kristlikku õpetust seletama, kutsutakse käskjalgade kaudu kohale ka naaberpered. Ja kui meie oma kuhugi ööbima jääb, tulevad nad juba koidikul ta juurde.“ Sageli kutsusid taluinimesed jesuiite endi juurde elamuid pühitsema ja viljasaaki õnnistama. Jesuiidid kirjutavad tollal ka, et nende poolt õnnistatud vee läbi on mitmeid ime-tegusid sündinud, mis talupoegade poolehoidu on aina suurendanud. Nii olevat naine, kes nõia rohtudest peaaegu elu oli kaotanud, ajanud pärast pühitsetud vee tarvitamist lausa mürki välja ja saanud terveks. Keegi peletanud pühitsetud vee pritsimisega ja vahast talle kujuga tondid enda lähedusest. Samuti tervenendud õnnistatud vee läbi talupoeg, kes kaheksa aastat pole suutnud paigast liikuda. Katoliku usu levimisele aitas suuresti kaasa asjajolu, et luteri kirik oli alles nõrgalt juurdunud ja katoliku kombel elasid rahva keskel edasi. Ka kohtlesid jesuiidid talupoegi sõbralikult. Pealegi läksid nad julgesti rahva keskele ega jäänud ootama, kuni see nende juurde kirikusse tuleb. Samuti oskasid nad mitmesuguste võtetega rahvast kaasa tõmmata. „Meie preester asub turuplatsile, kus ta märkab tihedat rahvahulka,“ kirjutab üks jesuiit. „Seal ta hakkab valjusti palvetama, et inimesed asja uuduse tõttu kokku jookseksid. Sel kombel hakkas sageli kaks-sada ja kolmsada inimest paljastatud peade ja kokkupandud kätega preestri poolt loetavat palvet järele ütleva.“ Pärast palvetamist mindi üheskoos kirikusse. Sama preester läks aga veel teist ja kolmat korda rahvakogunemistele, et inimesi kirikusse juhtida.

Stephan Báthory valitsuse lõpul oli katoliku kiriku edu Liivimaal silmapaistev.

Maa asundamise katsed. Suurte sõdade tagajärjel oli Liivimaa elanikest üsna hõredaks jäänud. Et rahva arvu suurendada ja ühtlasi ka katoliku usku siin kindlustada, katsus kuningas maale asundada katoliiklikke välismaalasi. Asunikele lubati anda pärisomandiks viljakat põllumaad, metsa ja heinamaad. Nad võisid rajada linnu, asutada mõisu ja külasid, ehitada kirikuid jne. Veel lubati, et iga asunik on 10 aastat vaba kõigist maksudest. Asunikke tuli aga äärmiselt vähe. Nad asusid elama peamiselt Põltsamaa ja Laiuse linnuse ümbrusse ja sulasid hiljem kokku maa põlisrahvaga.

Usulised olud Sigismund III ajal. Stephan Báthory suri a. 1586. Pärast seda sai Poola troonile Sigismund III, kes

oli nii äge katoliiklane, et mõned hüüdsid teda koguni „jesuiitide kuningaks“. Nüüd hakkas katoliku kirik Liivimaal senisest järsemini tegutsema. Sigismund III määruse kohaselt ei tohtud kroonumõisade talupoegadele enam luteri usu jumalateenistusi pidada. Siis püüdsid katoliiklased läbi viia, et Tartus eestlastele üldse luteri usku ei kuulutataks. Suhted kahe usutunnistuse vahel läksid õige teravaks. Kuid need vastuolud olid siiski tühised võrreldes suurte usutülidega mujal Euroopas.

Talurahva olund Poola ajal. Olulisi muudatusi talupoegade elu parandamiseks Poola valitsuse poolt polnud oodatagi. Seal maal olid tollal mõisnikud samuti eesõigustatud seisukorras kui meil. Talupojad aga elasid täielikus õigusteta olukorras ehk pärisorjuses. Mõisnik võis neid müüa, kinkida, pantida, võis neid piinata, karistada ja isegi surma mõista. Meie talupoegade suhtes oli siiski loota mõnesuguseid parandusi Stephan Báthory poolt. Viimane teatas Liivi maapäevale, et talupoegade makse ja tegu tuleb vähendada. Seejuures väitis kuningas, et siinsed mõisnikud kohtlevad talupoegi nii julmalt ja rõhuvad neid nii arnutult, et seda isegi metsrahvaste ja paganate juures ei esine. Kui mõisnikud neid nõudmisi ei taha täita, ta tühistab nende eesõigused. Kuninga ootamatu surm aga ei lasknud seda ähvardust teostada.

Võrreldes orduajaga raskenes talupoegade elu Poola ajal mitmeti. Mõisnikud, tahtes suurendada vilja väljavedu, hakkasid laiendama mõisade põlde. Selleks kihutati paljud talupojad oma kohtadelt välja. Nende maad liideti mõisaga. Samal ajal tõsteti ka teopäevade arvu. Muidugi kõrgendati ka maksukoormat. Makse nõuti nii palju, et talupojale tema töövaevast ainult vilets äraelamine osaks sai. Mõisahärra aitadesse aga kuhjus suuri rikkusi. Nii võis üks mõisnik kinkida oma tütrele kaelakee, mille väärtus oli üle 500 vaka rukkeid, helmepärja, mis maksis 180 vaka rukkeid, ja hõbetikandiga atlasskleidi, mille eest anti 80 vaka rukkeid. Teopäevade arv aga oli Lõuna-Eestis vähem kui Põhja-Eestis. Seepärast põgenes palju talupoegi Rootsi alalt Poola alale.

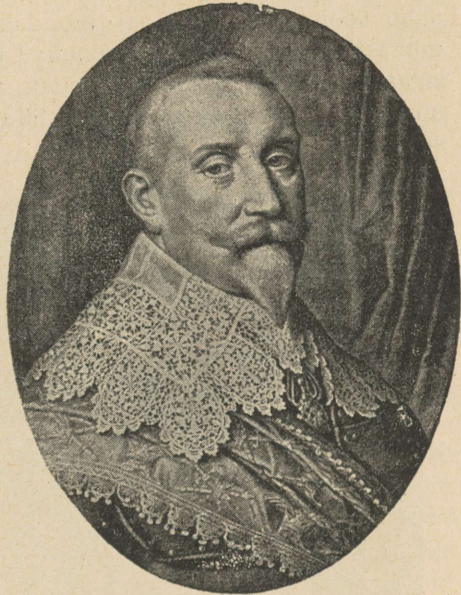
Võitlus Liivimaa pärast. Karl IX ja Sigismund. Niikaua kui Rootsis valitses Johan III, püsis Rootsi ja Poola vahel rahu. Kui aga pärast Johan III surma tema asemele tuli ta poeg Sigismund, siis muutus olukord. Sigismund oli juba varem valitud ka Poola

kuningaks ja teatavasti ta oli äge katoliiklane. Seetõttu kartsid rootslased, et uus kuningas tahab poolakate abiga ka neid katoliku kirikule tagasi võita. Luteriusulistele kaitsjaks sai Gustav Vasa kolmas poeg Karl. Tema õhutusel kuulutati a. 1593 luteri usk Rootsisis riigiusuks. Sigismund andis esialgu lubaduse, et ta lepib sellise olukorraga. Siis ta aga kogus Poolas sõjaväe ja tuli sellega Rootsi, et siin katoliku kirikut võidule aidata. Kuid tal polnud õnne. Ta võideti Karli poolt ja tagandati Rootsi troonilt. Tegelikult valitsejaks sai nüüd hertsog Karl, kes alles a. 1604 krooniti kuningaks Karl IX-na. Sigismund ei leppinud kaotusega ja jätkas võitlust. Sõda kandus nüüd üle ka meie kodumaale. A. 1600 saabus hertsog Karl 12 000 mehega Eestimaale, et alustada rünnakut Poola alade vastu. Üksteise järel langesid ta kätte Pärnu, Viljandi ja Tartu, ning varsti ta oli peaaegu kogu Liivimaa peremees. Rootslaste eduks aitas kaasa see, et poolakail oli siin vähe sõjavägesid. Pealegi oli Liivi aadel juba Stephan Báthoryst saadik Poolale vihane. Oma äraandlikkusega mängis ta mitmed linnad ja linnused Karli kätte. Kui aga saabusid siia suuremad Poola sõjaväed, hakkas sõjaõnn kalduma nende poole. Nad võitsid kõik kaotatud maa-alad tagasi ja tungisid isegi edasi Eestimaale. Võitlus kestis vahelduva õnnega ja otsustavad päevad saabusid alles järgmise Rootsi kuninga ajal.

Gustav II Adolf. Altmargi rahu. A. 1611 suri Karl IX ja kuningaks sai ta 17-aastane poeg Gustav II Adolf. Juba välimuselt äratas too kuningas tähelepanu. Oma tugeva ja ilusa kehaehitusega, selgeste siniste silmade, kõrge lauba ja heleruugete juustega ta meenutas vanu viikingeid. Ta oli usklik ja kõrgesti haritud mees. Peale rootsi keele ta kõneles vabalt ka ladina, saksa, prantsuse, itaalia ja hollandi keelt ning sai hästi aru inglise ja hispaania keelest. Juba noore lapsena ta oli hakanud saama isalt juhatusi riigivalitsemiseks ja nii tõusis temast üks ajaloo välja-paistvamaid isikuid. Gustav Adolphi troonile tulles oli Rootsi riik väga raskes seisukorras. Peale võitluse Poolaga oli tal puhkenud sõda ka Taani ja Venega. Kuningas lõpetas kõigepealt sõja Taaniga, kuigi pidi leppima raskete rahutingimustega. Siis viis ta oma sõjaväe Venesse vastu. Võitlus arenes Rootsile kasulikult ja a. 1617 sõlmiti Stolbova külas rahu. Venelased kaotasid Ingerimaa ja olid täiesti eraldatud Läänemerest. Gustav Adolf

lausus sel puhul: „Venelastele on nüüdsest peale Läänemeri suletud ja ilma meie tahtmata nad ei saa isegi paadiga sellel sõita.“

Järgnevalt oli vaja lõpetada ka pikaleveninud vaenuvahetused Poolaga. A. 1621 purjetas Gustav Adolf laevastikuga Riia alla ja maabus seal 12 000 mehega. Selle järel piirastati linna ümber ja see pidi viimaks alistuma. A. 1625 vallutasid rootslased Tartu ja pärast seda langes kogu Liivimaa nende kätte. Siis viis Gustav Adolf sõjategevuse Preisimaale, tungides maale Visla jõe suudme juures. Lõpuks murdis Poola vastupanu ja a. 1629 sõlmiti Preisias Altmargi külas rahu. Selle rahulepingu alusel läks Liivimaa Rootsi valitsuse alla.

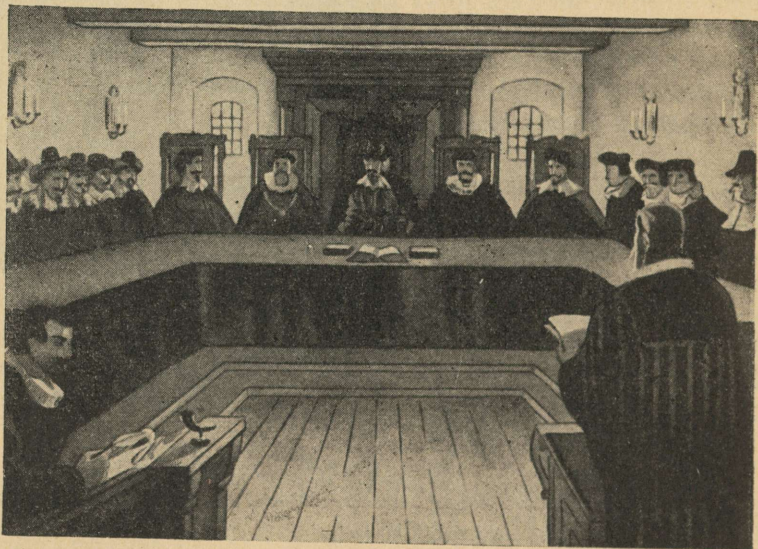

Gustav Adolf.

Gustav Adolfi ja Kristiina valitsuse aeg.

Sõdade tagajärjed. A. 1629 algab meie kodumaal hiline Rootsi aeg. Suurem osa Eesti aladest oli seega saanud ühe riigi valitsuse alla, aga alles pärast 1645. aastat allus kogu eestlaste maa Rootsile. Nüüd saabusid rahulikud aastakümned, mille jooksul rahvas võis raskeist sõjahaavust jälle kosuda. Sõjad olid tõsiselt vapustanud rahva elu ja nagu alati, endiga kaasa toonud hävitusi. Nii seisis XVII sajandi esimesel veerandil kohati 90% talumaast söötis. Lõuna- ja Põhja-Eestis olid keskmiselt 75% taludest tühjad. Sõja, nälja ja haiguste tõttu hukkus umbes $\frac{2}{3}$ rahvastikut. Eestlaste arv, mis ulatus orduaja lõpul 250—280 tuhandeni,

langes hilise Rootsi aja alguseks 60—70 tuhandeni. Et rahva arvu kiiremini tõsta, meelitati siia võõraid uusasunikke. Neid tuli Venemaalt, Lätist, Leedust ja Poolast. Põhja-Eestisse saabus aga eriti palju soomlasi. Virumaal moodustasid nad koguni 20% sealse rahvastiku üldarvust. Uustulnukad langesid siin sunnismaisusse ja sulasid eestlastega kokku. Sõdade ajal laastatud elu ülesehitamine nõudis suuri pingutusi nii kohalikult rahvalt kui ka Rootsi valitsuselt.

Õuekohus Rootsi ajal.

Kohtute korraldamine. Gustav Adolfi valitsuse aeg on rikas uuendustest. Kuningas teostas neid nii Rootsis kui ka meie kodumaal. Esijoones väärib tähelepanu siinne kohtukorraldus. Mõisnikult võeti nüüd ära õigus talupoja üle kohut mõista kriminaal-asjades, s. o. varguses, tapmises, röövimises jne. Säärased süüteod allusid edaspidi kroonukohtuile. Esimese astme kroonukohtuiks tulid Liivimaal maa kohtud, mida oli viis. Neile allusid kõik vastavas ringkonnas elavad Rootsi kuninga alamad, olid nad siis aadlikud või talupojad. Kes ei jäänud rahule maa-kohtu otsusega, võisid edasi kaevata lossikohtuile. Viima-

sed aga lõpetasid oma tegevuse umbes XVII sajandi keskel. Kõrgeimaks kohtuks Liivimaal sai **Tartu õuekohus**, mis asutati a. **1630**. Õuekohtusse võis kaevata ka talupoeg mõisniku, kui see kohtles teda julmalt või nõudis liigselt makse ja teoorjust. Kohtunikeks aga olid enamasti aadlikud, mistõttu talupoja lootused õigust leida jäid sageli tulemusteta.

Eestimaal tegutsesid esimese astme kohtutena **meeskohutud**. Neid oli arvult kolm. Meeskohtu otsuste peale võis edasi kaevata **üllemmaakohтусse**. Selle eesistujaks oli kuberner. Kõrgeimaks kohtuks Eestimaal jaoks oli lühemat aega **õuekohus** Stokholmis. XVII sajandi keskel toimus siin muudatus ja ülemmaakohust edasi kaevata võis peamiselt kuningale. Nagu Liivimaal, nii olid ka Eestimaal kohtunikeks mõisnikud.

Karistused. Karistused olid Rootsi ajal väga karmid. Nende ülesandeks oli kätte maksta süüdlasele ja anda hoiatavat eeskujut teistele. Varast karistades võeti arvesse see, kas süütegu oli korduv või esmakordne. Samuti oli mõõduandev ka varastatud eseme väärtus. Nii anti mõnele vargale ainult peksta, mõni pandi vang. Suuremate ja korduvate varguste eest aga saadeti maalt välja. Mõnikord põletati veel varga põsele märk. Röövijaid aga poodi. Samuti karistati tapjaid surmanuhtlusega. Väga raskeks süüteoaks peeti nõidumist ja nõiad tavaliselt mõisteti tulesurma. XVII sajandi keskel süüdistati rühma Pärnu ümbruskonna talumehi nõidumises. Ülekuulamisel seletasidki mehed, et nad on koos käinud Rääma soos, on kuradi poolt ümber ristitud, libahundiks olnud, loomadele kahju teinud, inimesi soolapuhumisega ravinud jne. Salga liikmed mõisteti tulesurma ja põletati puuriidal. Nende juhti aga näpistati tuliste tangidega, purustati ta jalad ja käed, raiuti siis ta pea maha ja pandi aiateibasse, kuna keha põletati. Sajandi lõpul oldi nõidumises süüdistatute vastu inimlikum ja neid karistati ihunuhtlusega.

Gümnaasiumide asutamine. Gustav Adolfi ajal toimus ulatuslik murrang ka siinses koolielus. Nimelt asutas Rootsi valitsus meie kodumaale kaks **gümnaasiumi**. Üks neist kutsuti ellu a. 1630 **Tartus**, teine aga aasta hiljem **Tallinnas**, kus see püsib veel tänini. Nimetatud kahe kooli ülesanded olid mõnevõrra erinevad. Tallinna gümnaasiumi pääsesid ainult mõisnike ja linnakodanike lapsed, kuna Tartu kool oli avatud laiemale ringkonnale.

Seal võisid õppida nii rikkad kui vaesed, nii sakslased kui mittesakslased. Seega oli kool avatud ka eestlastele.

Tartu ülikool. Tartu gümnaasiumil polnud pikka iga. Juba a. 1632 muudeti see Gustav Adolphi käskkirjaga ülikooliks. Sellele õppeasutisele seadis Rootsi valitsus üsna laiad ülesanded ja tast loodeti tulu kogu rahvale. Ülikool avati suure pidulikkusega ja avakõne pidas sinne kindralkuberner Joh. Skytte, kus ta muu seas lausus järgmist: „Sellest kõrgest heateost ei pea mitte ainult aadel ja kodanikud kasu saama, vaid seda peavad võima kasutada ka vaesed talupojad, kel oli seni täiesti keelatud midagi õppida. Nüüd oleks aga iseäranis suur heategu, kui ka need alamast seisusest inimesed, kel on puudus ihutoidust, siiski vaimuvara omandaksid. Et seda seni pole sündinud, selle eest vastutagu need, kes selles süüdi on. Annaks Jumal, et rüütelkond sellest aru saaks ja selle järgi toimiks, siis tuleks suure hävituse järel uus ülesehitamine, barbaarse metsikuse järel tõuseks selle provintsi peale sageli Jumala õnnistus.“ Uues ülikoolis oli tähtsaimaks aineks usuteadus. Peale selle õpiti seal ka õigusteadust, ajalugu ja arstiteadust. Nagu teisi aineid, nii õpiti ka arstiteadust ainult loengute ja vaidluste abil. Laipade lahkamist toimetati harva, tavaliselt ainult kord aastas. Lahkajaiks olid habemeajajad, kes tollal täitsid ka velskeri kohuseid. Lahkamise puhuks pandi kogu linnas kuulutused välja ja sissepääsumaksu eest võis seda toimingut igaüks pealt vaadata. Üliõpilaste enamiku moodustasid rootslased, neile järgnesid arvult sakslased. Eestlasi õppis siin arvatavasti ainult üksikuid.

Laostunud kirikuolud. Sõjad lõid sügavaid haavu ka meie kodumaa kirikuellu, mis selgesti ilmnes XVII sajandi esimesel poolel. Paljud jumalakojad olid lagunened, kuna mitmed seisid varemeis. Pastorid aga kannatasid ainelist puudust, sest neil polnud korralikke sissetulekuid. Kirikumaksu tasusid vähesed; kirikule kuuluva maa-ala aga olid mõisnikud mitmel pool ära võtnud. Polnud ime, et kirikumõisade hooned seisid lagunened, akendeta ja sisselangenud katustega. Ka pastoreid oli kohtadele püsima jäänud vähe ja nendestki oli enamik vilumata ja harimata. Mõned olid koguni nii toored, et peale pastori kuue polnud neis midagi pastorlikku. Kirikukatsumisel Põhja-Eestis selgus kord, et üks pastor oli kirikusse õlleköögi asutanud, teine köstrile noaga kal-

lale tunginud, kusagil oli õpetaja teekäijailt hobuse ära röövinud, jne. Pealegi ei osanud Rootsist või Saksast tulnud kirikhärrad rahva keelt ega võtnud vaevaks seda õppidagi. „Ja mis kõige viletsam,“ kirjutab üks kirikuõpetaja, „et polnud ühtegi raamatut, koguni mitte Lutheri katekismustki, korralikult rahva keelde tõlgitud; siis ei saanud need õpetajad kaua aega muud teha kui ajuti kogudusele üksteiselt laenatud väljakirjutatud raamaturäbalaist natuke (Jumal teab mida) ette lugeda, armulauale võtta ja ristimisi toimetada, ning läksid säärase talituste juures enne keele selgeks saamist kas vanaks või surid, mispärast kogudustes oli tuttav järgmine Liivimaa vanasõna: „Õpetajale küll maksma pean, aga Jumalast ja tema sõnast vähe tean.““

Muidugi jättis ka kogudusliikmete elu palju soovida. Joomine ja kaklused olid tollal tavaliseks nähtuseks. Salaja aga peeti kinni endistest paganausu kommetest, ei lastud lapsi ristida ja surinuid maeti külakalmeisse või metsa. Meelsasti käidi ka vanades hiites ohverdama. Samuti püsis elavalt edasi usk nõidadesse.

Kirikuolude parandamine. Kõigi kirikuelus leiduvate pahede vastu püüdis Rootsi valitsus abi leida ja neid kõrvaldada. Hakati ametisse määrama seniseist sündsamaid kirikuõpetajaid ja kindlustati ka nende ainelist seisundit. Samuti parandati kirikuid ja mõnesse kohta ehitati koguni uued. Kirikuelu juhtimiseks määrati ametisse *superintendendid* ehk ülemvaimulikud ja nende kõrvale asutati vajalikud kõrgemad kirikuvalitsemisasutised — *konsistoriumid*. Mitmel pool meie kodumaal tuli luteri kirikul veel võitlust pidada katoliku kirikuga, aga ta saavutas nüüd kõikjal täieliku võidu. Rootsi ajal hakkas kirik hoolitsema ka rahva hariduse tõstmise ja vaimuliku kirjanduse viljelemise eest. Sellelgi alal oli tal edu ja Rootsi valitsuse soodustusel sai kirik meie rahvakooli rajajaks ja rahvakeelse vaimuliku kirjanduse loojaks.

Uued maksud. Järgmisel aastal pärast Altmargi rahu sõitis Gustav Adolf Saksamaale, et osa võtta 30-aastasest sõjast. Kestvad sõjad aga nõudsid suuri kulusid, nii et riigi harilikest sissetulekuist ei jätkunud kõigi väljaminekute katteks. Oli vaja leida uusi tuluallikaid, kõigepealt uute maksude näol. Juba a. 1626 tahtis kuningas Tallinnas sisse seada väiketulli, s. o. maksu igapäevaste tarbainete peale, mida maalt linna toodi. Linn seisis

sellele ägedasti vastu. Kuningas aga väitis vihaselt: „Kui te ei nõustu väiketolli sisse seadma, tahan ära keelata, et teile maalt ühtegi tonni õlut ei tooda. Tahan teil leivakorvi nii kõrgele tõmmata, et te seda kätte ei saa. Eks me näe, kumb teisele rohkem häda võib teha Teie kõrgete müüride ja tornidega on mind vähe teenitud; neist pole mul mingit kasu; mul on raha tarvis, et sõda edasi pidada; elage siis oma suurtes majades, mina aga tahan teile selle elu hapuks teha“ Tallinlased aga puiklesid veelgi vastu. Siis ähvardas kuningas: „Kui te mulle seda ei anna, mida nõuan, siis teen teie linnast kivihunniku.“ Nüüd löi raad kokkuma ja alistus kuningale nõudele. Väiketolli hakati võtma ka kõigis teistes Eestimaa linnades. Peale selle seati Põhja-Eestis sisse *ve s k i t o l l*, mida tuli maksta veskeis jahvatatavalt viljalt. Lõuna-Eestis hakati riigimaksuna võtma *n n . m a j u t u s m a k s u*. Maksude määra püüti arvestada nii, „et kuninglik majesteet saaks oma osa, mõisnik oma jao ja et ka talupojale võiks natuke alles jääda“. Talupojad olid aga tollal niikuinii maksudega üle koormatud. Seepärast tunti majutusmaksu puhul Lõuna-Eestis tõsiselt pahameelt Rootsi vastu. Oodati Poola valitsust tagasi, kuna see polnud säärest maksu nõudnud.

Kuninganna Kristiina. A. 1632 langes Gustav II Adolf 30-aastaselt sõjas *L ü t z e n i* lahingus. Tema asemele tuli troonile ta ainus tütar Kristiina. See oli küll väga haritud isik ja tundis suurt huvi teaduse, kirjanduse ja kunsti vastu, kuid riigivalitsemine tegi talle raskusi. Ususõda Saksamaal jätkus ja sellest osavõtmise nõudis kulusid. Riigi rahaline seisund muutus järjest raskemaks ja selle parandamiseks ei jätkunud kuningannal jõudu. Seepärast ta loobus troonist ja siirdus välismaale. Troon läks ta tädipojale, kes hakkas valitsema a. 1654 *K a r l X G u s t a v i* nime all.

Mõisnikkude võimu laienemine. Kuninganna Kristiina ajal tugevnes Rootsis mõisnike võim. Sellist olundit ruttas kasutama ka *L i i v i* aadel, et kindlustada ja laiendada oma eesõigusi. Gustav Adolf oli jätnud nende eesõigused kinnitamata; vaenuliselt oli suhtunud neisse ka *Joh. Skytte*. Pärast kuninga surma asendati aga Skytte uue, mõisnikele järeleandlikuma kindralkuberneriga. Ja juba a. 1634 sai aadel õiguse enda keskelt valida *m a a m a r s s a l i t*, s. o. mõisnike pealikut. Viimase ülesandeks oli aadli huvide kaitsmine riigivõimu ees. Järgmisel aastal võisid mõisnikud moo-

dustada ka maanõunike kogu ehk kolleegiumi, mis pidi kõigiti hoolitsema aadli hüveolu eest. Seejuures tuli tal hooliga kuulata mõisnike soove ja kaebusi ja neid esitada kindral-kubernerile. Veel tuli tal nõu pidada Rootsi valitsuse esindajaga kõigi nende sammude üle, mida see kavatses siin maal ette võtta. Uuesti hakkas tõusma ka orduajast pärineva maapäeva tähtsus. Sellest võtsid nüüd osa peamiselt mõisnikud. Maapäeval käsitlesid teatavasti mitmesuguseid küsimusi, mis puudutasid kogu maa hüveolu. Seal tehtud otsuste täideviimine jäi maanõunike-kolleegiumi hooleks. Erilist rõõmu aga valmistas Liivimaa aadlile see asjaolu, et Kristiina kinnitas nende eesõigused.

Eestimaa oli Rootsi riigivõimu esindajaks kuberner. Tema tegevust takistasid aga silmapaistvalt Tallinna linna ja mõisnike eesõigused. Iga natuke tähtsama otsuse puhul ta pidi küsima neilt nõusolekut. Kohalikus maavalitsemises oli Põhja-Eesti aadlil väga suur mõju. Ka oli ta Liivi aadlist varemini saanud õiguse valida endale pealikut ja maanõunike-kolleegiumi. Maapäeval olid siin needsamad ülesanded mis Liivimaal.

Mõisade pantimine ja kinkimine. Raha saamiseks hakkas Gustav Adolf nii Rootsis kui ka meil pantima ja müüma riigi mõisu. Hulga mõisu aga kinkis ta teenetega väepealikuile või muile isikuile, kellelt loodeti Rootsile kasu. Kuninganna Kristiina toimis riigimaadega samuti kui ta isa, kusjuures mõisade kinkimine kujunes tema ajal paiguti päris pillamiseks. Säärase tegutsemise tagajärjel kahanesid riigimaad silmanähtavalt. Näit. oli Liivimaal juba a. 1630 peaaegu kogu ülesharitud maa-ala läinud mõisnikele. Riigimaade pantimine ja müümine tasus end raskesti kätte. Ajutiselt oli ju riik sel kombel tõesti raha saanud, kuid seejuures kaotanud suurtelt maa-aladelt korralise sissetuleku, mis läks nüüd mõisnike kasuks. Riigi rahandus oli raskes seisukorras, ent tuluallikaid polnud kusagil näha. Seesuguses olukorras kerkis Rootsis esile mõte mõisu tagastada. Seda toetasid mitteaadlikud ringkonnad, kuid mõisnike enamik seisis sellele kõvasti vastu ja nende seisukoht oli tollal riigivalitsemises väga tugev. Kuningas Karl X aga pooldas mõisade tagastamist ja Rootsi rahvaesindus ehk riigipäev otsustas seda teatavas ulatuses teostada. Nimelt otsustati tagastada esijoones need mõisad, mis varem olid määratud näit. maa- või laevastiku ülalpidamiseks. Teistest mõisadest kavatseti

tagasi võtta ainult üks neljandik. See otsus jäi aga suuremal määral teostamata, sest kuningas veetis peaaegu kogu oma valitsemisaja lahinguväljal. Mõisade tagastamine hakkas edenema alles Karl XI ajal, nagu hiljem näeme.

Talurahva elu-olu. Hiline Rootsi aeg tõi talupojale kaasa jällegi maksude kõrgenemise ja teokohustuste kasvamise. Viimane oli tingitud kõigepealt mõisapõldude laienemisest. Tunduvalt suurenes teokohustuste hulk riigi käest mõisnikele läinud mõisades. Kuna riigi nõuded talupoja vastu olid olnud mõõdukamad, siis seda rohkem nõudsid nüüd mõisahärrad. Veel raskem oli aga neis mõisades, kus rootslasest omanikud elasid mujal ja nende majapidamist juhtisid valitsejad. Viimased püüdsid suurt vahekasu saada ja talurahvalt viimse jõu välja kurnata. Koormuste kasvamise vastu püüti end kaitsta põgenemisega ehk ärakargamisega. Eriti hõlpus oli seda läbi viia piiriäärseis kohtades. Mitte ainult vaesed, vaid sageli ka rikkamad talupojad rändasid Venemaale, et pääseda maksude eest. „Ei saa hapult vaadatagi kellegi peale, kui ta juba ära kargab,“ kirjutab Rootsi ametnik. „Ähvardan ma kedagi või lasen teda karistada mõne süüteo pärast, siis jooksevad nad üle piiri. Olen ma vaga ja kohtlen neid pehmelt, siis ei saa ma neilt mitte midagi.“ Venemaa võttis põgenikke hea meelega vastu ega andnud neid sealt välja. Et takistada säärast omavolilist mujale asumist, võttis Rootsi valitsus piiri kõvema valve alla. Samal ajal ta avaldas aga soovi, et igaüks Liivimaal kohtleks oma talupoegi nii, et viimastel poleks põhjust „ära karata“. Ometi hakkas valitsus ka sisemaal talupoegade liikumist rangesti pidurdama, mistõttu sunnismaisus võttis jälle kindla kuju.

Mis puutub talupoja õigustesse, siis need olid kahanenud üsna kitsaks. Siiski oli tal vallasvara omandamise õigus. Samuti vaatas Rootsi valitsus maale, mida talupoeg haris, kui tema omandile. Sunnismaisuse tõttu see pidi aga olema põlvest põlve ühe suguvõsa käes. Mõisnik sageli ei hoolinud sellisest vaatekohast, vaid kihutas, kui soovis, talupoja kohalt välja ja liitis maa mõisaga.

Kodumaa olud Karl XI ajal.

Kuninga isik. Karl XI hakkas tegelikult valitsema a. 1672, olles siis 17-aastane. Ta oli iseloomult kinnine ja isekas. Raamatute vastu tundis ta vähe huvi, seevastu meeldisid talle ratsutamine ja sõjalised harjutused. Raske sõda Taaniga muutis ta küpseks riigijuhiks. Ta hakkas nüüd tõsiselt hoolitsema riigi hüveolu eest ega säästnud seejuures oma tervistki. Ta tööpäev oli sisukas ja algas sageli kell 5 hommikul. Olles ise õiglane mees, nõudis kuningas töökust ja õiglust ka oma alamailt, eriti riigiametnikelt. Tihti reisis ta maal ringi, et tundma õpida rahva elu ja vajaduse korral karistada ebaõiglust. Ta jõudis kindlale veendumusele, et riigi rahanduslikest raskustest pääsemiseks on vaja ette võtta mõisade tagastamine ehk reduktsioon, ja ta paindumatu iseloom soodustas selle läbiviimist.

Karl XI.

Võnnu maapäev. Suur mõisade tagastamine sai Rootsis alguse a. 1680 ja teostati seal üsna põhjalikult. Peaaegu kõik erakättesse läinud mõisad võeti tagasi. Varsti laienes see ka Läänemerele. A. 1681 tegi kuningas Liivimaa aadlile järgmised esitused: 1) tagastada need mõisad, mis enne orduaja lõppu polnud eraomand, 2) teostada maade mõõtmine, hindamine ja talupoegade maksu- ja töökohustuste revideerimine. Need esitused tulid arutusele veel samal aastal Võnnu maapäeval ja kutsusid mõisnike hulgas esile suure pahameeletormi. Aadel võttis kohe vastuseisukohad ja tegi need Karl XI-le teatavaks. Esimese punkti suhtes paluti „kõige sügavamas alandlikkuses, et . . . see raske ettepanek kunagi täit-

mist ei leiaks“. Tagastab aga kuningas mõisad siiski, siis satuksid siinsed mõisnikud haletsemisväärseesse seisukorda. Nad kaotaksid oma leivaraasukese, millest seni „lahtise südamega on täitnud oma truualamlikku kohust Kuningliku Majesteedi teenimisel, ja satuksid äärmissse vaesusse kuni sandikepini“. Teise punkti kohta arvas maapäev, et see tuleks samuti teostamata jätta. Liivimaa on palju kannatanud viljaikalduste, tulekahjude, sõjavägede ülalpidamise jne. all. Seepärast pole tal jõudu uute kulude kandmiseks, mida toob kaasa maade mõõtmine ja hindamine.

Reduktsiooni teostumine. Kohaliku aadli vastuseisust hoolimata viis Rootsi valitsus mõisade tagastamise läbi. Sellega läks riigile umbes $\frac{5}{6}$ Liivimaa ülesharitud maa-alast. Samuti teostus mõisade reduktsioon ka Eesti- ja Saaremaal, kuigi mitte nii suures ulatuses kui Liivimaal. Nimelt läks Eestimaa riigi kätte $\frac{2}{5}$ ja Saaremaal $\frac{3}{4}$ haritud maast. Tagastatud mõisade enamik anti rendile nende seniseile kasutajaile. Mõisade reduktsiooni kaudu sai Rootsi riik uusi sissetulekuid. Seetõttu paranes riigi rahandus ja kuningas võis senisest rohkem kulutada maaväe, laevastiku ja muudegi alade korraldamiseks.

Vakuraamatud. Mõisade tagastamine tegi maade mõõtmise ja hindamise vältimatuks. Valitsus vajab kõigepealt teateid, kui palju tal on maksualust maad. Samuti oli tarvis mitmesuguseid andmeid talupoegade maksude ja kohustuste kohta mõisa vastu. Maa mõõtmisel ja hindamisel arvestati selle suurust, samuti headust. Esimesse liiki arvati mustamullamaad, savised ja liivased maad loeti viimasesse, arvult neljandasse liiki. Umbes 40 ha esimese liigi põldu loeti üheks adramaaks. Teise, kolmanda ja neljanda liigi põldude korral oli adramaa muidugi suurem, sest maapinna headus oli sel puhul halvem. Maa suuruse ja headuse järgi kujunesid ka talupoegade maksud ja teopäevad mõisale. Kui neid rahas ümber arvutati, siis tuli igale adramaale 60 riigitaalrit. Talupoja koormused märgiti üles nn. vakuraamatusse ja need osutusid küllalt raskeiks. Nõo kihelkonnas näit. tegi poole adramaa talunik aastas 5 hobuse- ja 5 jalapäeva iga nädal, andis mõisale $3\frac{1}{4}$ tündrit rukkeid, $2\frac{1}{2}$ t. otri, 2 t. kaeru, 2 leisikat linu, 1 leisika kanepit, 5 naela lõnga, 10 naela mett, 1 lamba, 3 taalrit vakuraha, $1\frac{1}{2}$ taalrit jaosemaksu, 2 niineköit, 4 koormat puid, 2 koormat heinu ja 2 ehituspalki.

Talupoegade seisund pärast mõisade tagastamist. Pärast mõisade tagastamist halvenes talupoja seisund kroonumõisades. Mõisade rentnikud olid hoolimatult ahned ja riigivalitsus ei jõudnud neid küllalt kontrollida. Talupoegade raskenenud olund puutus aga silma Rootsi siinseile ametnikele. Kogutud andmete järgi selgus neile, kuidas mõisarentnikud nõuavad nüüd rahvalt palju rohkem makse kui varem. Üks kuninga ametnik lausus siis kibestunult: „Ei saa aru, mis kasu on kuningal säärasel viisil mõisade väljarentimisest, kui ainult mõned isikud topivad täis oma taskud? Mõne aasta pärast saab ta tagasi laastatud mõisad ja truuduseta talupojad. Siinne talurahvas vajab niisama kiiresti abi kui näljane sööki või haige arsti.“ Kus olud väljakannatamatuks muutusid, seal tarvitasid talupojad vana abinõu: nad kargasid ära. Oli aga neidki, kes saatsid kuningale kaebekirju, ja mõned läksid ise Stockholmisse abi otsima. Nii kaebas üks Karksi talupoeg, et mõisnik on otsustanud tema ja veel kolme talupoja maad ära võtta ja luua abimõisa oma pojale. Ühtlasi nõudvat see mõisarentnik rohkem makse kui õigus ja rõhuvat ränkade küüdikohustustega. Sama talunikku olevat ta kaheksa päeva vangis hoidnud, peksa lasknud ja lubanud tal kõrvad ära lõigata, kui ta peaks kaebama minema. Karl XI oli talupoegadele vastutulelik ja kuulas hoolega nende muresid. Varsti saatis ta Liivimaale kindralkuberneriga kaudu käskkirja, millega ära keelati talupoegade vägivaldne kohtlemine. Kui aga mõni mõisarentnik seda siiski teeb, siis tuleb ta Riia lossi puuri pista ja põhjaliku uurimise alla võtta. Talupoegade poolt esitatud kaebuste läbi vaatamiseks määrati ametisse eriline komisjon. See karistas ka tõepoolest mitmeid mõisarentnikke, mõnda ainult rahatrahviga, kuna teistele öeldi koguni rendileping üles.

Määrused talupoegade kaitseks. Peagi selgus, et talurahva seisundi parandamiseks ei jätku üksikute omavoliliste mõisnike karistamisest. Oli vaja kindlaks määrata, mida rentnik tohib talupojalt nõuda ja mida mitte. Karl XI panigi talurahva kaitseks Liivimaal kehtima kindlad määrused. Neis üteldi järgmist. Mõisarentnik ei tohi talupoegadelt rohkem makse ega renti võtta, kui vakuraamatus on ette nähtud. Kes üle määra võtab, peab selle talupojale tagasi andma ja trahvi maksma kihelkonna kiriku heaks. Iga mõisarentnik peab pidama vakuraamatut. Sellesse tuleb märkida kõik talupoja koormused mõisa vastu ja juurde lisada, mis neist

on tegelikult täidetud. Ärakiri vakuraamatust tuleb anda talupojale. Ükski rentnik ei tohi talupojalt ka rohkem teopäevi nõuda, kui vakuraamatus seisab. Vastasel korral ta saab karistada. Lisapäevad, mida talupoeg teeb viljakoristamise või heinateo ajal, tuleb kindlaksmääratud töö hulgast maha arvata. Kui aga mõis võtab ette mõne suurema ehituse ja tal seejuures töõjõust puudus tuleb, siis pööraku ta Rootsi maavalitseja poole, kes võib talupoegade hulgast lisatöõjõude anda. Kuid rentnik ei tohi neid töölisi kasutada oma eramõisa töödel. Mõisarentnik omakorda peab hoolega valvama, et talupojad korralikult hariksid maad ja hoolitseksid hoonete eest. Kõvasti keelatud on aga maade edasirentimine. Kui mõni talupoeg kas õnnetusjuhtumi tõttu või mõnel muul põhjusel ei suuda talu korralikult pidada, selle eest makse tasuta ega tööd teha, tuleb sellest maavalitsejale teatada. Ainult see võib määrata talusse uue talupoja. Ise ei tohi aga ükski mõisarentnik talupoega lubamatul viisil ära ajada. Teeb ta seda, siis saab ta karistada. Samuti keelati kaitsemäärustes ära talupoja edasiandmine teistele mõisadele. Ühest kroonumõisast teise võis talupoega paigutada ainult maavalitseja teadmisel ja määramisel. Mõisarentniku peale võis talupoeg kaevata, vajaduse korral koguni kuningale.

Nii pandi p i i r talupoja koormuste tõusule kroonumõisades ja ühtlasi kindlustati talle õiguslik kaitse. Need asjaolud andsid end tunda ka aadlimõisades, sest viimased pidid olema talupoegade rõhumisega ettevaatlikud, et mitte põhjustada ärakargamist. Samasisulised kaitsemäärused kui Liivimaal pandi kehtima ka Eesti- ja Saaremaal.

J. R. Patkul. Aadli keskel tekitas mõisade tagastamine suurt pahameelt, mis ilmnes eriti Liivimaal. Ikka hellitati veel lootusi reduktsiooni tühistamiseks. Järjest tugevamaks muutusid need lootused aga siis, kui mõisnike juhina hakkas tegutsema J o h a n n R e i n h o l d P a t k u l. See oli julge ja hoolimatu mees, kes kohtles vägivaldselt oma alamaid, tihti aga ka ülemaid. Oma venna ja sugulastega nagu paljude teistegagi ta elas alaliselt riius. Kuid Patkul oli terava mõistusega mees ja pidas kõikjal silmas ainult mõisnike huve. Ta sõitis Liivimaa aadli volinikuna Stokholmi kuninga juurde. Seal püüdis ta näidata, et mõisade tagastamine seisab vastuolus aadli eesõigustega, eriti aga Sigismund Augusti privileegiga, ja on seega seadusvastane. Kuningale aga tundus, et temal on kogu riigi hüveolu huvides õigus neid eesõigusi kas tähele

panemata jätta või koguni tühistada. Stokholmist tagasi tulnud, jätkas Patkul võitlust mõisade tagastamise tühistamiseks. Siinse aadli viha Karl XI vastu aina kasvas. A. 1692 astus Liivimaa maapäev Võnnus kokku. Päevakorras oli jällegi aadli eesõiguste ja mõisade tagastamise küsimus. Patkul oli selleks ajaks koostanud terava märgukirja. See sisaldas rohkesti kaebusi mõisade reduktsiooni tõttu tekkinud väärnähtuste üle ja saadeti kuningale. „Meie vaese isamaa häda ja viletsus on nii suur, et meil häbi on oma seisukorrast kõnelda,“ väideti märgukirjas. „Ja pole meil ka end lohutada millegi muuga kui pisarate ja leinaga, sest me märkame, et nüüd ka naabrid imestusega meie peale vaatavad. Meie viletsus on tingitud sellest, et meilt ära on võetud ustava teenistuse, raha ja vere ning eluga omandatud varandus. Seetõttu vaatame pisarsilmil, kuidas üks teise järele peab lahkuma maalt, kus tema ja ta esivanemad on elanud aus ja jõukuses.“

Tagajärjed. Karl XI kutsus Patkuli Stokholmi märgukirja kohta seletust andma. Patkul sõitiski sinna. Seal süüdistati teda mõisnike sihilikus üleskihutamises kuninga vastu, majesteedi ja kindralkubeneri solvamises ja veel mõnes muuski asjas. Patkul mõisteti surma, kuid tal õnnestus põgeneda välismaale. Seal hakkas ta hiljem mõningaid välisriike Rootsi vastu sõjale õhutama.

Sattunud Liivimaa aadliga teravasse vastuollu, hakkas Karl XI tunduvalt kärpima selle eesõigusi. Kõigepealt keelati mõisarentnikel maapäevast osavõtmine. Selle järel kitsendati ka maapäevaõigusi ja see pidi nüüdsest peale tegutsema kindralkubeneri või tema asemiku eesistumisel. Maamarssali hooleks jäi ainult läbirääkimiste juhatamine. Samuti ei lubatud maapäeva esitada oma kaebusi kuningale otseselt, vaid ta pidi seda tegema kindralkubeneri kaudu, kes kaebused lõplikult kirja pani. A. 1694 kaotati ka maanõunikokolligium. Nüüd kaotas aadel ka oma mõju õuekohtus ja konsistooriumis, kus seni üks osa kaasistujaid oli koosnenud maanõunikest. Ka Eestimaa aadli eesõigusi kärpis kuningas. Kui Liivimaa mõisnikud kord varem olid protestinud Gustav II Adolphi nõudmiste vastu, siis oli kindralkuberner Skytte neile ütelnud: „Teie olete võidetud inimesed ja kuninglik majesteet võib teha, et teil kõigil pead maha raiutakse.“ Selle põhimõtte lähedaselt talitas nüüd Karl XI. Ta ei raiunud küll aadlike päid, kuid järjekindlalt ja julgesti kärpis nende eesõigusi, et

seega tuua kergendust rahva suurele enamikule — talupoegadele. Tundes oma inimõiguste kasvamist ja olukorra kindlamaks muutumist, pooldasid talupojad kuningas Karl XI-t ja nende usk paremasse tulevikku hakkas kasvama.

Rahva haridus. Teatavasti pani Gustav II Adolf meie kodumaal aluse kõrgemale haridusele. See jäi aga tollal rahva enamikule kättesaamatuks. Talupoja hariduse eest hoolitses hilise Rootsi aja esimesil aastakümneil peamiselt kirikuõpetaja. Tema pidi pühapäeviti kirikus katekismust ja palveid kogudusele ette lugema, sellisel viisil, et koguduse liikmed kuulnud suudaksid meeles pidada. Suurt kasu see küll ei andnud, sest pastorite eesti keele oskus oli vilets ja pealegi käis inimesi vähe kirikus. Ka pidi kirikuõpetaja külastama koguduse liikmeid nende kodus ja küsitlema, mida nad ristiust teavad. Kui selgus, et see oli inimestele veel võõras, tuli õpetajal sealsamas inimesi õpetada ja juhatada. Säärased käigud olid koormavad pastoreile ja ebameeldivad talupoegadele. Juhtus mõnikord sedagi, et õpetaja tulekul põgenes küla noorsugu metsa ega väljunud sealt enne ta äraminekut. Vanemad inimesed aga nägid seesuguses küsitlemises uut orjust ja tõrkusid vastamast, seletades, et vanas eas on raske õppida.

Mõnel määral said usuliste teadmiste levitajaks ka kerjusõpilased. Need olid pärit Tallinna vaesemast rahvakihhist ja olid sealse toomkooli kasvandikeks. Tallinna-lähedased kihelkonnad olid nende vahel ära jaotatud, ja niipea kui saabus suvevaheaeg, läksid nad maale. Seal nad lugesid talurahvale ette palveid, laule ja peatükke. Tasuks selle eest said nad süüa, juua ja äraminekul kosti kaasa. Kirikust kaugel asetsevais maanurkades olid kerjusõpilased sageli ainsad jumalasõna kuulutajad. Talupojad võtsid neid ka suurema usaldusega vastu kui pastoreid. Samuti meeldis õpilastele selline rändamine. Nad korraldasid kerjamisretki koguni koolitöö ajal. Viimaks hakkasid toomkooli õpetajad selleks takistusi tegema. Nad nägid, et niisugune eluviis teeb kasvandikud laisaks ja isegi kelmideks.

Bengt Gottfried Forselius. Rahva haridus hakkas jõudsasti edenema alles Karl XI ajal. Selleks aitas suuresti kaasa soomlastest kirikuõpetaja poeg Bengt Gottfried Forselius. Tema algatusel ja Karl XI käsul avati a. 1684 Tartu lähedal Piiskopi mõisas kooliõpetajate seminar. Koolis oli ain-

saks õpetajaks Forselius, kes aga töötas tõsise huvi ja andumusega. Õpilasteks olid enamasti talulapsed ja üsna erinevas vanuses. 14- kuni 15-aastaste poisikeste kõrval leidis seal mõnigi habemik mees. Õppeaeg kestis kaks aastat. Selle aja jooksul õpiti esijoones usuõpetust ja kirikulaulu, aga ka lugemist, kirjutamist, arvutamist ja arvatavasti veel saksa keelt. Õpperaamatuks oli Forseliuse enda koostatud *a b i t s*. Peale selle kasutati lugemiseks ka tollal ilmunud vaimuliku sisuga raamatuid. Luge mist õppides õpiti selgeks kõigepealt tähestik. Siis harjutati silpe veerima ja lõpuks hakati sõnu ja lauseid kokku lugema. Seminari õpilased olid kroonu toidul. Sealtsamast sai ülalpidamist ka Forselius. Hoolimata sellest, et seminar täitis õilsaid ülesandeid, töötati ta vastu. Mõisnikele ei meeldinud see, et talupoeg saab haridust. Nad ütlesid, et Forselius õpetab laisklemist ja õhutab oma kasvandikes mässuvaimu. Rahva hulgas aga levitasid nad kuuldusi, et kooli lõpetanud saadetakse kaugele kroonut teenima. Selle kartusel jättis mõnigi talupoeg oma poja kooli viimata. Et mõisnike vastu kaitset leida, sõitis Forselius Stokholmi kuninga juurde. Ta võttis kaasa kaks parimat õpilast — *I g n a t i J a a g u* ja *P a k r i H a n s u J ü r i*, et näidata nende najal oma senise õppetöö tulemusi. Kuninga ees küsitles Forselius poisse ja need vastasid hästi. See meeldis Karl XI-le. Ta andis Forseliuse töö kohta heakskiitva otsuse ja volitas teda uusi koole asutama.

Ootamatult katkes aga meie rahvakooli isa tegevus. A. 1688 Stokholmist tagasi sõidul hukkus laev ja Forselius uppus Läänemere voogudesse. Tema surmaga lakkas ka seminari tegevus. Koolis oli Forseliuse juures õpetust saanud 160 eesti soost kasvandikku. Neist läks enamik köstritena ja kooliõpetajatena rahva sekka ja hakkas seal levitama haridusidusid, esijoones lugemisoskuse õpetamise näol.

Köstrikoolid. Haridusolude parandamisel olid otsustavalt tegevad nii Rootsi valitsus kui ka mitmed kohapealsed isikud. Neist väärib peale Forseliuse erilist nimetamist Liivimaa superintendent *J o h a n n F i s c h e r*. Tema mõjutusel olid juba enne seminari asutamist mitmel pool Liivimaal ametis köstrid, kes lapsi õpetasid. Kuninga nõudel tegi *L i i v i m a a* maapäev a. 1687 ulatusliku otsuse. Selle järgi tuli kõigis maakogudustes ametisse seada säärane köster, kes võiks olla ühtlasi kooliõpetajaks. Iga kiriku juurde tuli ehitada koolimaja. Seega pandi Lõuna-Eestis

kindel alus nn. köstrikooolile. Samasugust soovi väljendas kuningas ka Eestimaa suhtes. Sealne maapäev tegigi a. 1690 Põhja-Eesti kihelkondadele koolide asutamise ja koolimajade ehitamise sunduslikuks. Köstrid, kelle haridus oli laste õpetamiseks puudulik, tuli vallandada ja asendada targematega.

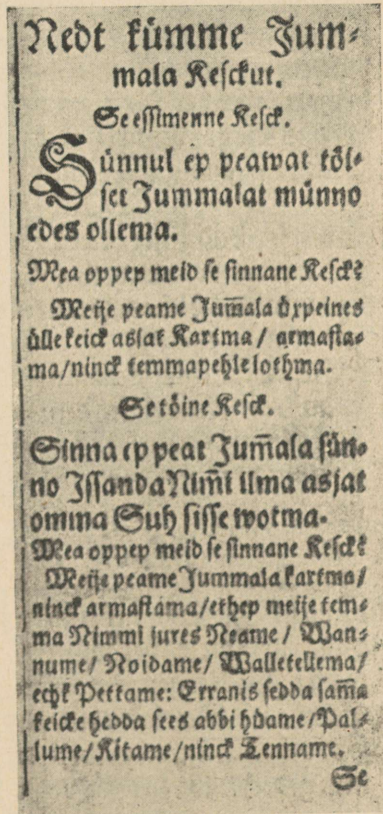
A. 1695 pandi valitsuse korralduse järgi köstrikooolile kindel alus ka Saaremaal. Nõutud koolimajad kerkisid siiski üsna visalt. Nende puudumisel peeti kooli tavaliselt mõisa või mõne talu rehetoas. Õpetajad said ülalpidamist mitut moodi. Mõned harisid koolile antud maad, teistele töid talupojad palgaks moona. Mõned pidid leppima korteriga kirikumõisas ja söögiga pastori lauas. Koolis käisid enamasti poisid. Tütarlapsi õppis alles hoopis vähe, sest neile ei peetud haridust nii vajalikuks kui poistele. Köstrikoooli peaesmärgiks oli usklike kogudusliikmete ettevalmistamine. Seepärast pandi seal pearõhku palvete, katekismuse ja kirikulaulude päheõppimisele. Lugemist õpetati kõrvalainena ja ainult kui abinõu pühakirja mõistmiseks. Mõnel pool õpetati ka kirjutamist, aga siiski üsna harva. See oskus oli mitmele koolmeistrile endalegi võõras. Õppetöö kestis novembrist aprillini. Selles ajavahemikus olid nii õpilased kui ka õpetaja põllutööst vabad. Kord koolis oli karm ja selle loomiseks ning säilitamiseks kasutati peale valju sõna ka ohtrasti vitsa ja keppi. Pühapäeviti pidid õpilased kiriku minema. Seal kasutas köster neid oma abilistena. Nad laulsid koraale ja lugesid kogudusele ette epistleid ja evangeeliume. Koolide rajamise tõttu hakkas meie rahva hariduslik tase aegamööda tõusma ja XVII sajandi lõpul oskasid lapsed ja noored inimesed peaaegu kõik lugeda.

Linnakoolid. Linnades olid alghariduse saamiseks avatud esijoones lastekoolid. Neis õpetati saksa või rootsi keele lugemist, usuõpetust, laulmist, ka kirjutamist, arutamist ja ladina keelt. Järgmise astme koolideks olid ladinakoolid. Seal oli õppetöö juba mitmekülgsem ja suurt rõhku pandi ladina keelele. Õpilasteks olid neis koolides jällegi enamikus poisid. Tütarlapsi leidis koolis õige vähesel arvul. Nii ühes kui teises siin nimetatud koolis õppis ka eestlasi. Ladinakool oli ettevalmistuseks gümnaasiumile, aga viimasesse võis pääseda ka lastekoolist. Linnades leidis veel nn. nurgakoole. Seal oli õpetus saksa- või eesti-keelne ja töötati üsna suure õpilaste arvuga. Neis koolides sai

just õige rohkesti eestlasi haridust. Siis töötasid Tallinnas endiselt edasi toomkool ja gümnaasium ning Tartus ülikool.

Vaimulik kirjandus. Georg Müller. Vanim eesti kirjandus on sisult vaimulik ja seisab kiriku teenistuses. Sel alal ilmuvad raamatuid vajasid esijoones kirikuõpetajad, tihti just ettelugemiseks kogudusele. Rahvas aga pidi nende raamatute kaudu ristiusuga tutvuma. Rootsi ajast pälvivad tähelepanu Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Georg Mülleri jutlused. Need on eestikeelsed ja neid on kasutanud rahva keelt mitte oskavad kirikuõpetajad ettelugemiseks rahvale. Mülleri jutlused on pärit XVII sajandi algusest, trükkis aga avaldati nad alles XIX sajandi lõpul. Sisult on nad huvitavad. Lähtekohaks on võetud ikka mõni piiblisalm või kirikulaul, järgnevalt aga tuuakse näiteid mitmelt poolt, et kuulaja saaks jutlusest selge pildi. Neist võime lugeda tolaeagseist sõjakoledustest, haridusoludest, nälja- ja katkuajast meie kodumaal jne. Jutluste keel on aga meieaegsest keelest küllalt erinev.

Heinrich Stahl. Tähtsaks säilinud rootsiaegseks trükiteoseks on kirikuõpet. Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamat“. See ilmus neljas andes a. 1632—1638 ja sisaldab luteri usu õpetuse viis peatükki, palveid, kirikulaule jne. Stahli raamat on määratud esijoones jällegi neile kirikuõpetajaile, kelle eesti keele oskus oli puudulik. See pärast esineb ses saksa- ja eestikeelne tekst kõrvuti ühel ning samal leheküljel. Muidugi oli

Tekstinäide Stahli „Käsi- ja koduraamatust“.

raamat mõeldud ka kirjaoskajatele kogodusliikmeile koduseks tarvitamiseks. „Käsi- ja koduraamatu“ kirikulaulud on vanimad eesti keeles. Värsimõõdult on need laulud äärmiselt puudulikud ja nende laulmine oli peaaegu võimatu. Stahli „Käsi- ja koduraamatu“ levik oli suur ja selle teosega pandi alus põhja-eesti ehk tallinna kiriku- ja kirjakeelele.

Joachim Rossihnius. Samal ajal ilmus samasisuline raamat kirikuõpetaja Joachim Rossihniuse poolt ka lõuna-eesti ehk tartu murdes. Seega jagunes eesti kirjakeel kaheks. Kummagi maa-osa kirikuis ja tekkivais kooles valitses eri keel ja kahes murdes ilmus ka lauluraamatuid, ilukirjanduskatseid, grammatikaid jne. Viimaseist olid tähtsamad põhja-eesti-murdeline ning keelelt vigasem Stahli grammatika ja lõuna-eesti-murdeline ning keelelt õigem Joh. Gutsleffi grammatika. Näis, et niikuinii väike eesti rahvas jaguneb keele poolest kaheks pisirahvaks.

Testamendid ja piibel. Neis mais, kus võitis usupuhastus, sai tähtsaks ülesandeks piibli kättesaadavaks tegemine rahva emakeeles. Oli ju piibel usu aluseks. Meie kodumaa vaimulike püüdeks oli juba XVII sajandi keskel pühakirja tõlkimine eesti keelde. Seda suurt kavatsust toetasid kirikupea Fischer ja kuningas Karl XI. A. 1684 saabus viimaselt käsk tõlkida piibel nii tallinna kui ka tartu murdesse. Selleks määras kuningas 800 taalrit toetust. A. 1686 ilmuski kirikuõpetaja Adrian Virginiuse tõlkes tartukeelne *Vastne Testament*. Seega tõusis lõuna-eesti murre tähtsale kohale.

Suurt tähelepanu omistati nüüd piibli tõlkimisele tallinna murdesse, kuid raskusi oli siin palju. Kirikuõpetajad vaidlesid omavahel ägedasti selle üle, kas tarvitada Stahli vananenud kirjaviisi või mõnd uemat. Nii viibis piibli tõlkimine. Küll ilmus a. 1715 tallinna murdes *Uus Testament*, aga alles pärast Rootsi aja lõppu, a. 1739 ilmus terve piibel. See oli trükitud põhja-eesti murdes, Hornungi kirjaviisis. Selle teosega nihkus tugevasti esikohale tallinna murre, mis on tarvitusel ühiskirjakeelena tänapäevani.

Raamatute trükkimine. On olnud aeg, mil ei tuntud trükkimise kunsti. Raamatute teksti paljundamine toimus siis ümberkirjutamise teel. Seda tööd tegid tavaliselt mungad kloostrite vaikusel. Kirjutati suure hoolega ja nii ilusasti kui vähegi võimalik. Erilist

Eestlaste elu-olu. Elatusalad. Eestlaste peatööks oli kõnesoleval ajal nagu ikka põllundus. Maad künti seanina või harkadraga ja äestati tavaliselt karuäkkega. Põlluväetamiseks kasutati lehmäsõnnikut, humalaaeda ja sibulamaad aga rammutati seasõnnikuga. Põllul kasvatati neidsamu vilju mis tänapäevalgi, välja arvatud kartul ja ristikhein, mis siis olid siinsele põllumehel veel tundmatud. Naereid aga kasvatati hoopis rohkem kui tänapäeval. Nagu muistsel iseseisvusajal, nii pandi ka Rootsi ajal suurt rõhku alepõletamisele; selle tegemist võimaldas maa hõre asustus. Vilja koristati sirbi ja vikatiga. Teri jahvatati endiselt käsikivi abil. Jõgederikastes kohtades oli küll mitmele poole ehitatud ka vesiveskeid, aga need olid väikesed ühe vesirattaga ehitised. Mõnel pool esines ka tuuleveskeid. Veoriistadest tunti rautamata regesid ja vankreid. Veo- ja põllutööloomana kasutati nii hobust kui ka härga.

Põllunduse kõrval arendati karjandust ja meelsasti ka mesindust. Kariloomadest olid tollal tuntud kõik koduloomad, keda meie taludes praegugi peetakse. Mis puutub mesindusse, siis oli siin aja jooksul toimunud muudatus, võrreldes endise iseseisvusajaga. Nimelt hakati alates XVI-st sajandist metsmesindust kõrval harrastama kodumesilaste pidamist. Et mesilasi koju tuua, selleks saeti puust välja pakk, kus pere asus, ja toodi säärane pakktaru elamu lähedusse. Mõnel pool Eestis leidub veel tänapäevalgi sääraseid pakktarusid.

Jõgede-, järvede- ja mereäärsed elanikud kalastasid, kuna metsarikastes kohtades harrastati küttimist. Rootsi ajal leidis meie metsades veel küllaldaselt metsloomi, peaasjalikult karusid ja hunte, kes maal inimestele sageli suurt kurja tegid. Talvel jooksis näljaseid hunte kartmatult talu õue ja ulgus seal saaki oodates. Mõnigi kord murdsid nad õuekoera ja kaapisid laudaaluseid, et karjale ligi pääseda. Suvel olid kiskjad karjadele ohuks. Talupoja seaduslikud küttimisvõimalused olid siiski õige piiratud. Tal oli keelatud jahikoeri ja püssi pidada ning jahioigus langes üha enam mõisnikule. Vabalt võis talupoeg ainult hundi-jahist osa võtta.

Elamud. Toitumine. Hilisel Rootsi ajal elas talupoeg korstnata ning õlgkatusega suitsutares. Selle tähtsamaiks osadeks olid rehetuba ja rehealune. Klaasaken oli tolleaegses talutares harulduseks; küll kasutati akna kattedeks naha-

kelmeid ja paberit. Soodsa ilmaga lasti valgust tuppa avatud ukse kaudu.

Rehetoas söödi, magati, tehti vajalikke töid ja veedeti pikki talveõhtuid peerutule valgusel. Peergu kisti kase- või männilõmmust ja põletati kas raudses peeruhoidjas ehk pilakus või torgati otsapidi ahju müürikivide vahele. Mõnesuguste talituste puhul hoiti põlevat peergu koguni hammaste vahel. Toa nurgas asetses suur ahi ja selle ees leease. Seal keedeti toitu rauast või vasest padades. Külma ajaga hoiti rehetoas ka väikekoduloomi, näit. vasikaid, lambaid ja põrssaid. Rehealusel toimus vilja peksmine, ühtlasi oli see ka loomalaudaks.

Talupoja toit oli käsitledaval ajal mõnevõrra erinev ja viletsam meieaegsest. Leib oli kesine, sest viljasse pandi enne jahvatamist ohtrasti aganaid, et saada rohkem jahu. Leiva kõrvasse söödi soolakala ja vahel ka liha. Muidugi söödi ka suppe ja pudrusid. Jookidest olid tuntuimad taar, hapupiim, mõdu, õlu ja kevadel kasemahl.

Riided ja ehted. Eestlaste riietusest XVII sajandi teisel poolel pälvib tähelepanu esijoones naise oma. Mehe riietuse kohta on säilinud liiga vähe teateid. Naise alusriideks oli linane pikkade varrukatega särk. Sellel kanti villast seelikut, mõnikord aga ka nn. seelik-vaipa. See oli lahtine villane riidetükk, mis võeti ümber puusade ja seoti vööga kinni. Värvilt oli ta must või punane. Vöö küljes rippusid nõelakoda ja tupenuga. Viimast eset pidas naine väga tähtsaks ja kombe kohaselt pidi peigmees oma pruudile kinkima tupenoa. Jalas kanti viiske või nahast pastlaid. Tolleaegne naine käis tavaliselt palja päi ja kandis lühikesi juukseid. Peakatteist tunti linikut, tanu ja peapärgi. Pruut kandis veel uigu, mis oli lai valge linik. Niikaua kui pruut istus pulmalauas, pidi ta nägu olema ujuga varjatud. Naised arniastasid muidugi kanda ehtesju, aga need polnud enam nii ilusad ega nii hästi välja töötatud kui varem. Rahva maitse oli vööraste mõjutusel labastunud. Kaelaeheteiks olid mitmesugused kas klaasist või merivaigust helmekeed. Mõnikord oli helmeste vahele lükitud ka münte. Sõlgedest kadus muinasajast pärinev hoburaud-sõlg ja asemele tuli vitssõlg, mille otsanuppudel olid lillekujutised. Sõrmused olid lameda koljuga, kuhu olid lõigatud tihedad vitsjooned. Puusadele riputati nn. rõhud. Need olid vaskketid, mille külge jõukamad kinnitasid ka münte. Rõhtude otsad kinnitati vöö külge.

Mõned naised kaunistasid oma seelikuid metallnaastukestega ja alläärt mitmesuguste ripustega.

Näljahäda Eestis. Karl XI ajal muutus talupoja elu kõigiti kindlamaks. Koormused polnud küll kerged, aga rahuaja ja püsiva töö tõttu kasvasid sissetulekud. Mõnigi talupoeg kogus endale raha ja ostis talu päriks. Leidus talunaisi, kes kandsid sametist pihikuid ja tarvitasid välismaisi pearätikuid ja põlli. XVII sajandi viimasel kümnendil aga tabas meie kodumaad raske õnnetus — viljakaldus ja sellele järgnev nälja aeg. 1695. a. suvel sadas jaanipäevast mihkclipäevani alatasa külma vihma. Heinasaak hävis, rukis ei saanud õitseda ega valmida. Lõikust võidi alata alles kolm nädalat pärast jaagupipäeva. Oder kasvas kõrrelt ja teralt võrdlemisi hea, kuid enne valmimist hävitas öökülm paljudes kohtades saagilootused. Külma ohvriks langes ka muu tõuvili, samuti hernerd, oad, tatrads jne. Rohkete sademete tagajärjel ikaldas aed- ja juurvili. Sügisel oli suur puudus seemneviljast, mistõttu rukkikülv hilines. Mõned külvasid alles pärast mihkclipäeva, palju põldu jäi aga hoopis seemendamata. Juba samal talvel ähvardas paljusid nälg. 1696. a. alguseks lõppesid toidutagavarad ja leivapuudus oli nii suur, et paljud inimesed rändasid paigast paika ja palusid jumalakeeli ja pisarsilmi, et neid võetaks ainult leiva eest teenistusse.

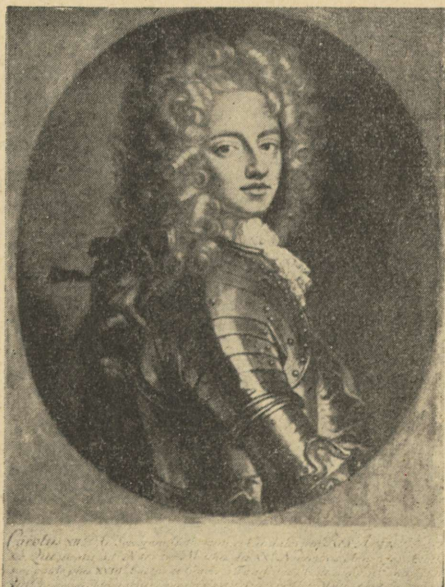
Kuid viletsus ei lõppenud veelgi, sest järgmisel suvel kordus sama lugu. Kestvate külmade ja sajuste ilmade tõttu ikaldas jälle rukis, oder ja muu vili, nii et paljudes kohtades ei saadud külvist kätte neljandikku ega viiendikkugi. Varsti pärast lõikust tõusis otse kohutav näljahäda, sest endised viljatagavarad olid läbi. Liiati tuli 1697. a. algul vali külm, mis kestis peaaegu kevadeni. „Päeval kui ööl,“ kirjutab kaasaegne Viru-Jaagupi kirikuõpetaja Chr. Kelch, „kuuldi linnades kui ka külades, nii sõja- kui külateedel säärast häda- ja näljakannatajate kaebekisa, et kividki oleksid pidanud kisendama.“ Võis järele mõelda, kuidas armetud inimesed sõid mitte ainult praaka, aganaid, sõnnikut, vaid salaja ka hobuste, härgade ja muude veiste raipeid. Inimlaipadegi juurest leiti neid, kes lõikasid sealt endale tüki, et nälga kustutada. Paljudel, eriti enne surma, oli säärane iha leiva järele, et nad koldasti kisendades palusid anda endale ainult nõela pea suurune tükk leiba, ja kui nad seda sööma hakkasid, langesid nad surnult maha. Seisund oli kõigiti meeletu. Valitsus püüdis küll nälgida

jaid aidata, jagades neile vilja kroonu magasiatadest, kuid varsti lõppesid sealgi tagavarad. Ei jõudnud linnadki puudust küllaldaselt leevendada. Kõigi viletsuste tagajärjel hukkus inimesi tuhandete viisi. Külma talve ja sügava lume tõttu ei suudetud kõigile surnuile isegi hauda kaevata. Teedel, põldudel ja võsades lebas laipu, kust neid kevade tulekul kokku veeti ja ühishauda aeti.

Kogu maa oli nälja tagajärjel äärmiselt kurnatud ja vaesunud. Oleks vaja olnud pikka rahuaega, et seda olundit parandada, kuid siis tabas maad veel rängem õnnetus — pikki aastaid kestev ja kurnav Põhjasõda.

Suur Põhjasõda.

Sõja põhjused ja algus. Karl XI suri a. 1697 ja Rootsi troonile tuli ta vaevalt 15-aastane poeg Karl XII. Rootsi rahandus oli nüüd küll korras ja tal oli tugev sõjavägi, kuid kuningas oli nooruke. Pealegi tundis ta riigivalitsemise vastu vähe huvi ja veetis aega meelsasti üleemeelikuil lõbustustel ja vallatusel. Erilist lõbu tundis ta karujahist. Rootsi vana-dele vaenlastele näis olevat saanud soodus aeg sõja algamiseks. Taani tahtis tagasi võita Lõuna-Rootsi maakondi, Poola Liivimaad, ja Vene püüdeks oli akna raiumine Euroopasse, s. o. juurdepääsu rajamine Läänemerele. A. 1699 loodi Vene, Poola ja Taani vahel Rootsi-vastane liit, milleks aitas kõigiti kaasa Patkul. Juba

Karl XII.

a. 1700 tungisid Poola kuninga August II väed ootamatult Riia alla ja püüdsid linna vallutada. Vaenlase katse küll ebaõnnestus, kuid suur Põhjasõda oli alanud.

Karl XII hindas lähenevat ohtu väga tõsiselt. Kergemeelsest noorukist sai ootamatult julge sõdur. Teda saanud vaenlaste kavatsustest, ta otsustas toimida kiiresti ja lüüa vastaseid enne, kui nad on suutnud hästi korralduda. Kõigepealt pööras ta Taani vastu. A. 1700 purjetas Karl XII laevastikuga Sjä l l a n d i saare alla ja tungis kartmatult sõjaväe eesotsas maale. Kui vaenlase kuulid ümberringi vingusid, lausunud kuningas: „See on minu tulevikumuusika.“ Taani polnud veel sõjaks valmis. Juba mõne nädala pärast ta oli sunnitud rahu tegema ja Rootsi-vastasest liidust loobuma. Karl XII võis nüüd viia oma väed venelaste vastu.

Karl XII Eestimaal. Venemaal valitses tollal tsaar P e e t e r I, keda ajalugu hiljem hakkas Suureks hüüdma. Peeter I on tuntud nii oma riigi sisemise korraldamise kui ka selle piiride

Peeter Suur.

laiendamise poolest. Viimasele asjaolule viitab ka võitluse algamine Rootsi-ga. Põhjasõja puhkemisel saatis ta oma väed Virumaale. Osa neist hakkas maad laastama, teine osa aga asus Narvat piirama. Selle seisund muutus küll päev-päevalt raskemaks, aga Rootsi kuningalt oli abi tulemas.

Pärast Taani võitmist purjetas Karl XII üle mere ja maabus ühel oktoobrikuu päeval P ä r n u s. Kuningas peatus seal ainult lühikest aega. Varsti läks ta Tallinna ja sealt edasi Rakverre. Viimane oli määratud Rootsi vägede kogunemiskohaks.

Kui tsaar Peetrile teatati Rootsi peaväe lähenemisest, ta ainult naeris. Oli ju alanud vihmane ning porine sügis ja teed muutunud paiguti põhjatuks. Kuid hoolimata kõigist raskustest ruttas Karl XII Rakverest Narva poole. Pühajõel oli tal esimene kokkupõrge Vene ratsaväega, keda juhatas Šeremetjev. Rootslaste ilmumine tuli venelastele ootamata ja nad põgenesid Narva alla laagrisse. Peeter I oli sealt lahkunud ja vägede ülemjuhatus jätnud ühe välismaalase hooleks.

Narva lahing. Pühajõelt edasi liikudes oli Rootsi vägedele heaks teejuhiks eesti talupoeg Ronga Tehvan. 19. no-

Venelased alistuvad Karl XII-le pärast Narva lahingut.

vembri hommikul jõuti linna alla ja veel samal päeval algas lahing, mis on ajaloos omandanud suure kuulsuse. Karl XII vägi ulatus umbes 10 000, venelastel aga 35 000 meheni. Viimased jäid aga oma sõjaliselt tubliduselt rootslastest kaugele maha. Kell kaks lõunal laskis Rootsi kuningas oma väele pealetungiks märku anda kahe raketi üleslaskmisega. Lahinguhüüdega „Jumala abiga!“ algas rünnak. Seni oli ilm olnud vaikne ja koguni selge. Siis aga algas tugev lume-, vihma- ja rahesadu, mis oli rootslastele selja tagant, venelastele aga otse vastu. Kuningas võitles Vene parema

tiiva vastu ja seal löödi vaenlase read varsti segamini. Kabu-
hirmus põgenes osa venelasi üle Narva jõe viivale sillale. See aga
oli vilets ja vajus sisse, viies endaga kaasa peal olevad sõdurid.
Hiljem lausus Karl XII: „Pole mingit huvi võidelda venelastega:
nad ei hakka vastu nagu teiste rahvaste sõjaväed, vaid põgenevad
ülepeakaela. Oleks Narva jõgi olnud jääga kaetud, vist poleks
meil õnnestunud maha lasta ühtegi venelast.“ Vene väe vasak tiib
osutas esialgu tugevamat vastupanu, aga ka siin olid rootslased
edukad. Šeremetjevi ratsavägi püüdis end päästa põgenemisega
üle jõe, ent kiire veevool viis enam kui 1000 ratsanikku koskest alla.
Õõ saabumisel vaibus võitlus; rootslaste ülekaal oli ilmne. Viie-
mase asjaolu tõttu alistusidki venelased õõsi. Nende parem tiib
võis lahkuda lahinguväljalt relvadega, vasak tiib relvadeta. Kõik
Vene väejuhid peale Šeremetjevi langesid vangi, samuti sai roots-
lastele osaks rikkalik sõjasaak.

Pärast lahingut. Narva lahing tõi Rootsi noorele kuningale
suure kuulsuse. Stokholm pidutses ja Karl XII-le ennustati ta riigi
piiride suurt laienemist. Tsaar Peeter aga sai kogu Euroopa pilke-
aluseks; teda naerdi kõikjal ja endised sõbrad unustasid mehe,
kelle väel polnud õnne.

Peeter ise ei kaotanud raskes õnnetuses usku oma õnnesse
ning lausus: „Usun, et rootslased meid veel mõnigi kord lahingus
löövad, aga neilt endilt õpime neid võitma.“ Pärast Narva lahingut
oodati üldiselt, et rootslased tungivad edasi Venemaale ja sunnivad
Peeter I rahu tegema. Karl XII toimis aga teisiti: ta asus L a i u s e
lossi talvkorterisse ja mahutas oma sõjaväe ümberkaudseisse küla-
desse ja mõisadesse Tallinna ja Narva poole viivate teede äärde.
Laiusel viibides korraldas Karl XII sageli jahiretki ja sõdurite lõbus-
tuseks peeti kord ulatuslik lumesõda, kus kaitseks ehitati tugevad
lumevallid ja vastast rünnati lumepallidega ning tulistati papp-
pommidega. Õhtul korraldati asjaosalistele suur sööming. Ka
ümbruskonna eestlastega puutus kuningas kokku ja annetas ühele
pruutpaarile terve adramaa pulmakingiks. Laiuselt lahkudes istu-
tas Karl XII sealse kirikumõisa aeda kolm pärna.

Erastvere ja Hummuli lahing. A. 1701 läks Karl XII üle Väina
jõe ja alustas võitlust Poola kuninga August II-ga. Narva lahingu
kangelasel oli ka seal õnne: ta sammus ühelt võidult teisele. Viie
aasta pärast oli Poola alistatud ja August II tronilt tagandatud.

Poolas sattus rootslaste kätte ka Patkul ja ta hukati rattal kui isamaa äraandja.

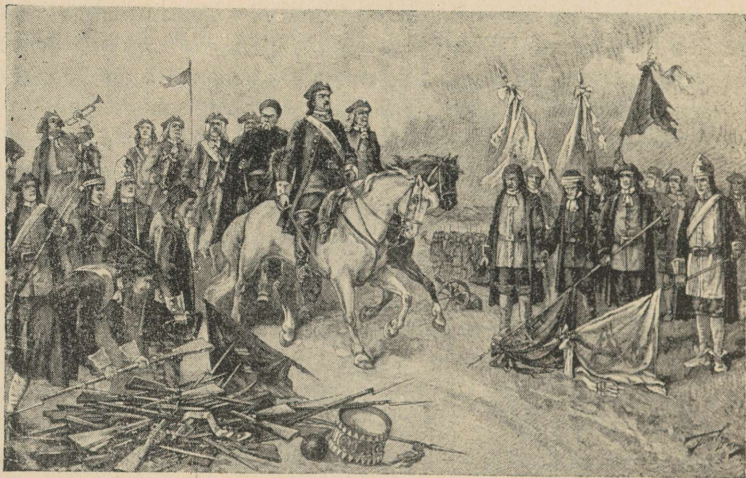
Nende aastate jooksul oli meie kodumaa venelaste vastu väga nõrgalt kaitstud. Rootsi sõjaväge oli siin vähe. Liati oli see nõrga väljaõppega ja kannatas puuduliku relvastuse all. Olu-korda püüdis Vene tsaar hoolega kasutada. Paindumatu energiaga kogus ta sõjaväge, laskis seda võitlusteks harjutada ja muretsetes vajalikul hulgal relvi. Tunginud meie kodumaale, lõi Šeremetjev a. 1701 rootslasi *E r a s t v e r e* mõisa juures. Järgmisel aastal võitis ta neid *H u m m u l i* mõisa juures. Tsaari usk enesesse tõusis. Kuuldes oma sõjavägede edust ütles ta: „Jumal tänatud, nüüd oleme nii kaugel, et kaks venelast jõuavad võita ühe rootslase. Veel mõned aastad, ja me võime võidelda mees mehe vastu.“

Samal ajal olid venelased võidukad mujalgi. Neil õnnestus vallutada Ingerimaa ja seega jõuda Soome laheni. Võidetud maale Neeva jõe suudmele rajas tsaar a. 1703 *P e t e r b u r i* linna. Sellest sai Venemaa pealinn, millest kujunes Vene riigile tõeline aken Lääne-Euroopasse.

Kastre lahing. Tartu ja Narva langemine. Järgnevalt köitsid venelaste tähelepanu Tartu ja Narva. Tartule oli seni mõnel määral kaitset andnud Emajõe ja Peipsil liikuv Rootsi laevastik. See aga hävitati venelaste poolt a. 1704 *K a s t r e* mõisa all. Venelased olid seadnud sinna mõlemale kaldale oma sõjaväed, ja kui Rootsi laevastik lähenes, võeti see hävitava risttule alla. Pääsu polnud kusagilt loota, kuigi rootslased võitlesid vahvasti. Pidades lahingut kaotatuks, laskis Rootsi pealik oma laeva õhku. Kes meeskonnast ei langenud võitluses, põgenes või sattus vangi.

Nüüd tungisid venelased Tartu poole ja alustasid linna piiramist. Seda juhtis tsaar isiklikult. A. 1704 langeski *T a r t u* venelastele. Mõned aastad hiljem tabas seda linna kurb saatus: võitjad viisid siit ära väärtuslikuma varanduse, laskisid linna müürid õhku ja süütasid majad põlema. Kesklinnast jäid alale vaid ahervaremed. Linna saksa soost elanikud aga viidi Venemaale vangi. Tartu hukkumist kirjeldab huvitavalt eesti soost kaasaeglane *K ä s u H a n s* oma nutulaulus. See algab sõnadega: „Oh ma vaene Tardo-liin! Mes sündi nüüd siin minoga?“ Samal aastal kui Tartu langes ka Narva visa vastupanu järel venelastele ja sealt viidi hiljem samuti suur osa kodanikke Venemaale.

Poltava lahing. Pärast August II troonilt tagandamist pööras Karl XII jälle venelaste vastu. Ta tahtis neid lõplikult võita ja alustas sõjaretke, mille eesmärgiks oli Moskva vallutamine. Selleks ta valis tee läbi Ukraina. Sealne kasakate pealik M a z e p a lubas teda toetada Venemaa vastu. Sõjaväe edasilükkumine läbi Ukraina metsade ja soode oli seotud suurte raskustega. Teed olid tundmatud ja halvad. Rootsi sõjaväel tuli kannatada vihma, külma, haiguste, toidupuuduse ja vaenlase rünnakute all. Mazepa tuli

Rootslased alistuvad Peeter I-le pärast Poltava lahingut.

abiks ainult paari tuhande mehega. Karl XII-le järele ruttav toetusvägi aga sai venelastelt raskesti lüüa. Mitmed ettevaatlikud mehed soovitasid kuningale tagasi pöörata. Karl XII oli kangekaelne ja ruttas edasi. Jõudnud Sise-Ukrainasse, asus ta piirama P o l t a v a linna, kuhu saabusid ka Vene peavägi ja tsaar ise. Rootslasi oli arvult venelastest vähem, pealegi kannatas osa meestest haiguste all; samuti oli laskemoona üsna vähe. Karl XII ise oli jalast haavatud. Kuid kõigest hoolimata ta otsustas vaenlast rünnata. Poltava lahing sai teoks 1709. a. suvel. Mõlemalt poolt võideldi seal suure vahvusega, aga rootslased said lõpuks lüüa. Karl XII ise pääses vaevu põgenema. Ta asus elama Türgimaale B e n d e -

risse ja veetis seal mitmed aastad. Enamik rootslastest ühes väejuhtidega langes vangi.

Tsaar Peetri uusi võite. Poltava lahing tähistas suurt murangut Põhjasõjas. Võiduõnn lahkus nüüd rootslastest. Taani ja Poola alustasid uuesti sõda ja neile lisandusid veel Preisi ja Hannover. Läänemere idarannikul muutus venelaste sõjategevus järjest hoogsamaks. A. 1710 nad vallutasid Riia, seejärel Pärnu ja alustasid siis Tallinna piiramist. Vene väepealik püüdis Tallinna elanike vastupanutahet kavalusega murda. Ta laskis levitada üleskutseid, mis meelitasid alistumisele. Neis töotati jätta siin puutumata luteri usk ja linna eesõigused. Venesõbralikku meeleolu õhutasid ka mõisnikud. Siis puhkes Tallinnas katk ja toiduainete puudus muutus järjest valusamaks. Pealegi rikkusid piirajad ülemiste järve vesivarustuse ja piiratud hakkasid kannatama veepuudust. Sellises olundis oli vastupanu jätkamine mõttetu. Sügisel 1710 lahkusid Rootsi sõdurid laevadel Tallinnast ja seejärel alistus linn venelastele.

Sõda aga jätkus ja venelaste kätte langes ka Soome. Viibinud viis aastat Türgimaal, tuli Karl XII tagasi Rootsi. Selle asemel et tagasi võita kaotatud alasid, püüdis ta Taanilt ära võtta Norrat. Seal sai ta aga Fredrikshaldi piiramisel a. 1718 surma.

Uusikaupunki rahu. Kuninga langemisega kadus takistus sõja lõpetamiseks. Rootsi oli liiga kurnatud raskest võitlusest. Seepärast tegi ta kõigi vaenlastega rahu. Venemaaga sõlmiti rahu a. 1721 Uusikaupunkis Soomes. Selle järgi läks Venemaa valdusse Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ja osa Soomest Viiburi linnaga. Seega lõppes meie kodumaal Rootsi aeg ja eesti rahvas sattus Vene valitsuse alla. Rootsi tähtsus Euroopa riikide hulgas nüüd vähenes ja Vene oma tõusis. Suure võidu tagajärjel sai Vene tsaar keisriks ja Venemaa keisririigiks.

Sõja laastamised ja tagajärjed. Põhjasõda löikas sügavasti meie kodumaa oludesse. Rahva ellu, mis arenes tõusuteed, tuli seisak ja tagasimine. Ahervaremed, viletsus ja häda esinesid kõikjal. Varemeis seisis hulk linnu ja alevaid. Kaubandus läks tagurpidi ja soikus ajuti ning kohati täiesti.

Ka maal oli olund kurb ja peaaegu lootusetu. Suur osa mõisadest ja küladest oli hävitatud. Sõjaga kaasnesid katk ja nälg, mistõttu inimesi hukkus kohutavalt. Veel tänapäeval kõneldakse,

kuidas mõne katkust laastatud küla vahel lehmad ringi hulkusid ja ammudes oma perenaisi otsisid, kuni nad ise ka hukkusid. Riia ja Pärnu vahel pole pärast sõda kuulnud kuke laulu ega koera haukumist.

Hulk põldu seisis aastate kaupa söötis ja metsistus. Hävituse tagajärjed talurahva majanduslikus elus olid ilmselt suured ja nende parandamiseks kulus üle poolesaja aasta.

Sõda avaldas laastavat mõju ka kiriku- ja kooliellu. Suur osa kirikuhooneid oli jälle varemeis. Osa hingekarjaseist oli Venemaal vangis, osa hukkunud või põgenenud. Ainult vähesed olid oma koguduse juurde jäänud. Sõjaajal soikus ka koolitegevus ja inimeste huvi hariduse vastu rauges.

Tsaar Peeter I huvitus isiklikult suuresti Läänemeremaist ja viibis meelsasti Tallinnas. Seal asub veel praegu majake, kus viimas Vene keiser elas. Tallinna laskis Peeter istutada puiestiku ja ehitada lossi. Selle ümbrusele ta andis oma abikaasa Katariina auks nime Kadriorg.

Hõimrahvad.

Soome siseolude kujunemine XVII-l sajandil. XVII-l sajandil oli Soome siseolude kujunemine tihedalt seotud Rootsi ga. Uuendused, mis seal aset leidsid, kajastusid ühel või teisel viisil ka Soomes. Silmapaistvaid edusamme avaldus Soome oludes eriti kindralkuberner P e t e r B r a h e juhtimisel. Viimane oli küll rootslane, aga tundis elavat huvi Soome maa ja rahva vastu. Esijoones pani ta rõhku haridusolude parandamisele. Kõrgemaks õppeasutiseks oli kaua aega Turu toomkool. A. 1630 muudeti see gümnaasiumiks ja a. 1640 avati Turusse ü l i k o o l. Üliõpilasi oli esialgu vähe ja needki olid enamasti rootslased, samuti kui professoridki. Hiljem aga suurenes soomlaste arv. Kaks aastat pärast ülikooli avamist asutati Turusse esimene trükikoda. Teaduse-keeleks oli ladina keel, asjaajamine aga toimus rootsi keeles ja seda kõnelesid ka kõrge- mad kihid. Soome keel oli ainult lihtrahva jaoks ja selles keeles ilmus vaimulikku kirjandust. Edusamme tehti sel alal a. 1642, millal ilmus soomekeelne piibel. Ka majanduslik elu paranes Brahe hoolitsemisel. Kaubanduse elustamiseks mõjusid tugevasti

kaasa tema poolt asutatud linnad. Tööstuse arengut näitab mitmete uute ettevõtete tekkimine. Neist on eriti tuntud Fiskari metallitehas. Brahe lõi Soome ka korrapärase postiühenduse. Liiklemise soodustamiseks laskis ta teid parandada ja nende äärde võõraste maju ehitada. Edukalt ja rahulikult arenes elu Soomes ka Karl XI valitsemisel. Kuid XVII-l sajandil tabas Soomet nagu Eestitki viljakaldus ja nälg. Siis aga algas Põhjasõda, mille lõpul loovutati tema aladest osa Venemaale.

Ungari. Ungarlased jõudsid praegusele asukohale IX-l sajandil ja löid samal ajal sinna riigi. Mõnda aega olid nad Kesk- ja Lõuna-Euroopa rahvastele hirmuks, korraldades nende aladele röövretki. Viimaks need vaibusid. A. 1000 paiku laskis Ungari valitseja *Stephan* end ristida ja võttis endale kuninga tiitli. Umbes samal ajal võttis ka rahvas vastu katoliku usu. Ungari riik paisus tugevaks XIV-l sajandil kuningas *Ludvig I* ajal. Viimane oli julge sõdur ja painutas oma võimu alla mitmed naabrid. A. 1370 sai ta ka Poola kuningaks. Seega oli tekkinud tema juhtimisel Aadria, Musta ja Läänemere vahele võimas suurriik. *Ludvig I* armastas uhket elu ja ümbritses end hiilgavas kuningakojas Ungari aadli ja vaimulikega. Ka asutas ta *Pécs*'i ülikooli. Ungaril on suured teened türklaste pidurdamisel, kes ähvardasid Balkani poolsaare kaudu tungida Kesk-Euroopasse. Türklaste tagasitõrjumisel on eriti tuntud kuningas *Matthias Corvinus* XV sajandi II-l poolel. Paavst ütles tema kohta: „Kuningas *Matthias* ületab oma vaimuannete, kõneoskuse ja vahvuse poolest kõik minule tuttavad valitsejad.“ Olles suur haridusepooldaja, soetas kuningas endale raamatukogu, milles oli üle 50 000 köite. Oma võimsa käega oskas ta ka pidurdada Ungari suurnike omakasupüüdlikkust ja kaitsta talupoegi. Pärast tema valitsemisaega hakati Ungaris ülekohtu puhul tarvitama järgmist vanasõna: „Mis teha — kuningas *Matthias* on surnud, õigust pole enam.“ *Matthias* surmaga rauges ka Ungari võimsus. A. 1526 langes türklaste vastu võideldes kuningas *Ludvig II*, mis tähendas Ungari *iseseisvuse lõppu*. Osa riigist läks türklastele, osa sai Austriale. Selline olukord jäi püsima kauaks ajaks ja alles XVIII sajandi esimesel veerandil sai kogu Ungari Austria valitsuse alla.

Järelsõna.

Asudes Haridusministeeriumi soovil käesoleval aastal koostama õpperaamatuid progümnaasiumile ja reaalkoolile uute kavade kohaselt, võtsin edaspidise töö aluseks loomulikult need põhimõtted, mis on leidnud kindlasti tunnustamist käesoleva aja kasvatus-teaduses ja objektiivses ajalooteaduses. Materjali valikul on püütud vältida õpilase ülekoormamist, et luua seega klassis rahuliku töö õhkkonda ja jätta võimalusi kevadel kordamiseks. Viimaseid seisukohti on püütud eriti kodumaa ajaloo alal silmas pidada, sest siin on nooremates klassides materjali rohkeks pakku-miseks kõige vähem põhjust, kuna seda ainet tuleb kava kohaselt gümnaasiumi lõpuni veel kaks korda süvendatult õppida. Üldaja-lugu on võetud kodumaa ajaloo kursusse ainult sel määral, kui see on vajalik siinsete sündmuste mõistmiseks. Käsitlusviisilt on püü-tud silmas pidada seda endastmõistetavat nõuet, et väljendus oleks selge, täpne ja vastav õpilase eale.

Käesolevaga avaldan ka oma südamlikku tänu härra peainspektor Joh. Aavikule, kes on Haridusministeeriumi ülesandel minu käsikirju lugenud ja keelelisi puudusi neist kõrvaldanud, ja Gustav Adolfi gümnaasiumi ajaloo-õpetajale härra V. Oravale, kes samuti Haridusministeeriumi poolt kutsutud arvustajana on minu töid suure asjatundlikkuse ja põhjalikkusega sõelunud, mis neile kõigiti on kasuks tulnud.

Sügava tänu ütlen ka EKS-i teaduslikule sekretärile härra D. Palgile ja HTG inspektorile härra R. Kleisile, kes Eesti Kir-janduse Seltsi ülesandel minu töid on lugenud ja oma väärtuslik-kude näpunäidetega nende valmimiseks kaasa aidanud.

Lõpuks palju tänu ka korrektor R. Aegnale, kes on suure andumusega oma ülesannet teostanud.

Autor.

Sisukord.

	Lk.
Kodumaa kivi- ja pronksiaeg	5
Esiajalugu ja ajalugu. Vanem ja noorem kiviaeg. Tarbe- riistad ja relvad. Kiviaja leiukohad Eestis. Tähtsamad leiud. Elatusviisid. Elamud. Kehakatted. Pronksiaeg.	
Vanem raua-aeg. Soome-ugri rahvad	11
Vanem raua-aeg. Soome-ugrilased.	
Noorem raua-aeg	12
Maa asustus ja piirid. Rahva töö. Põllundus ja karjandus. Küttimine, kalastus, mesindus, käsitöö. Kaubandus. Teed ja liiklemisvahendid. Külad ja elamud. Riided ja ehted. Ühiskondlik elu. Rahva kihid. Sõjandus. Relvad. Muinas- linnad. Meresõda. Usund. Esivanemate austamine. Hald- jate ja loodusjõudude austamine. Ohverdamised. Eest- lased ja skandinaavlased. Eesti viikingiaeg. Vahekord venelastega.	
Eesti muistne Vabadusvõitlus	30
Sakslaste tung itta. Meinhard. Theodorich. Meinhardi viimased aastad. Berthold. Piiskop Albert. Mõõgaven- dade Ordu. Liivlaste ja lätlaste alistamine. Võitluse algus eestlastega. Võnnu piiramine ja Ümera lahing. Viljandi piiramine a. 1211. Koiva lahing. Toreida rahu. Vaherahu rikkumine sakslaste poolt. Eestlaste katse Riiat hävitada. Madisepäeva ehk Pala lahing. Taanlased Põhja-Eestis. Põhja-Eesti ristimine. Rootslased Läänemaal. Eestlaste üldine katse maad vabastada. Viljandi langemine. Tartu langemine. Muhu ja Saaremaa vallutamine. Muistse Vaba- dusvõitluse hinnang. Ka soomlased kaotavad iseseisvuse.	
Kodumaa siseolud kuni 1343. aastani	48
Ordude ühendamine. Maade jagunemine. Ordu alade valit- semine. Linnused. Piiskopkonna valitsemine. Kirikud. Kloostrid. Mõisade tekkimine. Talurahva elu.	
Eestlaste vabadusvõitlus a. 1343	56
Põhjused. Vabadusvõitluse algus. Paide läbirääkimised. Võitlused eestlaste ja ordu vägede vahel. Välisabi. Saare- maa sündmused. Tagajärjed.	
Talurahva seisund pärast 1343. aastat	60
Maksude ja teokohustuste tõus. Sunnismaisuse tekkimine. Vallasvara ja maa. Talurahva liigitus.	

Linnad	Lk. 63
Linnade tekkimine ja nende välisilme. Agulid. Linnade valitsemine. Gildid. Kaubandus. Eestlased linnades. Linnad talupoegi kaitsmas.	
Uute võimude omavahelised suhted	69
Tülid. Vasallide tähtsuse kasvamine. Maapäevad.	
Välisohu kasvamine	70
Leedu ja Poola tugevnemine. Moskva tugevnemine. Wolter v. Plettenberg. Võitlused venelastega.	
Vaimne elu	73
Kirik ja rahvas. Eesti rahvausund. Koolid.	
Usupuhastus	75
Põhjused. Martin Luther. Pahed Liivimaa kirikuelus. Johannes Orgas. Johannes Kievel. Usupuhastuse algus Riias. Volmari maapäev a. 1522. Sylvester Tegetmeyer ja usulised rahutused Riias. Usupuhastus Tallinnas. Usupuhastus Tartus. Hermann Marsow. Melchior Hofmann ja pildirüüsted. Talupoegade rahutused. Volmari maapäev a. 1525. Usupuhastuse tagajärjed. Esimene eestikeelne trükiteos. Usupuhastus Soomes.	
Seisuste elu orduaja lõpul	84
Kõrgemate kihtide pidutsemised. Mõisnike pulmad. Linnakodanike jõukus. Linnulaskmine. Talupojad. Nende aine-line olund. Talupoegade pidustused.	
Vene-Liivi sõda	87
Põhjused. Sõja algus. Narva langemine. Vastseliina langemine. Tartu langemine. Vaherahu. Härgmäe lahing. Viljandi langemine. Talupoegade rahutused. Orduaja lõpp.	
Eestlased mitme riigi valitsuse all	94
Vahekord naabrite vahel. Rootsi võitluse algus Poola ja Taaniga. Mõisamehed. Mõisamehed sõjategevuses. Trooni-vahetus Rootsis. Vene vahekord Rootsi ja Poolaga. Liivimaa kuningas Magnus. Tallinna piiramine. Talupojad sõjategevuses. Ivo Schenkenberg. Zapolje rahu. Pontus de la Gardie. Pljussa rahu. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis. Taani aeg Saaremaal. Poola aja algus Lõuna-Eestis. Stephan Báthory. Maavalitsemine. Riigi- ja mõisamaad. Katoliku usu levitamine Liivimaal. Jesuiidid ja talurahvas. Maa asundamise katsed. Usulised olud Sigismund III ajal. Talurahva olund Poola ajal. Võitlus Liivimaa pärast. Karl IX ja Sigismund. Gustav II Adolf. Altmargi rahu.	
Gustav Adolphi ja Kristiina valitsuse aeg	107
Sõdade tagajärjed. Kohtute korraldamine. Karistused. Gümnaasiumide asutamine. Tartu ülikool. Laostunud	

kirikuolud. Kirikuolude parandamine. Uued maksud. Kuninganna Kristiina. Mõisnikkude võimu laienemine. Mõisade pantimine ja kinkimine. Talurahva elu-olu.

Kodumaa olud Karl XI ajal	115
Kuninga isik. Võnnu maapäev. Reduktsiooni teostumine. Vakuraamatud. Talupoegade seisund pärast mõisade tagastamist. Määrused talupoegade kaitseks. J. R. Patkul. Tagajärjed. Rahva haridus. Bengt Gottfried Forselius. Köstrikoolid. Linnakoolid. Vaimulik kirjandus. Georg Müller. Heinrich Stahl. Joachim Rossihnius. Testamendid ja piibel. Raamatute trükkimine. Eestlaste elu-olu. Elatusalad. Elamud. Toitumine. Riided ja ehted. Näljahäda Eestis.	
Suur Põhjasõda	129
Sõja põhjused ja algus. Karl XII Eestimaal. Narva lahing. Pärast lahingut. Erastvere ja Hummuli lahing. Kastre lahing. Tartu ja Narva langemine. Poltava lahing. Tsaar Peetri uusi võite. Uusikaupunki rahu. Sõja laastamised ja tagajärjed.	
Hõimrahvad	136
Soome siseolude kujunemine XVII-l sajandil. Ungari.	
Järelsõna	138

Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt

H. Kruus

Eesti ajaloo lugemik

Eesti ajaloo lugemik oma kolmes osas esitab valitud palasid ajaloolisist algallikaist. Nende lugemine teeb meid tuttavaks ajaloolise allikmaterjali mõiste ja mitmesuguste liikidega. Eriti aga teeb see lähedaseks ja meeldejäävaks tähtsamad Eesti ajaloo allikad. Juba väliselt äratavad tekstid huvi omapärase sõnastuse ja kõneviisiga. Oma rohke materjaliga aitavad nad otseselt valgustada tähtsamaid sündmusi, nähtusi ja olukordi. Nad annavad edasi omaaegset mõtteviisi ja lasevad lugejat heita sügavamat pilku kodumaa minevikku.

I anne sisaldab tekste kuni a. 1561. 232 lk. Hind 2 kr. kalingurköites 3 kr. 50 s.

II anne sisaldab tekste a. 1561—1721. 160 lk. Hind 2 kr., kalingurköites 3 kr. 50 s.

III anne toob tekste XVIII ja XIX sajandist. 308 lk. Hind 4 kr., kalingurköites 5 kr. 50 s.

Eesti Kirjanduse Selts

Aia 19, Tartu

ku

TÜ RAAMATUKOGU

10300016030365

A

11373

60946

HIND 1 KR. 75 S.